YEDİTEPE

Bulgarlar ve Ermeniler Arasında

Amerikan Misyonerleri

Mithat Aydın

BULGARLAR VE ERMENİLER ARASINDA

AMERİKAN MİSYONERLERİ

YEDİTEPE YAYINEVİ®

Yeditepe Yayınevi: 83
İnceleme-Araştırma: 65

Bulgarlar ve Ermeniler Arasında
AMERİKAN MİSYONERLERİ
Mithat Aydın

Genel Yayın Yönetmeni:
Ersan Güngör

© Yeditepe Yayınevi
T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Sertifika No: 0107-34-007246

İç Düzen: Burhan Maden

Kapak: Sabahattin Kanaş

Baskı-Cilt: Şenyıldız
Gümüşsuyu Cad.
No: 3, K: 2 Topkapı/İstanbul
Tel: 0212 483 47 92

ISBN: 978-975-6480-93-9

1. Baskı: Şubat 2008

Yeditepe Yayınevi
Çatalçeşme Sk. No: 27/15
34410 Cağaloğlu-İstanbul

Tel: (0212) 528 47 53 Faks: (0212) 512 33 78

http://www. yeditepeyayinevi. com
e-mail: bilgi@yeditepeyayinevi. com

Online Satış Adresi: kitapadresi.com
internetteki kitap adresiniz

BULGARLAR VE ERMENİLER ARASINDA

AMERİKAN MİSYONERLERİ

Mithat Aydın

İçindekiler

Kısaltmalar IX

Önsöz XI

Giriş 1

A-Hıristiyanlığın Doğuşu ve Yayılması 3

B-Hıristiyan Mezhepler 13
1- Katoliklik 13
2-Ortodoksluk 14
3-Protestanlık 15
4-Monofizit Kiliseler 17

C- Misyonerlik: Ortaya Çıkışı, Gelişmesi ve Osmanlı Topraklarında Katolik Misyoner Faaliyetleri 19

I. Bölüm 29

Bulgar Coğrafyasında Amerikan Misyoner Faaliyetlerinin Başlaması ve Gelişmesi 29

A-Balkanlarda Protestan Misyonerliğinin Başlaması 31
1- Bulgarlar Arasında İlk Misyonerlik Faaliyetleri 35
2- American Board'un Bulgaristan'daki Faaliyetlerinde Bir Dönüm Noktası: Cyrus Hamlin'nin Bulgaristan Gezisi 38

B- Cyrus Hamlin'in Gezisinden Sonra Bulgaristan'da Board'un Misyonerlik Faaliyetlerinin genişlemesi 43
1- Amerikan Misyonerlerinin Bulgarlar Arasında Eğitim Faaliyetleri 47
2- Bulgarlar Arasında Yayın Çalışmaları 55

C- Bulgaristan'daki Müslümanlar arasında Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri 67

D- Misyonerlerin Balkanlarda İslamiyet Aleyhtarı Faaliyetleri 69

II. Bölüm

Bağımsızlığa Doğru Bulgaristan ve Misyonerler 81

A- Bulgar Eksarhlığı'nın kurulması ve Amerikan Misyonerleri 83

B-Robert Koleji'nin Kuruluşu ve Bulgar Milliyetçiliğinin gelişimindeki Rolü 91
1-Robert Koleji'nin Kuruluşu 91
2-Robert Koleji'nin Bulgar Milliyetçiliğinin gelişimine Etkisi 103

C- 1876 Bulgar Ayaklanması ve Amerikan Misyonerleri 111
1- Bulgaristan Ayaklanması'nın Ortaya Çıkışı ve Bastırılması 111
2- 1876 Bulgaristan Olaylarının Batı Kamuoyuna Sunulmasında Robert Koleji 116

III. Bölüm
Amerikan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Ermeni Ayaklanmalarındaki Rolleri 133

A- Ermeniler Arasında Amerikan Misyoner Faaliyetlerinin Başlaması 135

B- Anadolu'daki Amerikan Misyoner Faaliyetlerinin Gelişmesi 141

C- Amerikan Misyoner Faaliyetlerinin Gelişimine Etken Faktörler 149
1- Osmanlı Yönetiminin İyi Niyet Gösterisi ve Toplumsal Hoşgörü Ortamı 150
2- İngiliz Diplomatların Siyasi Koruması 155
3- Misyon Çalışmalarının Gelişmesinde Amerikan Diplomatlarının Etkisi 160

IV. Bölüm

Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Milliyetçiliğinin Gelişimine Etkileri, Ermeni Ayaklanmalarındaki Rolleri ve 19-20. Yüzyıllarda Osmanlı-Amerikan İlişkilerindeki Yerleri 163

A- Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Milliyetçiliğinin Gelişimine Etkisi 165

B- Türkiye'den ABD'ye Ermeni Göçlerinde Misyonerlerin Rolleri 173

C- 19. Yüzyılın Son Çeyreğine Girerken Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin Durumuna Işık Tutan İstanbul'daki İngiliz Elçisi A. H. Layard'a Ait İki Belge . 183

D- Amerikan Misyonerleri ve Ermeni Ayaklanmaları 187
1- Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Ayaklanmalarına Etkileri 187
2- Amerikan Misyonerlerinin ya da Onlara Tabi Protestan Din Adamı ve Öğretmenlerinin Devlet İçin Yıkıcı Faaliyetlerine Bazı Örnekler 190
3- Bağımsız Ermenistan Hayalini Süsleyen Bulgaristan Örneği 198

4- Osmanlı Hükümeti'nin Misyoner Faaliyetlerini Önlemeye Çalışması ve Misyonerlere Karşı İhtiyatkâr Tutumu 199
5- Ermeni Ayaklanmalarında Propaganda ve Organizasyon Merkezi olarak Amerikan Okulları: Merzifon Örneği 202

V. Bölüm

Osmanlı Aleyhtarı Amerikan Misyoner Faaliyetlerinin Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi 217

A-Amerikan Misyonerlerinin Yayın Yoluyla Osmanlı Aleyhtarı Faaliyetleri 221

B- Amerikan Misyonerleri ve Ruhbanının Toplantı ve Miting Faaliyetleri 239

C- Misyonerlerce Ermeniler için Yürütülen Yardım Organizasyonları 243
1- Amerikan Misyonerlerinin Ermenilere Vermiş Oldukları Desteğin Gerçek Amacı 253

D- Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri Karşısında Amerikan Hükümetinin Tavrı ve Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi 259

Sonuç 267

Bibliyografya 271

Belgeler 285

Dizin 341

Kısaltmalar

ABCFM	:	American Board of Commissionars for Foreign Missions
a. g. b	:	Adı geçen belge
a. g. e	:	Adı geçen eser
a. g. m	:	Adı geçen makale
AMEC	:	American Methodist Episcopal Church
A. MKT. MHM	:	Sadaret Evrakı Mektubi Mühime Kalemi
ASAM	:	Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi
AÜ	:	Ankara Üniversitesi
BEO	:	Babıali Evrak Odası
BDFA	:	British Documents on Foreign Affairs
BFBS	:	British and Foreign Bible Society
Bkz	:	Bakınız
C	:	Cilt
CMS	:	Church Missionary Society
DH. EUM. 5. Şb	:	Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 5. Şube Müdüriyeti
DH. MKT	:	Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi
Diğ	:	diğerleri
Doc	:	Document
HR. SYS	:	Hariciye Siyasi
İ. DH	:	İrade Dahiliye
İ. Hus	:	İrâde Hususi
ks	:	kısım
MV	:	Meclis-i Vükela Mazbataları
OSAV	:	Osmanlı Araştırmaları Vakfı
S	:	Sayfa
sa	:	Sayı
TCTA	:	Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı

TMAS	:	Turkish Missions Aid Society
TTEM	:	Türk Tarihi Encümeni Mecmuası
Ter	:	Tercüme eden
vol	:	volume
Yay	:	Yayını, yayınları
Yay. Haz	:	Yayına hazırlayan
Y. EE	:	Yıldız Esas Evrakı
Y. PRK. AZJ	:	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller
Y. PRK. ASK	:	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y. PRK. BŞK	:	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti
Y. PRK. DH	:	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı
Y. PRK. EŞA	:	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlikler Tahriratı
Y. PRK. HR	:	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı
Y. PRK. MF	:	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı
Y. PRK. MK	:	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Müfettişlik ve Komiserlikler Tahriratı
Y. PRK. ML	:	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Maliye Nezareti Maruzatı
Y. PRK. MŞ	:	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzat
Y. Mtv	:	Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı Bölümü
Y. PRK. MYD	:	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi
Y. PRK. TKM	:	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği
Y. PRK. UM	:	Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı
ZB	:	Zabtiye Nezareti

Önsöz

Osmanlı devletinin son yüzyılı, toplumsal ayrışmaların derinleştirdiği büyük çaplı siyasal ve topraksal çözülüşe/parçalanmaya tanıklık etmiştir. Bu çözülüşü hazırlayan ya da besleyen faktörler yakın dönem Osmanlı tarihçilerinin ilgi ve araştırma konusu olmuştur. Bugün onun eski topraklarında veya etki etmiş olduğu bölgelerde cereyan eden çağdaş dünyanın meselelerini de kavrayabilmek için onun son yüzyılını hakkıyla anlamak gerekliliği ortadadır. Kuşkusuz, bu çözülüş/parçalanma süreci, aynı zamanda "varolma" mücadelesi veren Osmanlı Devleti'ni bir modernleşme çabası içine sokmuştur. Bu noktada misyoner kurumlarının Osmanlı devletinin modernleşme hamlelerine örnek oluşturduğunu belirtmeliyiz. Bununla beraber, söz konusu kurumların, daha ziyade siyasi etkisiyle Osmanlı devlet adamlarının zihninde ayrılıkçı ve yıkıcı bir unsur olarak yer etmiş olduğunu görmekteyiz.

Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetleri üzerinde böyle bir araştırmaya yönelmemim temel nedeni, doktora çalışmam sırasında (1996'da) tesadüf ettiğim, Balkanlardaki İngiliz misyonerlerin faaliyetlerini konu alan ve aşağıda bahsi geçen Osmanlı Ragusa konsolosu Persich'in raporları olmuştur. Bu raporlardan hareketle Balkanlardaki misyonerlik faaliyetleri hakkında daha kapsamlı bir çalışma yapmayı düşündüğüm sırada, daha geniş ve sonuçları itibariyle daha etkin misyoner faaliyetlerinin Anadolu'da Ermeniler arasında yürütülmüş olduğunu gördüm. Aslında, misyonerlik meselesi bu yıllarda pek çok bilimsel çalışmaya konu olmuş durumdaydı. Ancak beni şaşırtan, bu

meselenin Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde hakkında en fazla belge bulunduran konulardan biri olmasıydı. Çeşitli fonlarda yer alan binlerce belge yeni araştırmaları beklemektedir.

Günümüze değin, misyonerler ve kurumlarının, pek çok yönüyle bu kitapta atıflarda bulunduğumuz çeşitli yerli ve yabancı çalışmalarda ele alındığı bilinmektedir. Çalışmamızın orijinal yanı ise yeni arşiv kaynaklarından yararlanarak meselenin yeniden ele alınmış olmasıdır. Biz bu çalışmada Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren misyonerlerden en aktif ve en önemli yere sahip olduğunu gördüğümüz Amerikan misyonerlerinin özellikle siyasi yönünü ele almaya çalışacağız. Bu çerçevede, sadece Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim cemaatler ve yabancı kurumlar hakkında değil, aynı zamanda bağımsızlık hareketleri, diplomasi ve devletlerarası ilişkiler konusunda da önemli veriler ortaya koymuş olacağız.

Burada bir hususa değinmeden geçemeyeceğim. Günümüzde olduğu gibi tarihte de her ülkenin yurttaşı veya kurumları dünyanın her tarafında genellikle kendi ulusal çıkarlarını gözetmiş ve hizmet etmiştir. Ancak, bu gözetim ve hizmet gayri hukukî ve gayri ahlakî bir zeminde gelişirse insanlığı tehdit eder bir mahiyet kazanır. Hele, sorumluluk mevkiinde bulunanlar dinî zümre ise bu daha vahim hâl alabilir. Bunun sonucu olarak da bütün dinlerin ortak mesajı olan iyilik, doğruluk, huzur, barış gibi ulvi değerlerin yerini anarşi, şiddet ve kaos alır. Bu satırların yazarı İnsanların inançlarını öğretme ve öğrenmenin doğal bir hakkı olduğunu düşünmektedir. Ancak bunun, amaca ulaşmak için her şeyi yapmayı meşru gören bir zihniyette tecelli etmemesi gerektiği de muhakkaktır.

Bu çalışma vesilesiyle öncelikle değerli hocam Prof. Dr. Yavuz ERCAN'a teşekkürü bir borç bilirim. Çalışmanın her

safhasında değişik vesileler desteklerini gördüğüm mesai arkadaşlarıma, Başbakanlık Osmanlı Arşivi personeline, Yeditepe Yayınevi çalışanlarına müteşekkirim. Ayrıca, manevi desteklerini hiçbir zaman eksik etmeyen eşim Sibel AYDIN'a ve kızlarım Seda, Eda ve Halise AYDIN'a şükranlarımı sunarım.

Kınıklı/Denizli-Şubat 2008
Mithat AYDIN

Giriş

A-Hıristiyanlığın Doğuşu ve Yayılması

Günümüzde mensupları dünyanın her tarafına dağılmış olan Hıristiyanlık; İslamiyet ve Musevilik ile beraber üç büyük semavi din arasında yer alır. Hıristiyanlık, Hz. İsa'nın yaşamını, öğretilerini ve tanrısal görevlerini temel alan dindir. Bugünkü Hıristiyanlık, Yahudilik'in inanç ve ibadet gelenekleriyle Yunan-Roma (Greko-Romen) âleminin kültlerini birleştiren bir "Kurtarıcı Tanrı" dinidir. [1]

Yunanca "Hıristos"tan gelen "Hıristiyan" terimi, anlam olarak "Mesih'e bağlı" demektir. Bu terimin İbranîce karşılığı "meshedilmiş, kutsal yağla kutsanmış" anlamındaki "Maşiah"dır. "Hıristiyan (Christianos)" terimi ilk defa Hz. İsa'dan 20–30 sene sonra Antakya'da telaffuz edilmiştir. [2] İslamî literatürde "Hıristiyanlık" ismine karşılık olarak Hz. İsa'nın adına ve peygamberliğine kadar yaşamış olduğu yere (Nasıra'ya) izafeten İsevilik ve Nasranilik kelimeleri kullanılmıştır.

Hıristiyanlık dinin kurucusu, Filistin'de Kudüs yakınlarındaki Nasıra (Betlehem)'da dünyaya gelen Hz. İsa'dır. Hz. İsa dünyaya geldiğinde Filistin bölgesi Roma egemen-

---

1 Güney Tümer- Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, 4. Baskı, Ankara, 2002, s. 261.

2 Yeni Ahid'de Hristiyan adı üç yerde geçmektedir: Resullerin İşleri (11/26, 26/28) ve Petrus (Pierre)'un Birinci Mektubu (4/16). Ayrıca İkinci Mektup'ta (12/2) örtülü bir atıf vardır. Kürşat Demirci, "Hıristiyanlık" *İslam Ansiklopedisi (TDV)*, c. 17, İstanbul, 1998, s. 328.

liği altındaydı. Bu sırada Onun mensubu olduğu Yahudi toplumu, putperest Roma yönetiminin baskı ve zulmüne karşı koyacak, İsrailoğullarının Hz. Davud soyundan bir kurtarıcı kral (Mesih) beklemekteydiler. Nitekim, Yahudilerin bekledikleri Mesih, M. S. 30'da peygamber olarak tebliğe başlayan Hz. İsa'dan başkası değildi. Hz. İsa'nın tebliğ ettiği din gerçekte yeni bir değildi. O, elindeki Tevrat ile Yahudi toplumunun bozulduğunu ileri sürdüğü Musa şeriatına davet etmiştir. Bu nedenle Hıristiyanlık ilk biçimleriyle yeni bir din olarak değil, bir Yahudi mezhebi olarak belirmiştir. [3] Hıristiyanlık zamanla, başta Tarsuslu Pavlus olmak üzere Yeni Ahit (Matta, Markos, Luka, Yuhanna) yazarları ve ilk kilise liderlerinin yorumlarıyla özgün kimliğini bulmuştur. Buna göre *"Mesih, insan soyunun yazgısını ve kurtuluşunun bedelini bütünüyle üstlenmek üzere Tanrı'nın eksiksiz bir doğasına bürünüp bedenleşmesiydi."*[4]

Hz. İsa'ya, "Çarmıh" olayına kadar üç yıllık tebliğ süresince Havarilerin dışında pek inanan olmadı. Çünkü Yahudiler kendilerini esaretten kurtaracak Mesih'i sert mizaçlı ve kavgacı biri olarak tasavvur etmekteydiler. Oysa Hz. İsa'yı yumuşak huylu buluyor ve beğenmiyorlardı. Sonuç olarak Hz. İsa, yaklaşık üç yıl boyunca Yahudi toplumunu yanlış yolda olduğuna inandırmaya çalışmış ve davet ettiği yola girmesini istemiştir. Ancak Yahudiler, Romalılarla işbirliği yaparak Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesine neden olmuşlardır.

Hz. İsa'nın dünyadan ayrıldığı sırada kendisine inanların sayısı 12 idi. Bunlara okur-yazar olmayan balıkçı ve çiftçi olduklarından dolayı "Havari" denilmiştir. Hz. İsa'nın mesajı bu havariler aracılığıyla farklı bölgelere taşınmış ve bir süre sonra Hz. İsa'ya inanların sayısında önemli bir artış

---

[3] Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi (1)*, Ankara, 1996, s. 26, vd.

[4] Halidî, M. (E. W. Hopkins)- Ferruh, Ö. (G. F. Moore), Tarihte ve Günümüzde Misyonerlik, İstanbul, 2006, s. 27.

görülmüştür. Havariler daha sonra kendilerini "Hıristiyan" olarak adlandırmışlardır. Bu ilk Hıristiyanlar arasında Pavlus, fikir ve yorumlarıyla Hıristiyanlığa yeni bir çehre kazandırmıştır. Esas itibariyle Hıristiyanlar arasındaki ilk fikri ayrılıklar onun yorumlarıyla olmuştur. Havariler ortaya çıkan sorunları görüşmek üzere M. S. 49'da Havariler Konsülü denilen toplantıda bir araya gelmişlerdir. Burada ihtilafın çıkış noktası olan yeni Hıristiyanların Yahudi adetlerine uyup uymayacakları konusuyla başlayan meseleler ile ilgili bazı görüşler ileri sürülmüş ve sonuçta Pavus'un görüşüne itibar edilmiştir. Böylece Pavlus Hz. İsa'nın tanrısallaştırılmasına kadar giden tabiatiyle ilgili konuları başlatmış ve sonraki süreçte Hıristiyanlık tarihinde yerini almıştır. [5]

Hıristiyanlığın, getirmiş olduğu ilkeleriyle Roma imparatorluk topraklarında Putperest Roma dini ve bunun hayat verdiği siyasi iktidarıyla karşılaşması kaçınılmazdı. Bu çerçevede Hıristiyanlık ilk dönemde en büyük darbeyi M. Ö. 64 yılındaki Roma yangınından sonra yemiştir. Bu tarihte İmparator Neron yangından Hıristiyanları sorumlu tutarak tam bir baskı ve kıyım hareketine girişmiştir. Havarilerden Pavlus ve Petrus'un da bu kıyım hareketi sırasında Roma'da öldürüldüğü ileri sürülmektedir. Neticede bu yeni dine bağlananların maruz kaldığı kıyım, Hıristiyanlığın ruhanî boyutunun derinleşmesine neden olduğu gibi, kilisenin bir danışma örgütü olarak yaygınlaşmasına da yol açmıştır. "*Bu arada Hıristiyanlığın gnostik yorumlarına ve Montanusculuk gibi ilk heretik akımlara karşı mücadele, kilisenin yeni öğretiyi sistemleştirme yolunda ilk adımları atmasını sağladı.*"[6]

Sonuç itibariyle Hıristiyanlık, imparatorluk iktidarının bütün cebrî baskılarına rağmen imparatorluğun her tara-

---

5 Tümer-Küçük, *a. g. e.*, s. 268.

6 Halidî-Ferruh, a. g. e., s. 30.

fında gelişimini devam ettirmiştir. Hıristiyanlık, eski dünyaya getirdiği mesajda, ezilen horlanan yoksul ve mazlum insanların dikkatini manevi faziletlere çekmekte, sıkıntılı yaşamının sonunda mesut bir dünya vaat etmekteydi. Bu yeni dinin getirmiş olduğu prensipler, kısa zamanda imparatorluğun üç kıtasına yayılmış ve özellikle doğuda Filistin, Suriye, Mezopotamya, Anadolu, batıda Makedonya, Yunanistan, güney İtalya, Fransa ve İspanya sahilleri, güneyde ise Mısır ve kuzeybatı Afrika eyaletlerinde varlığını hissettirmiştir. [7]

Hıristiyanlığın ilk yayılma evresinde Anadolu'daki Ermenilerin tanassuru (Hıristiyanlaşması) M. S. 3. yüzyılın ikinci yarısında başlamış ve bunda Georgy başrolü oynamıştır. Georgy, M. S. 257 yılında dünyaya gelmiş ve Kayseri'de bir Hıristiyan kadın tarafından yetiştirilmiştir. Daha sonra Roma'da Prens Tiridat'ın hizmetine girmiştir. Kendisi başlangıçta Roma tanrılarına itibar etmediği için 50 yıl zindan cezasına çarptırılmışsa da, sonradan Tiridat'ı Hıristiyanlığa ikna etmeyi başarmıştır. 302'de John ismini alan Tiridat Ermenilerin ilk Hıristiyan kralı olarak bilinmekte ve Anadolu'nun Hıristiyanlaşmasında önemli bir yer tutmaktadır. [8]

Hıristiyanlığın 3. yüzyıl başlarına gelindiğinde gösterdiği büyük yayılma ve etki Roma imparatorluk yönetimini de etkilemiştir. [9] Bu etki, İmparator Constantine döneminde M. S. 313'te ilan edilen Milano Fermanı'yla, Hıristiyanlık üzerinde baskıların kalkmasına neden olmakla kalmamış,

---

7 Bayram Küçükoğlu, *Türk Dünyasında Misyonerlik Faaliyetleri (Dünü-Bugünü-Yarını)*, 1. Baskı, İstanbul, 2003, s. 18.

8 E[rol] Kırşehirlioğlu, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul, 1963, s. 19.

9 Hıristiyan nüfus söz konusu yüzyıl başında 80 milyon civarındaki imparatorluk nüfusunun %25'ini oluşturmaktaydı. Şaban Kuzgun, "Misyonerlik ve Hristiyan Misyonerliğin Doğuşu", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sa. 1, Kayseri, 1983, s. 70.

Hıristiyanlığın imparatorluğun diğer resmi dinleri ve tanrıları arasına girerek himaye edilmesine de yol açmıştır. Constantine'in Hıristiyanlığa karşı gösterdiği hoşgörünün, onu -özelde kuzeyden güneye inen Cermen kabilelerinin tehdidine karşı- birleştirici bir unsur olarak eski ihtişamlı günlere dönmenin bir aracı olarak görmesinden kaynaklandığı ileri sürülmektedir. [10]

İmparator Constantine Hıristiyanlığı resmi devlet dini olarak kabul ettikten (321'den) dört yıl sonra İznik Konsili'ni toplayarak Hıristiyanlar arasında giderek artan ihtilafları gidermek istemiştir. Constantine'in başkanlığında imparatorluğun Yunanistan, Makedonya, Anadolu eyaletleri, İran, Arabistan, Suriye, Lübnan, Mısır, İskenderiye, Tebaia, Herakleopolis, Filistin ve Kıbrıs'tan gelen 318 murahhasın katılımıyla toplanan konsilde[11] Hıristiyanlık inançları pek çok yönüyle tartışılmıştır. Hz. İsa'nın tanrısallık vasfına sahip olmadığını, onun sadece bir insan olduğunu savunan Aryesçülere karşı, Hz. İsa'nın tanrılığını ileri süren Pavlusçu görüş konsilde Constantine'in desteğiyle benimsenmiştir. Bundan sonraki yıllarda "*Ebionitlerin yaşat-*

---

[10] Küçükoğlu, *a. g. e.* , s. 19. (bkz: Şahin M. Süreyya, Fener Patrikhanesi ve Türkiye, Ötüken Yayınları İstanbul, 1996); Demirci, *a. g. m.* , s. 333. Bazı tarihçiler, imparator Constantine'in Hıristiyanlığa müsamaha göstermesine rağmen, bu dini hiçbir zaman kabul etmediğini ileri sürülmektedir. Bu görüşte olanlar Constantine'in ölünceye kadar ataları gibi "Güneş Tanrısı"na taptığına ve Hıristiyanlığın temel akidesi olan "vaftiz"den uzak durduğuna işaret etmektedirler. Ayrıca Constantine'in ölüm döşeğinde iken ölümünden çok kısa bir süre önce odada buluna bir papaz tarafından farkında olmadan alnına sürülen vaftiz suyuyla Hıristiyanlaştığına dair Vatikan resmi kodekslerinde (yazıtlarında) yer alan bir kayıttan bahsedilmektedir. Ancak İmparator kilise, Constantine'in ölümünden sonra, Hıristiyanlığın pekiştirilmesi için onu saint (aziz) annesi Helena'yı da azize ilan etmiştir. Doğu Ortodoks kiliselerinde Constantine Hz. İsa'nın havarileri arasına sokulmuş ve 13. havari olarak kabul edilmiştir. Aytunç Altındal, *Türkiye ve Ortodokslar-Yunanistan Patrikhane ve Ortodoks Kıskacı*, İstanbul, Mart 1995, s. 20-22.

[11] Kırşehirlioğlu, *a. g. e.* , s. 20.

tıkları tevhid, Hz. İsa'nın sadece peygamber olarak kabul edilmesi, sünnet, bir çeşit abdest-gusül gibi inanç ve gelenekler" terk edilmeye başlanmış ve 4. yüzyıldan sonra artık görünmez olmuştur. [12]

İznik Konsili ve sonraki yüzyıllarda yapılan konsiller Hıristiyanlığın imparatorluk sınırları içinde kurumsallaşması sonucunu doğurmuştur. *"4-6. yüzyıllar arasında toplanan konsiller, Üçleme öğretisi ile Hz. İsa'nın ikili doğasına ilişkin dogmaların biçimlenmesini sağlamıştır. Diğer taraftan, yine aynı yüzyıllarda gelişen keşişlik ve manastır hareketi, Mesih inancı ile yeryüzünde kurulu düzen arasındaki gerilimin beslediği ruhanî yaşam ülkülerinin yeni anlatım biçimleriyle süreklilik kazanmasına neden olmuştur. "*[13]

Hıristiyanlık İmparator Teodosius zamanında tek resmi din haline gelmiştir. Bu arada Roma piskoposu, diğer piskoposlar karşısında güç kazanmış ve Papa (Baba) unvanını taşımaya başlamıştır. 476 yılında Batı Roma'nın çöküşüyle birlikte de Papa kendini sadece kilisenin değil, bütün batının reisi olarak görmüştür. Roma'ya karşı Doğu kiliselerini Bizans patrikliği temsil etmeye başlamıştır. Bu sırada İskenderiye ve Antakya'daki patrikliklerin yanı sıra, doğuda Ermeni, Süryani, Habeş ve Kıpti kiliseleri de bağımsız durumda idiler.

Batıda Hıristiyanlığın Roma toprakları dışında ilk defa Roma ordularının İngiltere'yi işgalinden sonra Keltliler arasında yayıldığı görülmüştür. Gerek ilk dönem Keltlilerin misyoner faaliyetleri, gerekse Roma'nın Hıristiyanlığı yayma çabası Avrupa'nın çeşitli yerlerinin Hıristiyanlaşması sonucunu doğurmuştur. 4. yüzyılda Roma'ya bağlı olarak Vizigotlar, sonraki yüzyılda Bulgarlar ve Franklar Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. Özellikle 595 yılında Papa I.

---

12 Tümer-Küçük, *a. g. e.*, s. 269.
13 Halidî-Ferruh, *a. g. e.*, s. 31.

Georgy'nin göndermiş olduğu din adamlarının çalışmaları, Roma imparatorluk sınırları dışında kalan İskoçya, İrlanda, Orta Almanya, İskandinavya gibi yerlerde etkili olmuştur. [14] Alman ve İskandinav ülkelerinden sonra Hıristiyanlaştırma faaliyetleri 8. yüzyılda Saksonların, 9. yüzyılda da Danimarkalıların Hıristiyanlaştırılmasıyla devam etmiştir. 1000 yıllarına doğru Norveç, İzlanda ve İsveç Hıristiyanlaşmıştır. Slavların Hıristiyanlaşması Roma ile Bizans arasında rekabet konusu olmuştur. Polonya, Bohemya, Moravya ve Batlık ülkelerinde Roma; Rusya ve Balkan ülkelerinde ise Bizans hakim rol oynamıştır. [15] Hıristiyanlık bütün bu sahalarda yayılışını misyoner çalışmaları, siyasi-ticari ilişkiler yoluyla gerçekleştirmekle beraber, zaman zaman cebrî metotlarla yayılma imkânı bulmuştur.

Hıristiyanlık Roma sınırları içinde ve dışında gelişim ve yayılışını devam ettirirken en büyük rakibi ve hasmı olarak İslamiyet'le M. S. 7. yüzyılda karşılaşmıştır. Hz. Muhammed'in 622'de Hicret'le Medine'de temellerini attığı İslam Devleti, 20-25 yıl içinde Haç'a karşı Hilali Kuzey Afrika'da, Doğu Akdeniz ve Ön Asya'da yükseltmiştir. Bir İngiliz misyoner bu durumu şöyle anlatmaktadır:

> "İncilin mukaddes diyarlara serptiği ışık süratle büyüdü ve yedinci asırdan bu tarafa bu diyarlar İslam'ın tulû'u (ortaya çıkışı) ve zaferleriyle karanlığa gömüldü... Vefatından önce (Hz. Muhammed'in) bütün Arabistan yarımadasında onun temporal (maddi) ve manevi kudreti hakimdi. Yirmi yıldan daha az bir zamanda bâtıl peygamberin muzaffer muakkipleri salibi (Haçı) indirdiler ve Mısır'da, Filistin'de, Suriye'de, Kıbrıs'ta, Küçük Asya'nın bir kısmında, Ermenistan'da, İran'da hilali yücelttiler. "[16]

---

[14] Kuzgun, *a. g. m.*, s. 73-74.
[15] Tümer-Küçük, *a. g. e.*, s. 269.
[16] Kırşehirlioğlu, *a. g. e.*, s. 20-21.

Hıristiyan dünyası İslam'ın üstünlüğüne karşı en büyük taarruzunu Ortaçağ'da 11. yüzyıl sonlarında başlatmıştır. Siyasi-ekonomik nedenlerle beraber temelde Kudüs başta olmak üzere kutsal beldeleri "Müslümanlardan kurtarmak" amacıyla başlatılan ve yaklaşık iki asır boyunca devam eden bu Hıristiyan taarruzu "Haçlı seferleri" olarak bilinir. İslam dünyasına yönelen Haçlı seferleri, bu dönemde İslam'ın fiilen lideri ve hamisi durumunda bulunan Selçuklular başta olmak üzere Türkleri hedef almıştır. [17] Haçlı seferleri din adına binlerce masum insanın ölümüne neden olan tarihin kaydettiği nadir olaylar arasında yer almaktadır. Gerek haçlı ordularının geçtikleri bölgelerin ve ele geçirdikleri şehirlerin halkına, gerekse 4. Haçlı Seferi sırasında görüldüğü gibi İstanbul'da Ortodokslara karşı yürüttükleri şiddet ve kıtal vahim boyutlara ulaşmıştır. Haçlı düşüncesi ve seferleri yeni ve yakın çağlarda da Hıristiyan batı tarafından Osmanlılara karşı yürütülmüştür. 17. Yüzyıl sonlarına kadar savunma durumunda kalan Avrupa devletleri, Hıristiyanlık adına tertip ettiği seferlerini bu tarihten sonra saldırı pozisyonunda siyasi, ekonomik ve kültürel araçlarıyla "Doğu Sorunu" çerçevesinde yürütmüşlerdir.

---

[17] Papa'nın konuşmalarında da bu durum açıkça ifade edilmiştir. Örneğin Papa Urban bir konuşmasında "Hz. İsa'nın mesajcısı" olarak şunları söylüyordu: "*...O kadar sık yardım başvurusundan sonra doğudaki kardeşlerinize mümkün oldğunca çabuk bir şekilde yardım etmeniz kaçınılmazdır artık. Bir Fars halkı olan Türkler, çoğunuzun bildiği gibi, Akdeniz'e kadar, Marmara ve Boğazlara kadar ilerlemişler. Romania (Bizans) sınırını aşarak, defalarca yendileri Rumların her gün daha çok topraklarını işgal etmişler, birçoğunu öldürmüş veya esir almışlar. Kiliseleri yıkmış; Tanrının imparatorluğunu kurutmuş, çöle çevirmişler. Eğer bir süre daha kendilerini engellemezseniz müminleri (Hıristiyan) boyunduruk altına almaya devam edeceklerdir...Bu hiçbir işe yaramaz halkı ülkemizin dışına atın...Bu uğurda yola çıkan ve yolculuk sırasında veya kafirlere karşı şavaşlarda canını veren herkesin günahları anında affedilecektir...*" B. Bülent Can, Birinci Haçlı Seferi I-Haçlı Seferlerinin İlanı, *Tarih ve Toplum*, sa. 161, Mayıs 1997, s. 287 (31).

Bununla beraber, İstanbul'un fethi sırasında, Selçuklu ve Anadolu Beylikleri devrinden beri Müslüman komşularını tanıyan İstanbul'un Ortodoks nüfusunun "*Kardinal külahı yerine Osmanlı sarığını*" tercih etmesi, Hıristiyanlar arasındaki mezhebî ayrılığın geldiği noktayı göstermekle beraber, Türk toleransı konusunda devrin düşüncesini yansıtması bakımından dikkate değerdir.

B-Hıristiyan Mezhepler

1- Katoliklik

İlk asırlardan itibaren meydana gelen dinî, siyasî ve millî ihtilaflar, Hıristiyanlar arasında bölünmelere, dolayısıyla da bazı Hıristiyan mezheplerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Hıristiyan mezheplerini dört başlıkta toplamak mümkündür: Katolik, Ortodoks, Protestan ve Monofizit.

Bu mezheplerden yeryüzünde en fazla üyesi bulunan Katoliklik, havarilerden Petrus'a bağlanmaktadır ve merkezi Roma'dır. Ruhanî liderleri olan Papa, aynı zamanda Vatikan devletinin başkanıdır. Vatikan kilisesi ekümenlik iddiasında bulunarak kendini Hıristiyanlığı dünyaya yaymakla görevli tek kilise olarak kabul etmektedir. Bu mezhepte Papadan sonra gelen kardinaller, başpiskoposlar, piskoposlar ve rahipler ruhban sınıfını oluşturmaktadırlar. Katolikliğin temel prensipleri şöyle sıralanabilir:[18]

1-Mezhebin ruhanî lideri olan papa yanılmazdır. Hz. İsa'nın vekili, Petrus'un halefidir.

2-Roma kilisesi, diğer kiliselerin merkezidir ve hepsinin üstündedir. Kilise evrenseldir ve onun dışında kurtuluş yolu bulunmamaktadır. Aynı zamanda kilise, Kutsal Ruh tarafından sevk ve idare edilmektedir. İncilin yorumu kendisine aittir.

3-Kutsal Ruh, Baba ve Oğul'dan çıkar.

4-Hz. İsa'da ilahî ve insanî iki tabiat mevcuttur.

5-Geleneklere yer verilmiştir.

---

18 Tümer-Küçük, *a. g. e.*, s. 299-300.

6-Hz. İsa gibi Meryem de günahsız olup "aslî suçtan" [19] uzaktır. Papalığın 1950 yılında aldığı karara göre Meryem de göğe yükselmiştir.

7-Azizler de Tanrı katında sözcüdürler.

8-Aslî suç içinde olan insan günah çıkarmalıdır. Ergenlik çağına gelen her Hıristiyan yılda en az bir kez günah çıkarması gerekir ki; günah çıkarmak papaza itiraf şeklinde, günah çıkarma hücresinde gerçekleşir.

9-Ruhban sınıfı evlenemez , ruhban sınıfı dışında evlenenler de boşanamaz. Kilise'de kıyılmayan nikâh sahih sayılmaz. Vaftiz olmadan ölenler cehennemlik sayılır.

10-Yirmi bir konsil ve kararlarını kabul ederler.

11-Cuma günü et ve yağlı yiyecekler yemezler. Boğulmuş hayvan eti ve kanını mubah kabul ederler.

12-Ahiret gününe, cennet, cehennem ve a'rafa inanırlar.

13-1965'teki II. Vatikan Konsili'nin değişik dillere izin veren kararına kadar Latince ayin dili olarak kabul edilmiştir.

2-Ortodoksluk

Ortodoks terimi anlam olarak "doğru fikir" demektir. Bu mezhepten olanların kendini bu terimle ile ifade etmelerinin nedeni, Katoliklere nazaran inançlarının doğru olduğunu ortaya koymak istemeleridir. Esas olarak Ortodoks (Doğu) kiliselerinin temelleri Roma'dan ayrılarak İstanbul başkentli Doğu Roma imparatorluğu'nun kurulmasıyla

---

[19] "Asli Suç" Pavlus'a göre tüm insanlar günahkârdı. Çünkü tüm insanlar Aden bahçesinde Adem'in yediği yasak meyvenin suçuyla dünyaya gelir. Ancak Hz. İsa, tüm insanlığın günahının kefareti olarak kendini kurban etmişti. Onun yeniden dirilişi ise bu kefaretin ölüm ve günah üzerindeki zaferinin delili idi. Yine ona göre Hz. Adem ve Hz. İsa insanlığın iki temsilcisi idi; biri insanlığa günahı getirmiş, diğeri ise bu günahı giderecek yolu bahşetmişti. Bu yol ise vaftizdi.

atılmıştır. Roma'nın siyasi ve dini yayılmasına karşı verilen mücadele, zamanla dini yönetimin bağımsız bir kilise olarak (Ortodoks kilisesi) ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ortodoksların Roma'dan resmen ayrılışı ise 1054 yılında gerçekleşmiştir. [20] Başında Patrik'in bulunduğu İstanbul'daki "Patrikhane" Ortodoksların merkezi durumundadır. Ortodoksluğun Katoliklikten ayrılan başlıca ilkeleri ise şöyledir: Papaların üstünlüğüne, Hz. İsa'nın vekili olduğuna ve yanılmazlığına inanmazlar; Kutsal Ruh'un Oğul yoluyla Baba'dan çıktığını savunurlar; İkonlara[21] yer verir ve saygı gösterirler; İbadet, her ülkenin diliyle yapılır; papazlar evlenebilir, keşiş piskopos ve patrikler evlenemez, boşanma bazı şartlara bağlıdır; günahkâr olanlar günahlarının ölçüsüne göre, bir bedel ödeyerek hatasından kurtulabilirlerdi.[22]

3-Protestanlık

Protestanlık, Katolik kilisesinin yanlışlarına karşı başkaldıran anlamındaki "protesto" kelimesinden gelmektedir. Alman Papaz Martin Luther'in 1517'de Papa'ya karşı isyanıyla ortaya çıkan bir akımdır.

Luther ve reformistlerin önerdikleri yeniliklerle beraber, kiliseye karşı yönelttikleri temel eleştiri, kilisenin dünyevî/siyasî yetkilerinin sorgulanması idi. Bu konuda Pavlusçu yaklaşımı esas alan reformistler, tanrının egemenliğini yalnızca metafizik alana ve iman, tövbe, yargılama gibi konulara hasretmiş, dünyevî konularda ise siyasal/laik iktidara mutlak egemenlik tanımışlardır. Yine de, bu durum Protestanların Hıristiyanlığın siyasallaşmasına karşı çıktıkları anlamına gelmez. "*Zira tanrı adına iktidarı elinde*

---

[20] Ortodoks Kilise'nin 1054'te Roma Kilisesi'nden ayrılmasının nedenleri hakkında bkz: Demirci, *a. g. e.*, s. 334.

[21] Kilise ve evlerde bulunan Hz. İsa, Meryem ve azizlere ait tasvirî resimlerdir.

[22] Tümer-Küçük, *a. g. e.*, s. 301.

bulundurduğunu iddia eden Papalığa karşı çıkan Protestanlar, yine tanrı adına iktidarın kilise dışı siyasal egemenlere verilmesi gerektiğini savunmuşlardır. " Bu bakımdan Katoliklik Papanın hegemonyacı gücünü arkasına alırken, Protestanlık kilise dışı egemenler olan başta Alman prens ve derebeyler olmak üzere çeşitli Avrupa siyasal güçlerini yanına almışlardır. [23]

Luther'in başlattığı Protestan hareket, zamanla, kuzey Avrupa'yı da etkisi altına almış; İngiltere'de Anglikanizm, Fransa ve İsviçre'de Calvinizm'in doğuşuna neden olmuştur. Bu Protestan hareketlerden (mezheplerden) Calvenizm Jean Calvin'in yorumuna dayanmaktadır. Genel anlamda Reforme edilmiş kiliseler içinde yer alan Calvinst kiliseler, İngilizce konuşan ülkelerde Presbyterian adıyla teşkilatlanmışlardır. Diğer taraftan İngiltere'de ortaya çıkmış olan Anglikanizm ise doktrin ve uygulama sistemi olarak Roma Katolikliği ile Calvinist Protestanlık arasında uzlaştırıcı bir yol takip etmiştir. 1660'taki II. Charles'in reformasyonundan sonra da İngiltere'ye özgü bir kilise olma hüviyeti kazanmıştır. [24]

Bu arada Protestanlığın Katolik kilisesine karşı başarısında ve uygun bir gelişim ortamı yakalamasında Osmanlıların Katolik dünyası üzerindeki baskısının da olumlu bir etken oluşturmuş olduğunu eklemek gerekir.

Protestanlığın temel prensipleri şunlardır:[25]

1-Papa'nın otoritesi ve yanılmazlığını reddeder; Hıristiyanlığı bilen herkesi otorite kabul eder.

---

[23] Şinasi Gündüz-Mahmut Aydın, *Misyonerlik-Hıristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye'ye Yönelik Faaliyetleri*, 1. Basım, İstanbul, Nisan 2002, s. 32-33.

[24] Mehmet Aydın, "Hıristiyanlık", *İslam Ansiklopedisi (TDV)*, c. 17, İstanbul, 1998, s. 356.

[25] Tümer-Küçük, *a. g. e.*, s. 302.

2-Her Hıristiyan Kutsal Kitabı yorumlayabilir; kilisenin Kutsal Kitab'ı yorumlama yetkisi yoktur. Kutsal Kitap en yüksek otorite olarak kabul edilmiştir. İbadetin büyük bir kısmını oluşturan vaazlar Kutsal Kitap'tan çıkarılmıştır.

3-Günah itirafının mecburiliği kabul edilmez ve kilise mensuplarının Günah çıkarma yetkisine sahip oldukları kabul edilmez.

4-Kilisede resim ve heykellere yer verilmez.

5-Anglikanların dışındakiler haç bulundurmaz ve haç çıkarmazlar.

6-İbadetler ve ayinler anadilde yapılır.

7-A'raf ve ebedi cezaya inanılmaz.

8-Azizler kabul edilmez ve onlar için özel ayinler yapılmaz.

9-Bütün Hıristiyan mezheplerde olduğu gibi Teslis'e inanılır.

10-Protestan kiliseler, Luteran, Anglikan, Reforme edilmiş kiliseler gibi kollara ayrılmış olmakla beraber, Metodist, Kongregasyonalist gibi müstakil Protestan kiliseler de mevcuttur. Ayrıca Adventistler, Mormonlar gibi mezhebi hareketler de ortaya çıkmıştır.

4-Monofizit Kiliseler

Monofizit olarak adlandırılan kiliseler Hz. İsa'nın ilahî ve insanî tabiatının birleşerek tek bir doğasının bulunduğunu ileri sürmektedirler. Doğu Ortodoks kiliseleri arasında gösterilmelerine rağmen bağımsız ve özerklerdir. Aralarında bazı küçük farklılıklar bulunan Monofizit kiliseler; Ermeni, Süryani, Habeş ve Kıpti kiliseleridir. [26]

[26] Bkz: Tümer-Küçük, a. g. e., s. 303-311.

C-Misyonerlik: Ortaya Çıkışı, Gelişmesi ve Osmanlı Topraklarında Katolik Misyoner Faaliyetleri

Misyonerlik sözcüğü, Latince kökenli "göndermek" anlamındaki "mittere" fiilinden gelen misyon (mission) kelimesinden ortaya çıkmıştır. Dilimize Fransızca'dan girmiş olan misyon kelimesi *"bir kimseye veya bir kurula verilen görev"* ya da *"dinsel, bilimsel veya diplomatik bir görev üstlenmiş kimselerden oluşan kurul"* anlamını ihtiva etmektedir. Yine bu kelimeden ortaya çıkan misyoner (missionnaire) tabiri ise *"bir dini, özellikle Hıristiyanlığı yaymakla görevli kimse"* veya *"bir düşünceye, bir ülküye kendini adayan kimse"* anlamındadır. [27]

Genel anlamda *"bir dinî teşkilat kurarak din propagandası yapmak, insanları o dinin müritleri haline getirmek"* demek olan misyonerlik kavramı sonradan Hıristiyan misyonerliğini ifade ederek özel bir anlam kazanmıştır. Bu anlamıyla misyonerlik, *"İncili öğretmek, Hıristiyan olmayanları bu dine kazandırmak ya da belirli bir mezhepten olmayanları o mezhebe çevirmek"* şeklinde kullanılmıştır. [28]

---

[27] *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları:549, 10. Basım, Ankara, 2005, s. 1402-1403.

[28] Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika- Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, 3. Baskı, Ankara, 2000, s. 13. İslamiyet, Budizm, Maniheizm, Konfüçyüslük gibi Hıristiyanlık da kendini yayma gayreti içinde olan Proselytism dinler arasında yer almaktadır. Misyonerliğin

Hıristiyanlık'ta ilk misyonerlik faaliyetlerinin Hz. İsa'ya atfedilen *"Gidin bütün ulusları öğrencilerim olarak yetiştirin. Onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un adıyla vaftiz edin. Size buyurduğum her şeye uymayı onlara öğretin. İşte ben dünyanın sonuna dek sizinle birlikteyim"* şeklindeki mesajla[29] başladığı genel olarak kabul edilmektedir. Böylece Hz. İsa'nın mesajını bütün insanlara iletmekle görevlendirilen "Havariler" ilk misyonerler olarak Hıristiyanlık öğretisini yaymaya başlamışlardır. Başlangıçta kişisel gayretlerle başlayan misyonerlik faaliyetleri, zamanla güçlenerek mensubu oldukları ülkelerin siyasi, sosyal, kültürel, ticari ve ekonomik faaliyetleri doğrultusunda emperyalizmin gelişmesine katkı sağlayan bir teşkilat halini almıştır. [30] Kocabaşoğlu'nun belirttiği gibi *"bir hayli dünyevileşen"* misyonerlik çalışmaları,[31] Arz-ı Mevud kabul edilen topraklarda ulusal çıkarlar doğrultusunda gelişmiş ve halkların kaynaklarını kullan-

---

genel olarak Hıristiyanlığa atfen kullanılan bir kavram haline gelmiş olması, Proselytism dinlerin hiçbirinin Hıristiyanlık gibi dini yaymak uğrunda kurulmuş organize bir teşkilat yapısının olmamasından ileri gelmektedir. Bu bakımdan dini yayma, Hıristiyanlık dışındaki Proselytism dinlerde tebliğ (anlatma) ile kendiliğinden ve genelde dağınık ferdi gayretlerle olurken, Hıristiyanlık'ta teşkilatlı bir misyonerlik faaliyeti olarak gelişmiştir. Zira; Hıristiyan olmayan ülkelerde de misyonerlik, *"Hıristiyanlığı yaymak amacıyla kurulan teşkilat"* olarak algılanmıştır. Süleyman Kocabaş, *Türkiye'de Gizli Tarih- Misyonerlik ve Misyonerler*, İstanbul, 2002, s. 10.

29 Matta İncili, 18-20. Mevcut İncillerin hepsinde gördüğümüz benzer mealdeki mesaj, önce sadece İsrail halkıyla sınırlı olmuşsa da, daha sonra bütün insanları ihtiva etmiştir. Bu çerçevede, Hıristiyanlıkta misyonerlik, başka dinlerdeki insanları Hıristiyanlığa kazandırmak şeklinde ortaya çıkmışsa da, zaman içerisinde mezhepler arasındaki geçişi de ifade eden bir nitelik kazanmıştır.

30 Ayten Sezer, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", Osmanlı-Siyaset, c. 2, *Yeni Türkiye* dergisi, Ed: Güler Eren, Ankara, 1999, s. 181.

31 Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika* , s. 15.

mışlardır. Kısaca ilk Havariler'den günümüze kadar gelen süreçte tarihin hemen her döneminde önemli rol oynamış olan misyonerler, büyük güçlerin sömürge politikaları çerçevesinde desteklenerek finanse edilmiş ve kendi ulusal çıkarlarının ve emperyal yayılmalarının bir aracı olmuşlardır. Örneğin, misyonerliğin en parlak devrini yaşadığı 19. yüzyılın ortalarında İngiltere'de *"Biz Hindistan'a bu kadar misyoner, bu kadar para göndermek zorunda mıyız?"* şeklinde tartışmaların olduğu sırada misyonerliği savunanlar, *"Hindistan'da orduların, diplomatların yapamadıklarını bizim gönderdiğimiz misyonerler yapıyorlar"* diyebilmişlerdir. [32] Buna basit bir başka örnek de, ABD'de ilk köle nüfus sayımının yapıldığı 1790 yılında köle sayısı 697 000 iken, bu sayının 71 yıl sonra yaklaşık 4 milyona çıkması,[33] emperyalizmin dinî kisve altında ulaşmış olduğu noktayı göstermektedir.

Misyonerliğin ulaşmış olduğu gücün, aynı zamanda uluslararası ilişkilerde, çıkarlarını temin etmek ve geliştirmek isteyen büyük devletler için önemli bir rekabet ve mücadele aracı haline geldiği de belirtilmelidir. Mesela; Katolikliğin liderliğini üstlenmiş olan Fransızların, Protestan misyonerlerin hamisi devletlere karşı verdiği mücadeleye ilişkin "Şark"ta görevli bir Fransız müfettişin şu kayıtları, bu bakımdan çalışmamıza konu olan 19. yüzyıldaki misyonerlik faaliyetlerinin mahiyetini gösterir gibidir:

> "Bir çok asırdan beri, birkaç büyük teşkilatımız rakipsiz olarak faaliyet göstermiş ise de sahneye faal, müstevli, sokulgan ve yapışkan Avusturya ve İngiliz Katolikleri ile Alman, İngiliz ve Amerikan Protestanlarının da dahil olmasıyla durum değişmiştir. "[34]

---

32. Küçükoğlu, *a. g. e.*, s. 30.
33 Küçükoğlu, *a. g. e.*, s. 30.
34 Erdal Açıkses, "Osmanlı Devletindeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)", Osmanlı- Si-

Bu rekabet ve yarışın Osmanlı penceresinden seyrini Osmanlı Maarif Nazırı Zühdü Paşa'dan dinleyelim:

> "Suret-i zahireye göre teba'adan olan akvâm-ı mezkure nasraniyet lafz-ı umûmisi altında ictima' ile Hıristiyanlık mezheb ve mesleğinde bulunuyor ise de hakikat-ı halde öyle olmayub nasraniyet hükmüne münkâd bulunan milel-i muhtelifenin her birisi kendi anasır-ı münferidini kuvvetlendirmek ve diğer anasır-ı gayrimüslime ve simâ ahâli-i ecnebiyyeyi tervice hadim olacaklarını bildikleri cihetle Protestanlar ve Cizvitler ve emsâli ecnebiler bu amâl-ı siyasiyenin husûlü için maddi ve manevi her türlü fedakârlık ibrazında dakika fevt etmedikleri..."[35]

Yalnız burada şunu da belirtmeliyiz ki, 19. yüzyılda gelişen misyonerlik faaliyetleri 20. yüzyıl başlarında doruk noktasına ulaşmış; ABD ve İngiltere, misyoner örgütlerin organize oldukları ülkelerin başını çekmişlerdir. Bu döneme ilişkin olarak 1886 yılında 80'nin üzerindeki misyoner örgütün faaliyet gösterdiğini ve bunların 32'sinin ABD, 24'ünün İngiliz, 24'ünün Kıta Avrupası kökenli olduğunu belirtmeliyiz. Aynı zamanda, *"bu örgütlerde 3226 misyoner görev yapmakta ve yılda yaklaşık 10 milyon dolar para harcanmakta idi."*[36] Kısaca, kapitalizmin geliştiği, sanayi devrimiy-

---

yaset, c. 2, *Yeni Türkiye* dergisi, Ed: Güler Eren, Ankara, 1999, s. 192.

35 BOA, *Y. PRK. MF.*, 3/31, 1311, s. 1/2-b-1/3-a. Zühdü Paşa'nın çalışmamıza konu olan raporu Atilla Çetin tarafından bilim dünyasına sunulmuştur. ("Maarif Nâzırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkındaki Raporu", Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, sa. 10-11, 1981-1982, İstanbul, 1983, s. 189-220.)

36 19. yüzyıl sonlarında ise misyoner örgütlerin sayısının 150'yi bulduğu, bu örgütlerde faaliyet gösteren misyoner sayısının 11. 574'e ulaştığı ve yıllık 15 milyon dolara yakın para harcandığı görülmektedir. Uygur Kocabaşoğlu, "Doğu Sorunu Çerçevesinde

le hammadde kaynaklarına ve yeni pazarlara daha fazla ihtiyaç duyulduğu bu dönemde kendi ülkelerinin himayesindeki misyoner örgütleri *"dünyayı karış karış parsellemişlerdir."*[37]

Türkler arasındaki misyonerlik çalışmaları çok eski tarihlere gitmekle beraber, Selçuklu ve Osmanlı Türkiyesi'ndeki ilk misyoner faaliyetleri Ortodoks misyonerler tarafından yürütülmüştür. Osmanlı döneminde Fener Patrikhanesi merkezli yürütülen Ortodoks misyonerliğinin temel olarak şu amaçlara hizmet ettiği görülmektedir:

1-Ortodoks kiliselerin varlığını korumak ve Bizans'ı diriltme idealini canlı tutmak.

2-Katolik ve Protestan misyonerlere karşı koymak.

3-Bütün Ortodoksları Rumlaştırmak (Grekleştirmek).

4-Osmanlı hakimiyetini zayıflatmak ve yıkmaya çalışmak. Bunun için de Rumları eğitmek, onları Yunan ideallerıyle beslemek ve Osmanlı Devleti'ni içten yıkacak tedbirleri almak.

5-Büyük devletlerle işbirliği yapmak. [38]

Ortodoks misyonerliği gibi Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Katolik misyonerliği de, bir taraftan dini nüfuzunu kullanarak Osmanlı toplumunun Hıristiyan unsurları arasında ayrılıkçı fikirler işleyerek onları Osmanlı yönetimine karşı harekete geçirirken, diğer taraftan mensubu oldukları devletlerin himayesinde ve hizmetinde bulunarak Osmanlı Devleti'ne karşı bir yabancı müdahalenin aracı olmuştur. [39] Biz burada ele alacağımız konu itibariyle İmpa-

---

Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)*, Ankara, 8-9 Mart 1990, s. 67.

37 Kocabaşoğlu, "Doğu Sorunu Çerçevesinde...", s. 67.

38 Kocabaş, *a. g. e.*, s. 87.

39 Buna küçük bir örnek olarak Ahmet Refik'in Fransız Katolik misyonerlerinin amaç ve faaliyetleri konusundaki şu tespitlerine yer

ratorluk sınırları içinde faaliyet gösteren Katolik misyonerliğinden ziyade Protestan misyonerliği üzerinde duracağımızdan, Katolik misyonerlerinin faaliyetlerine kısaca değineceğiz.

Osmanlı topraklarına ilk gelen Katolik misyonerler Cizvit (Jésuit) tarikatına mensup idiler. [40] Cizvitler, Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul'un fethinden sonra geniş hak ve serbestiler tanınan Galata'daki Katolik Latin cemaatin daveti üzerine Türkiye'ye gelmişlerdir. Geliş amaçları Katolik Latinlere din eğitimi vermek olan ve bu amaçla St. Benoit adlı okulu açan Cizvitler, gerçekte Papanın "Doğu" Hıristiyanları arasındaki nüfuzunu güçlendirmek ve Ortodoks kilisesini Katolik kilisesine bağlamak idealiyle faaliyet sahalarını giderek genişletmişlerdir. Cizvitlere daha sonraki yıllarda Franciscian, Capucian, Lazaristes, Filles de La Charitee, Fréres de Ecoles Chéritiannes, Notre Dama de

---

vermek uygun olacaktır: *"Fransa'nın Türkiye'de eli kolu misyoner papaslardı. Onların Türkiye'de Katolik propagandası yapması Osmanlı İmparatorluğu'nun fethi için muslihane bir usûldü. Daha doğrusu bunlar Vandal'ın dediği gibi Fransız ordusunun küşşaflarıydı. Fransa'nın şevket ve satvet efsaneleriyle şark Hıristiyanlarının kafalarını dolduran, kalblerine Türklerden kurtuluş emellerini veren onlardır. "* Ahmet Refik, "Türkiye'de Katolik Propagandası", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası (TTEM)*, No:82, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1340. s. 259.

40 Daha Osmanlı Devleti kurulmadan önce, 13. Yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarından itibaren Katolik misyoner tarikatların önde gelenleri Franciscain ve Dominician tarikatı mensuplarının Anadolu'ya geldikleri bilinmektedir. Bunun dışında Bizans İmparatoru I. Alexios Komminos (1081-1118) tarafından iskan edilen ve burada bir manastır kuran Saint Benoit tarikatının Culny şubesi rahiplerinin de bilemediğimiz bir tarihte İstanbul'a gelip faaliyet gösterdikleri görülmektedir. Nurettin Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, c. I, İstanbul, 1952, s. 17. Osmanlı topraklarına gelen Katolik rahip ya da rahibelerin bağlı bulunduğu tarikatların adları ve bunların geliş tarihleri konusunda bkz: İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Ankara, 1993, s. 183-184.

Sion, Péres-Soeurs Dames de l'Assomption, Fréres Marites gibi misyoner rahip ve rahibeler de katılmıştır. [41]

17. Yüzyıldan itibaren etkinliğini artıran Katolik misyonerler tabi oldukları devletlerin çıkarları doğrultusunda Katolik Propagandasını İmparatorluğun hemen hemen her yerinde işlemeye devam etmişlerdir. Propagandalarını Osmanlı şehirlerinde açtıkları manastır, okul, yetimhane, sağlık kuruluşu (hastane, dispanser, eczane) gibi dini ve sosyal kuruluşlar ile çıkardıkları dergi ve gazeteler yoluyla yürüten misyonerler, Osmanlı Devleti'nin hemen her yerine dal budak salmış, sosyal ve kültürel hayata nüfuz etmişlerdir.

Öyle ki, Osmanlı Devleti'nin Fransa ile 1913 yılında imzaladığı antlaşmayla resmen tanınan sadece Fransa'nın himayesindeki çoğunluğu Katolik misyonerler tarafından açılmış olan Fransız okul sayısı 500'ün üzerindeydi. [42] Fransız okullarında okuyan öğrenci sayısı ise Fransız Elçiliği'nin rakamlarına göre 89 336 idi.[43]

Bu durum, misyonerlerin ulaşmış olduğu güce ve yabancı devletlerin Osmanlı ülkesinde edinmiş olduğu nüfuza küçük bir örnek olarak gösterilebilir. Fransa'nın Osmanlı ülkesinde önemli ve ayrı bir yeri bulunmakla beraber, benzer kuruluşlar belli başlı merkezlerde İtalyan, Alman ve Avusturya Katolik misyonerlerince de tesis edilmiş; Rumlar, Ermeniler, Süryaniler, Yezidiler, Bulgarlar ve kısmen de

---

41 Osmanlı ülkesine gelen Fransız Katolik tarikatları ve kurmuş oldukları okullar hakkında geniş bilgi için bkz: Polvan, *a. g. e.* , s. 66-126, 126-229.

42 Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul, 2005, s. 169. Bu okullara 1913 Antlaşmasında yer almayan 20 okul ile Osmanlı Devleti'nin elinden çıktığı için 1901 yılındaki listede yer alıp da 1913 listesinde bulunmayan Selanik ve Manastır'daki 13 okulun dahil olmadığını belirtelim. Bkz: Mutlu, *a. g. e.* , s. 158, 193-194.

43 Mutlu, *a. g. e.* , s. 145-146.

Yahudiler söz konusu kuruluşların faaliyet ve propagandalarına hedef olmuşlardır. [44]

Kuşkusuz, diğer misyonerler gibi Katolik misyonerlerin de Osmanlı topraklarında geniş bir faaliyet sahası bulmalarına ve bir ölçüde de başarılı olmalarına en önemli neden, misyonerlerin mensubu oldukları devletlerin maddi ve siyasi desteklerine sahip olmaları ve bu devletlere verilen kapitülasyonlardan olabildiğince istifade edebilmeleridir. Kapitülasyonlardaki din ve eğitim serbestilerini kendilerine göre yorumlayarak "oldu-bittilerle" genişleten misyonerler,[45] Osmanlı topraklarında oldukça iyi bir çalışma imkânı ve zemini bulmuşlardır. Misyonerlerin sahip oldukları bu imkân ve devletlerinden gördükleri himaye Osmanlı ülkesini onlar için daha cazip hale getirmiştir. Örneğin bir Cizvit misyoneri olan Emile Lagrand, Osmanlı ülkesindeki durumu çalıştığı sırada edindiği izlenime dayanarak şöyle izah etmiştir:

> "Gönül isterdi ki Katolikler Osmanlı Padişahının ülkesinde olduğu gibi İngiltere ve Hollanda'da da rahat ve serbest olsunlar. "[46]

Bu imkân ve serbestiler, Katolik misyonerler gibi Protestan misyonerler için de bir yayılma ve nüfuz sahası olarak Osmanlı topraklarında faaliyet göstermek bakımından önemli bir şanstı. Ayrıca 19. Yüzyılda en güçlü misyoner teşkilatlara sahip olan Protestanların, Hıristiyanlığın doğduğu kentlere sahip Osmanlı topraklarına ilgi duymaması beklenemezdi. Diğer taraftan; Protestan misyonerliği, sö-

---

[44] Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, İstanbul, 1997, s. 39.

[45] Günay, *a. g. e.* , s. 171. Kapitülasyonların misyonerler için önemi konusunda bkz: Günay, *a. g. e.* , s. 156-173.

[46] Vahapoğlu, *a. g. e.* , s. 37.

mürgecilik yarışının hızlandığı 19. Yüzyılda Osmanlı topraklarındaki rekabet ve mücadelenin aracı olarak Protestanlığın hamiliğini üstlenen İngiltere ve ABD için çok daha fazla önemli hale gelmiş ve bu devletlerden büyük bir yardım ve destek görmüştür. Bu noktada şunu söyleyebiliriz ki, Osmanlı Devleti'nin son yüz yılında Türkiye'de başlayan Protestan misyonerliği, Ortodoksluk ve Katolikliğe göre çok geç başlamasına rağmen, Osmanlı siyasi ve kültürel hayatında daha önemli bir yere sahip olmuş ve daha etraflı sonuçlar doğurmuştur.

I. Bölüm

Bulgar Coğrafyasında Amerikan Misyoner Faaliyetlerinin Başlaması ve Gelişmesi

A-Balkanlarda Protestan Misyonerliğinin Başlaması

Mevcut bilgilere göre, 17. yüzyılın birinci yarısında ilk defa Osmanlı topraklarına gelen Protestan misyonerlerin örgütlü bir şekilde bu topraklarda çalışmaya başlaması 18. yüzyıldır. Buna ilişkin ilk kayıt ise Moravya Kilisesi olarak bilinen Brethren's Society for the Furtherance of the Gospel Among the Heathern (daha sonra Trust Society for the Furtherance of the Gospel) adlı cemiyete mensup misyonerlerin 1740 yılında İstanbul ve Romanya Prensliklerindeki Fener Patrikhanesi yetkilileri ile temas kurmak istemeleridir. Söz konusu cemiyete mensup misyonerler 1747-1750 yılları arasında İran'da, 1768-1783 yılları arasında da Mısır'da faaliyet göstermişlerse de başarılı olamamışlardır. [47]

Moravya kilisesini sonraki yıllarda takip eden pek çok İngiliz Protestan misyoner örgüt Balkanlar, Doğu Akdeniz, Orta Doğu, Afrika ve Asya ülkelerinde faaliyet göstermiş ve çoğu zaman işbirliği içinde olmuşlardır. Bu İngiliz misyoner örgütlerini şöyle sıralayabiliriz: British and Foreign Bible Society, Church Missionary Society (daha sonra London Church Missionary Society, Congregational Council for World Mission), St George Training Home, British Syrian Mission, Church of Scotland Jewish Mission,

---

[47] Ömer TURAN, "19. Yüzyıl Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 4-8 Ekim 1999, c. III, Kısım: III, Ankara, 2002, s. 1547-1548.

Scotlich Galilie Mission of the Use end Free Church of England, London Society of Promting Chiristianity among the Jews, Jerusalem at the East Mission, London Religios Tract's Society, Jerusalem Chirist Union Mission to the Jews, Anglo American Medical Mission, The Friends Foreign Mission Association, Free Church Scotland Society, Irish Presbyterian Mission, the Edinburg Medical Missionary Society, Provacotor Mission, Archbishop of Canterbury's Assyrian Mission, The Baptist Missionary Society, The Christian Alliance, Smyrna Rest, Society for the Promotion of Female Education in the East, Society for the Relief Jews. [48] Bu örgütlerden Congregational Council for World Mission Yunanistan bölgesindeki çalışmalarıyla öne çıkmıştır. Council for World Mission'ın arşivinde bulunan belgeler ile zengin fotoğraf ve harita koleksiyonu,[49] bölgedeki faaliyetlerinin yoğunluğunu göstermesi açısından ayrıca kayda değerdir. Yine; İngiliz Protestan misyoner örgütlerinden Church Missionary Society (CMS)'in Yunan yarımadasına belki de Balkan coğrafyasına önemli ölçüde etki ettiklerini tahmin etmekteyiz. Zira, CMS, daha 1800 yılından itibaren bir ikmal ve organizasyon merkezi haline getirdiği Malta adası üzerinden Osmanlı ve bütün Doğu Akdeniz ülkelerine yönelik misyon çalışmalarına başlamış ve burada kurmuş olduğu matbaada bastığı İncil ve diğer kitapları her tarafa dağıtmıştır. [50]

---

48 Mutlu, *a. g. e.*, s. 237-238.

49 Turan, *"19. Yüzyıl Tarihinin Kaynaklarından..."*, s. 1554.

50 Turan, *"19. Yüzyıl Tarihinin Kaynaklarından..."*, s. 1548. CMS, Osmanlı toprakları dahil Doğu Akdeniz ve Orta Doğu bölgesi dışında Kenya, Nijerya, Ruanda, Sierra, Leona, Sudan, Tanzanya ve Uganda gibi Afrika ülkeleri ile Kanada ve Çin, Hindistan, Pakistan, Yeni Zelanda, Srilanka gibi Asya ülkelerinde faaliyet göstermiştir. Bu geniş sahada CMS istasyonlar kurmuş ve misyon bölgeleri belirlemiştir. CMS'nin Orta Doğu ile ilgili "misyon" örgütleri şunlardır: Akdeniz, Mısır, Filistin, İran, Sudan Misyonu ve

Kısaca, Protestanlık düstûrunu yeryüzünde hakim kılmak amacıyla 17. yüzyılın birinci yarısında Osmanlı topraklarında faaliyet göstermeye başlayan İngiliz misyonerleri, 18. yüzyılın sonlarından itibaren etkinliğini artırmıştır. 19. yüzyılda Osmanlı topraklarının hemen her tarafına dağıldığını gördüğümüz İngiliz misyonerlerinin faaliyetleri daha ziyade Hıristiyanlarca kutsal sayılan beldelerin yer aldığı Ortadoğu bölgesinde yoğunlaşmıştır. Bununla beraber bu faaliyetlerden Ortadoğu yolu üzerindeki Balkanlar da önemli ölçüde nasibini almıştır. Özellikle burada Balkanların güneyini ihtiva eden ve misyonerlerin Akdeniz yolu üzerinde bulunan Yunan coğrafyası daha çok önem kazanmıştır.

Balkanların genelinde olduğu gibi Yunanistan'da da İngiliz misyonerlerinin attığı tohuma hayat verenler Amerikan misyonerleri olmuştur diyebiliriz. Ancak, Amerikan misyonerlerinin Bulgarlar arasında kazandıkları başarıyı Yunanlılar arasında yakalayamadıklarını da belirtmeliyiz. Bununla beraber Amerikan misyon örgütleri içinde aşağıda değinileceği üzere American Board of Commissionars for Foreign Missions (ABCFM) örgütünün bütün Osmanlı top-

---

Turkish Arabia Mission. Diğer taraftan söz konusu misyonların arşivlerindeki çok sayıdaki belge ve doküman, onların bölgede aktif bir çalışma disiplini içinde olduğunu göstermektedir. Turan, "*19. Yüzyıl Tarihinin Kaynaklarından...*", s. 1553-1554. Bu noktada dikkatimizi çeken başka bir husus ise diğer misyon örgütleri gibi CMS'ye bağlı misyoner de faaliyetlerini, dini propagandalarını sadece Hıristiyan mezhepleri değil, aynı zamanda İslamiyet'i de hedef alır şekilde yürütmüşlerdir. Söz konusu misyonerlerin faaliyetleri arasında İslamiyet'e karşı ağır hakaretler içeren yayınları dikkate değerdir. Örneğin; CMS tarafından 1858 yılında İstanbul'a gönderilen Gotlieb Karl Pfander ve Dr. Koelle'nin çalışmaları ve özellikle Pfander'in kaleme aldığı Mizanü'l-Hak konusunda bkz: Azmi ÖZCAN-Ş. Tufan BUZPINAR, "*Church Missionary Society İstanbul'da Tanzimat, Islahat ve Misyonerlik*", *İstanbul Araştırmaları 1*, İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1997, s. 67-77.

raklarında olduğu gibi Balkanlarda ve dolayısıyla da Yunan coğrafyasında öne çıktığı görülmektedir.

Osmanlı imparatorluğu'nun Balkan topraklarına bakıldığında ise, bilindiği gibi Amerikalı misyonerler Osmanlı topraklarına geldikleri sırada imparatorluğun bu bölgesindeki Mora ve Yunanistan'da Yunan ayaklanması devam etmekteydi. 1821-1829 arasındaki Yunan ayaklanması Avrupa ve Amerika'da hayranlıkla izlenmekte ve "*genç ve dinamik bir Yunanistan'ın 'Doğu'nun yeniden canlanmasına ön ayak olacağına*" inanılmakta idi. [51] Bu inançla ABCFM misyonerleri Malta'da üslenerek Yunanistan'da hızlı bir çalışma temposu içine girmişlerdir. 1830'da Atina'da, 1834'de Argos ve Kıbrıs'ta, 1835'te Scios'ta ve 1837'de Ariopolis'te misyon istasyonları kurulmuştur. [52] ABCFM'nin 1838 yılında Yunanistan'da çalışan sayısının 11'i bulduğu anlaşılmaktadır. ABCFM'nin 29. yıllık toplantı raporuna göre[53] bunların 5'i misyoner, 5'i kadın asistan misyoner ve 1'i de yerli yardımcı idi. Diğer taraftan sadece 1837'de Atina'daki matbaanın, maliyeti 484,07 dolar tutan Yunanca baskı adedi 616,427 sayfayı bulmuştur ki, bu Board'un bölgede Protestanlığın neşrine vermiş olduğu önemi ortaya koymaktadır.

Çok geçmeden Board'u Episcopal Church of American ve American Baptits rahipleri takip etmiştir. Ancak Ameri-

---

51 Julius Richter, *A History of the Protestant Missions in the Near East*, Edinburg and London, 1910, s. 165. Yunan ayaklanmasını fırsat bilen misyonerler, bu dönemde Anadolu'daki "Rumlarla" daha fazla ilgilenmişlerdir. Yunan ayaklanmasının Amerikan kamuoyu ve misyonerlerinde meydana getirdiği Yunanseverlik konusunda bkz: Orhan Koloğlu, "200 Yıllık İlişkilerin Resmî Olmayan Tarihi-Türk'le Amerikalı'nın Tanışması", *Tarih ve Toplum*, c. 28, sa. 163, Temmuz 1997, s. 18-19.

52 Richter, a. g. e. , s. 165

53 *Report of the American Board of Commissionars for Foreign Missions, Presented at the Twenty-Ninth Annual Meeting, Held in the City of Portland, Maine, 12-14 September 1838, Boston, 1838*, s. 61-62

kan misyonerleri bir süre sonra ümitlerinin suya düştüğünü görmüşlerdir. Çünkü Amerikan misyonerleri Yunan kilisesi ve hükümetinin sıkı takibine ve engellemelerine maruz kalmışlardır. Misyonerler hükümet izni olmaksızın hiçbir okul açamamış, resmi izin almadan bir ailede bile özel ders verememişlerdir. Kitap satışları sıkı bir takibe konu olmuştur. Okullarda tek din kitabı olarak Ortodoks ilmihali okutulmuştur. Her yerde muhalefete uğrayan misyonerler, Pazar günleri evlerinde hizmet verdiklerinde bile Yunan halkıyla irtibat kurmamaları için Yunan kilise yöneticilerinin sıkı bir takibine uğramışlardır. Bu polisiye tedbirlerle beraber, belli bir millî şuura erişmiş olan Yunan halkının Amerikan misyonerlerine fazla yüz vermemesi, ABCFM'i başarısızlığa mahkum etmiştir. [54] Dolayısıyla Protestan misyonerler 19. yüzyılın ortalarından itibaren Yunanistan'ı terk etmeye başlamışlardır. Amerikan misyon örgütlerinin çeşitli engellemelere ve sınırlı çalışma sahasına rağmen, Atina, Pire, Patras, Larissa, Yanya ve Selanik gibi Yunanistan ve Makedonya kentlerinde küçük bir Yunan Protestan cemaati oluşturdukları[55] da dikkatten kaçmamaktadır.

1- Bulgarlar Arasında İlk Misyonerlik Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarındaki Protestan misyonerlerinin en faal çalışma sahasının Bulgaristan olduğunu söylemek her halde yanlış olmaz. Bu faaliyetlerin Bulgarlar arasında ortaya çıkarmış olduğu sonuçlar itibariyle de kayda değer olduğu ayrıca zikredilmelidir. Temelde

---

54 Dilşen İnce Erdoğan, "XIX. Yüzyılda Ermeni İsyanlarının Çıkışında Rol Oynayan Görünmeyen Tehlike: Misyonerlik", *Türk Yurdu*, c. 26, sa. 225, Mayıs, 2006, s. 69.

55 Richter, a. g. e. , s. 166-168.

coğrafi olarak Avrupa'nın güneydoğusunda yer alan ve Ortadoğu'ya giden yol üzerinde bulunan Bulgaristan, kıta Avrupası'nda misyonerlerce stratejik bir misyonerlik sahası olarak görülmüştür. [56] Bulgarları ilk "keşfeden" ve onları Amerikan misyonerlerine tanıtan yukarıda adı geçen British and Foreign Bible Society (BFBS) adlı İngiliz misyoner örgütüdür. 1804 yılında kurulan BFBS, misyonerlerinin Bulgarlara ilgi ve etkisi için İncil'in Bulgarca yayınlanmasının önemini fark etmiştir. Nitekim; adı geçen örgütün bir üyesi olan Benjamin Barker, daha 1826 yılı gibi erken bir tarihte Bulgarca İncil'in büyük bir ihtiyaç olduğunu rapor etmekteydi. B. Barker 1840'ta, Bulgaristan gezisi sonrasında da, Bulgarlar arasında misyonerlik çalışmaları için çağrıda bulunmuştur. Bu çağrı Amerikalı misyonerlere de ulaşmış ve hatta aynı yıl ABCFM'nin yayın organı olan Missionary Herald'da bile yer almıştır. [57]

İngiliz misyonerlerinin çağrısına Amerikan misyonerleri 1830'lu yıllarda Avrupa Türkiyesi'ne bir takım geziler düzenleyerek ve Bulgarlar hakkında bilgi toplamaya başlayarak önem verdiklerini göstermişlerdir. 1834 yılında Amerikalı misyonerlerden H. G. Otis Dwight ve W. G. Schauffer'in Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarına yapmış oldukları inceleme gezisi de Bulgarlarla kurulan ilk temas olarak görünmektedir. Dwight ve Schauffer, 1834 gezisi sonrasında Bulgarlardan özel olarak bahsetmeseler de, Osmanlı Devleti'nin bu bölgesinde bir misyonun kurulmasının gerekli olduğu sonucuna varmışlardır. Avrupa Türkiyesi'ndeki Amerikan misyonerlerinin bu ilk gözlemle-

---

[56] Örneğin bakınız: William E. Strong, *The Story of the American Board-An Acconunt of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston, New York, Chicago, 1910, s. 211.

[57] Tatyana Nestorova, *American Missionaries Among the Bulgarians: (1858-1912)*, East European Monographs, Boulder, New York, 1987, s. 6.

riyle beraber Bulgarlara olan ilgi giderek artmaya başlamıştır. 1841 yılında İzmir'de Amerikan misyonerlerinin ticari temsilcisi olan H. J. van Lennep, Bulgarlara gösterilmesi gereken yakın ilginin önemine dikkat çekerken, Bulgarca basılan yaklaşık iki bin İncil'in bir haftadan daha kısa sürede satılmış olmasını buna kanıt gösteriyordu. Bir başka misyoner H. A. Holmes, American Board'a *"henüz misyonerlere sahip bulunmayan topluluklardan daha fazla Bulgarlara misyonerlerin gönderilmesi gerektiğini"* söylüyor ve Bulgaristan'ın bütün Osmanlı İmparatorluğu'nda en ümitvâr bölge olduğuna işaret ediyordu. [58]

Yine 1839 yılında İzmir'e gelen ve Yunanlılar arasında misyonerlik faaliyetlerinde bulunan Elias Riggs, Bulgar diline ilgi duymuş ve Bulgarlar arasında çalışmayı cazip bulmuştur. Riggs birkaç yıl sonra kendisini ziyarete gelen ABCFM'nin sekreteri Rufus Anderson'a da Yunanlılar arasında çalışan meslektaşlarının Bulgarlara önem vermesi gerektiğini söylemiştir. [59] Nitekim; E. Riggs, 1847'de İngiliz ve Amerikan öğrencileri için başlangıç mahiyetinde bir Bulgar gramer kitabı yazmıştır. [60]

Esas itibariyle 1840'lı yıllarda Amerikan misyonerlerinin hedeflerine ulaşmak yolunda Bulgar dili ve edebiyatına büyük önem vermiş olduklarını söyleyebiliriz. Bu meyanda misyonerlerin hazırlamış oldukları ilk Bulgar dergisi de bu dönemde yayınlanmıştır. "Lyuboslevie" (Filoloji) adıyla çıkan

---

58 Nestorova, a. g. e., s. 6.

59 Nestorova, a. g. e., s. 7.

60 Jr. William Webster Hall, *Puritans in the Balkans-The American Board Mission in Bulgaria, 1878-1918 A Study in Purpose and Procedure*, Studia Historico-Philologica Serdicensia, Suplementi vol. 1, MCMXXXVIII, Sofia, 1938, s. 15-16. İlk Bulgar gramer kitabı (Notes on the Grammer of the Bulgarian language)'nın basım yılını T. Nestorova 1844 (Nestorova, *a. g. e.*, s. 90), Ömer Turan ise 1849 olarak vermiştir. Ömer Turan, *"Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları"*, *XII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 12-16 Eylül 1994, c. III, Ankara, 1999, s. 1100.

bu dergi 1844 yılında İzmir'de basılmıştır. Sahibi Konstantin Fotinov (1800-1858) olan Lyuboslevie, ayda bir çıkmıştır. Ancak, adı geçen dergi iki yıl çıktıktan sonra 1846'da kapanmıştır. Bu arada Lyuboslevie'deki yazıların çoğunun, yine İzmir'de misyonerlerce çıkarılan Yunanca başka bir derginin tercümesinden ibaret olduğunu[61] belirtelim.

2-American Board'un Bulgaristan'daki Faaliyetlerinde Bir Dönüm Noktası: Cyrus Hamlin'nin Bulgaristan Gezisi

Görüldüğü gibi Balkanlar İngiliz ve Amerikan Protestan misyonerlerinin Avrupa ve Yakındoğu politikalarında stratejik bir saha olarak 19. yüzyıl başlarında önem kazanmıştır. Bu dönemde "keşfedilen" Bulgarlar arasındaki fizibilite çalışmaları, Protestanlık için Bulgaristan'ın oldukça verimli bir saha olduğunu göstermiştir. Bölgeye giden gezgin misyonerler, misyonerlik için çağrılarda bulunmuş, Bulgarların ruhunu kazanacak dil ve kültür çalışmalarının önemine dikkat çekmişlerdir. Nitekim, İncil'in Bulgarca neşri, misyonerlerce çıkarılan ilk Bulgar dergisi ve Bulgarca yabancı dildeki ilk gramer kitabı bu sıralarda ortaya çıkarmıştır. Kısaca, 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Bulgaristan, Protestan misyonerlerce vazgeçilmez bir misyonerlik sahası olarak önem kazanmıştır. 30 Ocak 1857 tarihinde Board misyonerlerinden William Goodell ve yedi arkadaşının imzalamış olduğu mektupta bunu açık bir şekilde görmek mümkündür:

> "Bulgaristan Protestanlaştırılmadan, Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan iş tamamlanmamış olacaktı". [62]

---

61 Turan, "*Amerikan Protestan Misyonerlerinin...*", s. 1100.

62 Uygur Kocabaşoğlu, "XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Tanzi-*

Yukarıda izaha çalıştığımız üzere İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin Bulgarlar arasındaki faaliyetleri 19. yüzyılın ilk yarısında belli bir gelişim göstermekle beraber, Protestanlığın Bulgaristan'daki gerçek başarısı ve zaferi 19. yüzyılın ikinci yarısında olmuştur.

Bu çerçevede ABCFM'nin ileri gelen misyonerlerinden Cyrus Hamlin'in kişisel girişimleri ile Bulgaristan'a yaptığı gezi ve Board'un bölgede artan çalışmaları kayda değerdir. Hamlin'in Bulgaristan'daki misyoner faaliyetlerine destek bulmak amacıyla atmış olduğu ilk ciddi adım 1856 yazında gerçekleşmiştir.

Açıkça "*Bulgarlar için bir misyonun kurulması yolunda Board sekreterlerine baskı yapmak*" düşüncesiyle İstanbul İstasyonu tarafından Amerika'ya gönderilen Hamlin, dönüşte Londra'ya uğramıştı. Amerika'da Board sekreterleri, sorunu öneminden dolayı tartışmak gerekteğini, ancak Board'un kaynaklarının Bulgaristan'daki misyon çalışmalarını finanse edecek durumda olmadığını ileri sürmüşlerdir. [63]

Bununla birlikte Londra'da Hamlin, Turkish Missions Aid Society (TMAS)'den yardım almış ve İngiliz Protestanların Bulgarlar arasındaki Amerikan misyoner faaliyetlerine büyük destek verdiklerini görmüştür. Turkish Missions Aid Society, Amerikan misyonerlerinin Bulgarlar arasındaki çalışmalarını finansal olarak destekleyeceğini daha başından açıklamıştır.

Bu çerçevede Shaftesburg Earl'ü olan TMAS'ın başkanı, 11 Haziran 1856 yılında Hamlin'e yazdığı bir mektupta ABCFM'e duyduğu derin saygı ve şükran hislerini ifade ettikten sonra "*Bulgaristan'ın Protestan misyoner faaliyetleri için bir inanç sahası olacağına*" inandıklarını belirtmiş ve Bul-

---

mat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989, Ankara, 1994, s. 541-542.

63 Cyrus HAMLIN, *Among the Turk*, New York, 1877, s. 262.

garlar arasındaki çalışmalar için iki Amerikan misyonerine yıllık 300 Pound vermeyi vaat etmiştir. [64]

Bu arada Balkanlardaki çalışmaların getireceği ekonomik yükün ağırlığını hisseden American Board, bir başka Amerikan misyon örgütü American Methodist Episcopal Church (AMEC)'e[65] işbirliği yapmayı teklif etmiştir. Sonuçta iki Amerikan misyon örgütünün vardığı antlaşma ile Balkanların kuzeyi AMEC'e, güneyi ise American Board'a kalmıştır (1856). [66] AMEC takip eden yılda Tuna sahasında misyon faaliyetlerini başlatarak işe koyulmuştur. [67] Ancak; AMEC'in bölgedeki faaliyetleri, gerek çalışmalarına karşı yönelen Bulgar kilisesinin "büyük muhalefet"i ve ortak misyon politikaları belirlemekteki zorluklar, gerekse para yetersizliği yüzünden küçük ölçekte kalmıştır. Sonuçta bu misyon örgütü, bölgede 432 kilise üyesi ile 19 ilkokul, 10 kilise ve küçük ibadethane ve 1000 taraftara sahip olmuştur.

American Board'un AMEC ile Balkanları paylaşımını takip eden yıl (1857)'ın Mayıs ayında Hamlin'in Turkish Missions Aid Society'nin Sekreteri Henry Jones ile gerçekleştirdikleri gezi meydana gelmiştir. Hamlin ve Jones'un bazı Bulgar köylerini de ziyaret ettikleri gezi Edirne'den Rodosto'ya kadar uzanan yetmiş iki millik bir sahayı kap-

---

64 Cyrus HAMLIN, *My Life and Times*, Sixth Edition, Boston, 1924, s. 387.

65 Richter, *a. g. e.* , s. 169.

66 ABCFM, Osmanlı ülkesindeki misyon organizasyonunda Avrupa'daki Osmanlı topraklarını 1870'e kadar Western Turkey Mission (Batı Türkiye Misyonu), bu tarihten 1910 yılına kadar European Turkey Mission (Avrupa Türkiyesi Misyonu), bu tarihte ise Balkan Mission (Balkan Misyonu) şeklinde organize etmiştir. Ömer Turan, "American Protestant Missionaries and Monastir, 1912-17: Secondary Actors in the Construction of Balkan Nationalisms", *Middle Eastern Studies*, 36, 4, October, 2000, s. 121.

67 Hall, *a. g. e.* , s. 16. Aslında AMEC daha 1852 yılından beri Bulgaristan'da bir misyon kurmayı düşünmekte idi. Bu amacı için kullanmak üzere de 5000 Dolar ayırmıştı. Hall, *a. g. e.* , s. 16.

samıştır. [68] W. W. Hall bu geziye misyonerlik çalışmaları açısından olduğu kadar genel olarak tarihi bir önem yüklemiştir. Zira; Hall, bu geziye atfen Osmanlı ve Fener hakimiyetindeki Bulgar ulusunun Amerikan misyonerlerince "keşfedildiği" görüşüne katılır ve Sir Charle Elliot'ın Hamlin'in gezisinin önemine işaret eden 1895 yılında yazdığı şu satırlarına yer verir:

> "Kırk yıl önce Bulgaristan adı hemen hemen hiç bilinmezdi. Ve bu ülkeden gelen her entelektüel kendisini doğal olarak Grek olarak tanıtırdı. "[69]

Demek ki, Bulgar toplumunu "keşfeden" Amerikan misyonerleri, onları Amerikan ve Avrupa kamuoyuna tanıtmakta da büyük rol oynamışlardır.

Hamlin'in gezi sonrasında Bulgaristan'ın coğrafi yapısı ile Bulgarların sosyal ve kültürel hayatına dair hazırladığı rapor ise ABCFM'nin bölgeye ilgisinin önemli ölçüde artmasına ve yeni stratejiler geliştirmesine zemin hazırlamıştır. Misyoner Rufus Anderson bu gerçeği şöyle ifade etmiştir:

> "Hamlin'in misyonuna (American Board'a) gönderdiği olumlu rapor daha fazla ilgi uyandırdı. Bu rapor, Avrupa Türkiyesi'nde oturan Bulgarlar ve diğer Slav ırklar arasında acil ve kuvvetli bir biçimde misyonerlik çalışmaları yapılmasını istemekte ve bunu gerçekleştirmenin ve onları Protestanlaştırarak koruyucusu olamanın en iyi ylunun Amerikan kilisesinin kurulması gerektiğini belirtiyor. "[70]

---

68 Bkz: Hamlin, *Among the Turks*, s. 262-273

69 Hall, *a. g. e.* , s. 17.

70 Rufus Anderson, *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, vol. II, Congregational Publishing Society, Boston, 1872, s. 183.

B- Cyrus Hamlin'in Gezisinden Sonra Bulgaristan'da Board'un Misyonerlik Faaliyetlerinin genişlemesi

Hamlin, mirasçıları için gezisine büyük bir önem atfetmiş, "Bulgarların kurtuluşu için" edindiği birikimden büyük sonuçlar elde edileceğini ümit etmiştir. [71] Gerçekten de Hamlin'in gezisi sonrasında Bulgarlar, ABCFM'nin çalışmalarında ön plana çıkmıştır. Örneğin, Hamlin'in raporu üzerine toplanan Northern Armenian Mission (Kuzey Ermeni Misyonu), yıllık toplantısında Bulgaristan'da çalışmaların hemen başlatılması için çağrıda bulunma kararı almış ve Prudential Committee of Board'a bir mektup göndermiştir. [72]

ABCFM'nin Bulgarlar, dolayısıyla da Balkanlar hakkında bilgi edindikçe elini çabuk tutmasındaki nedenlerden biri de, Roma'nın bölgeye nüfuz etme ihtimali idi. Bu nedenle Amerikan misyonerleri, Bulgarların Roma'nın eline düşmeden Grek hegemonyasından kurtarılması arzusuyla büyük bir kısmının Protestanlaştırılacağı ümidi içindeydiler. [73]

Sonuçta ABCFM, Hamlin'in çağrısından bir yıl sonra (1858'de) Edirne'de ilk istasyonunu açarak Bulgarları Protestanlaştırma işini ciddi bir şekilde ele almaya başlamıştır.

---

71 Hamlim, a. g. e. , s. 273. Buradaki "kurtuluşun" dini mi, yoksa siyasi mi olduğu belirtilmemiştir.

72 Hall, *a. g. e.* , s. 19.

73 Richter, *a. g. e.* , s. 168.

Açıkçası bu girişim ABCFM'nin Bulgaristan'daki çıkar ve beklentisi için ilk önemli adım idi. Edirne'ye ilk gönderilen misyonerler ise 1857 yılında Ermeni misyonuna katılmış olan Charles F. Morse ile yardımcı olarak Bebek İlahiyat Okulu mezunu Hagopas olmuştur. Daha sonra kente misyoner Theodore L. Byington ile eşi gelmiştir. Sonraki yıllarda Amerikan misyonerlerinin faaliyet sahası giderek genişlemiş ve Bulgar yerleşim yerlerinde yeni istasyonlar kurulmuştur. 1859'de Filibe'ye gönderilen Messres. William W. Meriam ve James F. Clark buradaki istasyonu kurmuşlardır. Yine aynı tarihlerde misyoner William F Arms ve eşi, Byington ile beraber Eski Zağra istasyonunu kurarlarken, misyoner Oliver Crane de Batı Türkiye Misyonu'undan Edirne'ye gönderilmiştir. [74]

ABCFM'nin Rumeli'de ve Bulgaristan topraklarında ciddi bir şekilde örgütlenme ve genişleme politikası kısa sürede meyvelerini vermeye başlamıştır. 1850'lerin sonlarından itibaren misyoner kayıtlarında Bulgarların kendi dillerindeki Yeni Ahit'e taleplerinin arttığı belirtilir. Misyonerlerden Rufus Anderson sadece 1857 yılında pazarların birinde İngiliz bir Protestanın sahip olduğu 400 İncilin tümünü sattığını kaydeder. Bu tarihlerde Yeni Ahit, baskısının azalması ya da tükenmesi üzerine British Foreign Bible Society tarafından tekrar basılmıştır. Yeni basımların tükendiği 1859 yılına gelindiğinde satılan İncil sayısının 15. 000'ni bulduğu ve hâlâ talebin azalmadığı görülmüştür. [75]

---

[74] Anderson, *a. g. e.*, s. 184-186.

[75] Anderson, *a. g. e.*, s. 187-188. British Foreign Bible Society tarafından yedi kez basılan İncil adedi 40000'i bulmuştur. Anderson, *a. g. e.*, s. 208. Bu tablo Amerikan misyonerlerinin başarısına İngiliz misyonerlerinin önemli katkı yaptığını ortaya koymaktadır. British Foreign Bible Society'nin yanı sıra yayın işinin finansmanında London Turkish Missions Aids, London Religious Tract Society gibi İngiliz Protestan misyon örgütleri öne çıkmıştır. Kocabaşoğlu, "*19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun...*", s. 545. Bu

ABCFM'nin yıllık raporlarına bakıldığında 19. yüzyıl boyunca misyoner matbaasında basılan Bulgarca yayınlarındaki süreklilik ve çeşitlilik devam etmiştir. 1871'de 20 000 olan baskı sayısı 1887'de 22. 904'e kadar çıkabilmiştir. [76]

Edirne'deki ilk Bulgar kilisesi de bu sırada, 1862'de kurulmuştur. İlk Bulgar kilisesinin kurulmasından 6 yıl sonra Amerikan misyonerleri Bansko'da Babıali'ce de resmen tanınacak olan bir Protestan toplumu yaratmayı başarmışlardır. [77] 1900'de ise Bulgar cemaati için kurulan kilise sayısı 15'e, bu kiliselere kayıtlı üye sayısı 1270'e çıkmıştır. [78] Richter'in verdiği rakamlara göre Protestan kilisesine tabi üye sayısı 1408, Grek ve Bulgarlardan oluşan taraftar sayısı 3. 954, Protestan cemaat sayısı ise 5. 362 idi. [79]

Bütün bu gelişmeler Amerikan misyonerlerinin bazen karşılaştıkları güç koşullara rağmen önemli bir ivme kaydettiklerini göstermektedir ki, bunun somut olarak ilk belirtileri de 1860'ların başında meydana gelmiştir. Board Misyoneri Meriam'ın 1861 yılı sonunda yaptığı geziden edindiği bilgi bunu açık bir şekilde göstermektedir. Bu bağlamda Meriam gezisi sırasında İncil satıcılarının bulunduğu köy ve kentlerde artık insanların Protestanlardan korkmadığını, hatta onlarasa saygı gösterip güvendiklerini söylüyor; onlara yardım etmenin açık yolunun da *"manen ve maddeten"*, *"en mükemmel ve en hızlı bir şekilde"* bu köylere *"sessizce"* yerli yardımcıların yerleştirilmesi olduğunu ilave ediyordu.[80]

---

noktada İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin bazen tam bir işbirliği içinde çalışmış oldukları söylenebilir.

76 Kocabaşoğlu, *"19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun..."*, s. 545.

77 Ružica Cacanoska, "The Emerge and Development of Protestanism in Macedonia", *Religion, State-Society*, vol. 29, No. 2, 2001, s. 117

78 Kocabaşoğlu, *"19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun..."*, s. 543.

79 Richter, *a. g. e.*, s. 170.

80 Anderson, *a. g. e*, s. 188.

Amerikan Protestan misyonerliği görüldüğü gibi 19. yüzyıl ortalarında Bulgaristan'da kurumsallaşma yönünde önemli adımlar atmaya başlamıştır. Kuşkusuz bunda bölgeye giden Amerikan misyonerlerinin raporlarından da anlaşıldığı üzere Osmanlı Balkanlarında Protestanlık için önemli bir nüfus potansiyelinin ve uygun koşulların bulunması etkili olmuştur. Bu nedenle Amerikan misyonerleri gittikleri yerlerde "ulaşılabilir" nüfus miktarını tespit etmeye çalışmışlardır.

Örneğin Filibe misyon merkezi haline getirildiği sırada Amerikan misyonerleri kendilerince Filibe'nin nüfusunun yaklaşık 60. 000 olduğunu, bunun 20. 000'inin Bulgar, 16. 000'inin Müslüman 14. 000'inin Grek ve 5. 000'inin Yahudi olduğunu tespit etmiş, Bulgar nüfusunun Protestanlık için iyi bir potansiyel olduğunu düşünmüşlerdir. Şehri çevreleyen 300'den fazla köyün de çoğunlukla Bulgar nüfusundan oluştuğunu düşünen misyonerler, bu köylere gitmenin kolay olduğunu öğrenmişlerdi. Yine aynı avantaja sahip olan Eski Zağra İstasyonu, şehrin 10. 000 kişiden oluşan Bulgar nüfusunu fethetmeye çalışıyorlardı. Onlara göre şehir nüfusunun 8. 000'i ise Türk'tü. [81]

Kısaca, adeta Bulgaristan Amerikan misyonerlerine yeni bir dünya açmıştır. bu yeni dünyanın sahip olduğu elverişli koşullar da onların "*Protestanlaştırma vecibeleri*" için büyük bir şans olmuştu. Osmanlı devletinin Asya topraklarında misyonerlik deneyimine sahip misyonerlere bakılırsa, Osmanlı Balkanları gelişmişlik düzeyi açısından daha ileri durumdaydı ve bu özellik onlara daha uygun bir çalışma imkânı vermekteydi. American Methodist Episcopal Church'un ilk misyon istasyonlarını kurmak için Varna, Şumla, Rasgrad, Rusçuk kentlerini dolaşan misyoner E. E. Bliss'in kaleme aldığı rapor, bu konuda bir fikir vermesi açısından dikkate değer görünmektedir:

---

[81] Anderson, *a. g. e.*, s. 186.

"Bulgarlarla bu ilk tanışmam bana onlar hakkında çok olumlu bir fikir verdi. Başkaları farklı görüşte olsa da ben onları sahip oldukları ilim ve irfan itibariyle Ermenilerden önde görüyorum. Kesin olarak daha yüksek bir uygarlık, Anadolu'daki Ermenilerden daha ziyade Bulgarlar arasında hüküm sürmektedir. Bulgarlar daha iyi evlere, daha iyi araçlara, daha iyi ziraat aletlerine sahipler. Her nereye gittiysek, bize Asya'da değil Avrupa'da olduğumuzu hatırlatan pek çok şey bulduk. Varna'dan Rusçuk'a yolumuz, posta ve telgraf telleriyle çevriliydi. Her şehir, telgraf istasyonu ve Fransız, İngiliz ve Polonyalı operatörlere sahipti. "[82]

Belirtmek gerekir ki, Bulgaristan'daki misyoner çalışmaları, güney Slavlarının Protestanlaştırılmasının da ilk adımını oluşturmuştur. Misyoner çalışmalarının Bulgaristan'dan Sırbistan, Bosna ve Hersek gibi bölgelere ulaşmasını ise demiryolları kolaylaştırmıştır. [83]

1-Amerikan Misyonerlerinin Bulgarlar Arasında Eğitim Faaliyetleri

Böylece Amerikan misyonerleri Bulgaristan'daki olumlu koşulları değerlendirmek için hemen işe koyulmuşlardır. Bu koşullardan yararlanarak Bulgarların kazanılması için de eğitim ve kültür sahasında önemli yatırımlar içine girmişlerdir. Tabiidir ki bu çaba, Amerikan misyonerleri tarafından her yerde olduğu gibi Bulgaristan'da da Bulgarların *"ruhlarının kurtarılışı"* anlamına geliyordu. [84]

Diğer taraftan, daha ziyade entellektül Bulgarların bir eğitim talebi içinde oldukları daha L. L. Byington'un 1860 yılında Eski Zağra ve çevresine yaptığı gezi sırasında anla-

---

82 Anderson, *a. g. e.*, s. 184.
83 Hall, *a. g. e.*, s. 19.
84 Nestorova, *a. g. e.*, s. 9

şılmıştı. Ancak talep dinî bir eğitimden yana değil, seküler bir eğitimden yana idi. Aynı yıl Filibe'de erkek çocuklar için açılan okulun başında bulunan James F. Clarke, öğrencilerin çoğunun "*İncil (Yeni Ahit)'i öğrenmek istedikleri için değil, temel olarak eğitim görmek için okula geldiklerini*" yazmıştır. [85]

Bulgarların bu yöndeki eğitim talebi American Board tarafından hiç de hoş karşılanmamıştır. "İncil yerine" dünyevî bir eğitim modelinin Bulgaristan'daki misyon amacına uygun olmayacağı düşünülmüştür. Sekreter N. G. Clark'ın deyimiyle Bulgarların talepleri doğrultusunda bir eğitim sistemini benimsemek, Board misyonerlerinin yolunda duran bir "hata" olarak kabul edilmiştir. Ancak; Bulgarlar, yıllar sonra bile dünyevî bilgi ve beceriler edinmek konusunda gayretli olmalarına rağmen, misyonerlerin dinî öğretilerini fazla önemsememeye devam etmişlerdir. 1899 yılında Manastırda kız okulunda öğretmen olan H. E. Cole bu durumu şu şekilde ifade etmiştir:

> "Halk eğitim konusunda isteklidir, ancak çalışmamızın dinî kısmına gerçek ilgilerini hâlâ göstermemektedirler. "[86]

Bulgarların dini konulara olan kayıtsızlığı misyoner Byington'ın da altını çizdiği bir hususdu. Bulgarların "*baştan çıkarılamaz*", zor insanlar olduğunu ifade eden Byington, onları "çirkin günahları olan", zor insanlar olarak tanımlıyordu. Byington'a göre Bulgarlar misyonerlerce kendilerine sunulan "gerçeği" şeklen kabul eder görünmüş iseler de, buna kalben iman etmemişlerdir. Board Sekreteri Rufus Anderson'ın 1872'de yazdığı *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the*

---

[85] Nestorova, *a. g. e.*, s. 56-57.

[86] Nestorova, *a. g. e.*, s. 57.

Oriental Churches adlı kitabında yer verilen bu düşüncenin,[87] misyonerlerinin genel kanaatini oluşturduğu söylenebilir.

Sonuçta, Bulgarlar daha iyi bir eğitim görmek amacıyla önemli ölçüde Amerikan okullarından yararlanma yolunu tercih edeceklerdir. Bulgarların misyonerlerin eğitim imkânlarından yararlanmak yönündeki talebin 1860'ların başlarında daha somut bir şekilde kendini gösterdiği söylenebilir. Örneğin, 1861 yılında İstanbul'daki ileri gelen Bulgarlar, James F. Clarke'a Protestanların Bulgar kız çocukları için bir okul açmalarını teklif etmişlerdir. Benzer teklif, Bulgar temsilcilerinin kızlar için bir okulun, erkekler için bir yüksek okulun açılmasına yardım etmesi ricasında bulundukları Filibe'de yapıldı. [88]

Bulgarların eğitim talebi misyonerlerin arayıp da bulamadıkları bir fırsattı. Zira, Bulgarlara nüfuz etmenin en etkin yolu eğitim olabilirdi. Bu yol aynı zamanda misyonerlerin hesaplamalarına göre diğer misyonerlik metotlarına nazaran daha ekonomik görünüyordu. Bulgaristan'da misyon okullarının açılması sorununu ele almak için kurulan özel bir komisyonun Haziran 1863 tarihli bir raporunda Filibe'de açılması planlanan okul için şu çarpıcı ibareler yer almaktadır: "*Bu halka etki etmenin en ekonomik yolu olacaktır.*" Bulgaristan'da misyonerliğin gelişiminin bu ilk safhasında yapılan hesaplamaya göre bir taraftar kazanmanın maliyeti 1000 dolar iken, bir öğrencinin misyona maliyeti sadece 35 dolar idi. Bu yüzden komisyon Protestanlaştırmanın "en iyi anahtarı"nın misyoner okulları olduğu sonucuna varmıştır. Bu sonuç, Eski Zağra'daki misyoner L. Byington'ın, arkadaşlarının da düşüncesini yansıtan Boston'a gönderdiği mektuplarında da sürekli olarak irdelenmiştir. Nitekim;

---

87 Anderson, *a. g. e.*, s. 196-197.

88 Nestorova, *a. g. e.*, s. 57-58.

ABCFM'nin 1862 Ağustosunda misyonerlerine Bulgar kız ve erkek çocukları için iki okulun açılmasına izin vermesine dair kararı, bu noktada gelecekte tesis edilecek okulların önemli belirtileri olacaktır. [89]

Demek oluyor ki, misyonerler ile Bulgarlar arasındaki karşılıklı ilgi ve çıkar birlikteliği, eğitim sahasında Bulgar kentlerinde Protestan okullarının kurulmasıyla kendini göstermiştir.

Amerikan misyonerleri ilk okullarını Filibe'de 1860 yılında açmışlardır. Bu okul kurulduğu sırada iki öğrenciye sahipken, daha sonra öğrenci sayısı 11'i yatılı, 2'si gündüzlü olmak üzere 13'e çıkmıştır. Açılışında öğrenim süresi 4 yıl olarak planlanmış ve inançsız olmayan ve okuma bilen Bulgar çocuklarını kabul etmiştir. Okulun ücretsiz olması Bulgarların okula ilgi duymasının önemli bir nedeni olmuştur. Bu okul 8 Temmuz 1869'da Convention of Bulgarian Missionaries'in aldığı bir karar üzerine kapatılmıştır. Bu toplantıda misyonerlik çalışmasında faydalanmak amacıyla gelecek vadeden Bulgar gençlerinin eğitimi için yeni bir okulun açılması tavsiye edilmiştir. Bunun üzerine Filibe'deki okul Eylül 1870'de Eski Zağra'ya, bir yıl sonra da Samakov'a taşınmıştır. Bu okul, 1880-1881'de teşkil edilen American Collegiate and Theological Institute (ACTI)'ın nüvesini oluşturmuştur. H. C. Haskell'in hesaplamasına göre ACTI'ın bilimsel eğitim veren bölümünden mezun olan 83 öğrenciden 35'i 1908 yılında teoloji eğitimine alınmış ve bunlardan 18'ine vaizlik ve rahiplik görevi verilmiştir. [90]

Yukarıdaki veriler dikkate alındığında ACTI'ın Bulgaristan'da Protestanlığın işlenmesinde ayrı bir yeri olduğu ortaya çıkmaktadır. Misyoner David Brewer Eddy, söz ko-

---

89 Nestorova, *a. g. e.*, s. 60.

90 Netorova, *a. g. e.*, s. 64-65.

nusu okulun bu rolüne işaret ederek, onun "*Bulgarların karakterinin gelişiminde güçlü bir etken olduğunun*" altını çizer. Okul, Bulgaristan'da olduğu gibi Arnavutluk'ta öncü rol oynamıştır. Anlaşılan o ki; ACTI, Arnavutluk'un Protestanlaştırılmasında da ihtiyaç duyulan lider kadroları yetiştirmiştir. Mesela, Kortcha'da misyonerlik çalışmalarını başlatan ve burada bir kız okulunun açılmasına öncülük eden Kyrias, ACTI mezunu idi. [91]

Amerikan misyonerlerinin Bulgar kız çocukları için açtıkları ilk okul ise Eski Zağra'da 1863'te faaliyete başlamıştır. Okul, Bohemya'dan dindar bir eğitmen olan ve Bulgarca'yı ana dili gibi konuşan Mrs. Crane'nin gayretleriyle başarılı bir dönem geçirmiştir. [92] Başlangıçta 20 öğrenciye sahip olan bu kız okulu, bir ilkokul niteliğinde olup öğrenim süresi üç yıldı.

Öğrencilerin ailelerinin dinî etkisinden çekindikleri söz konusu okula soğuk bakmaları, okulun bir süre sonra kapanmasına neden olmuştur. Bu sırada Byington, Bulgarların daha seküler bir eğitimi istediklerini, mümkün olduğu kadar kendilerinden daha az dinî eğitim talep ettiklerini yazıyordu. [93] Bu nedenle dinî uygulamalar ve İncil çalışması programda önemli bir konu olarak yerini almıştır. Bununla beraber okul 1871'de Samakov'a taşınmış ve İncil eğitimi veren bir ilkokul olma özelliğini devam ettirmiştir.[94] Bulgar kızları için bir başka okul 1881'de Manastır'da açılmıştır. Öğrencilerinin ve öğretmenlerinin çoğunluğunun Bulgar olduğu Manastır kız okulunun resmi dili 1898/1899

---

91 Eddy, *a. g. e.* , s. 108. American Collegiate and Theological Institute, Protestanlığın gelişiminde sahip olduğu yer ile beraber Bulgar eğitim kurumları için model oluşturmuş olması itibariyle ayrıca dikkate değerdir. Richter, *a. g. e.* , s. 170

92 Anderson, *a. g. e.* , s. 195.

93 Hall, *a. g. e.* , s. 31.

94 Nestorova, *a. g. e.* , s. 65.

dönemine kadar Bulgarca idi. Bundan sonra da okulun dili İngilizce'ye çevrilmiştir. [95]

Amerikan misyonerleri okulöncesi düzeyde ilk eğitim kurumlarını 19. yüzyılın sonlarında açmışlardır. Elizabeth C. Clarke'ın düşüncesiyle 1898'de açılan ilk ana okulu 1900'de Sofya'ya nakledilmiştir. Okulun 1908/1909 eğitim-öğretim yılında 76 öğrencisi mevcuttu. Bu ana okulunun, okul öncesi eğitim görevinin yanı sıra ilk zamanlarda okul öncesi öğretmenler yetiştirmek gibi bir görevi de olmuştur.

Bulgaristan'daki Amerikan okulları arasında önemli yere sahip olan bir diğer okul Selanik'te bulunan Thessalonica Agricultural and Industrial Institute (Selanik Ziraat ve Endüstri Enstitüsü)'dur. Ekim 1904'te 10 öksüz öğrenci ile açılan bu okulun programı teorik ve uygulamaya dayalı derslerden oluşuyordu. Bu çerçevede okul öğrencileri çiftçilik, marangozluk, duvar işçiliği, ayakkabıcılık ve terzilik eğitimi alıyorlardı. [96]

Yukarıda zikredilen okulların dışında Bulgaristan'da "common school (halk okulları)" olarak adlandırabileceğimiz okullar büyük bir yekün tutuyordu. Bu okullar, temel olarak ilkokul düzeyinde olmakla beraber, kısmen gece eğitim veren okullardı. Kural olarak bu okul öğretmenleri yerli öğretmenlerden oluşuyordu. Amerikan misyonerlerinin Pazar Okulları (Sunday School) ise diğer okullara nazaran en fazla sayıyı ve en fazla öğrenciyi içermekteydi. Genel olarak Amerika'nın Bulgaristan'daki okullarını Tatyana Nestorova'nın çıkardığı tabloda şöyle verebiliriz. [97]

---

[95] Nestorova, *a. g. e.*, s. 67.
[96] Nestorova, *a. g. e.*, s. 67.
[97] Nestorova, *a. g. e.*, s. 68-69.

Yıl	*Yerli Öğ-retmen*	*Eğitim Kurumları*	*Öğrenci*	*Pazar okulları*	*Pazar Okuluna Kayıtlı Olanlar*
1870	4	1	15	5	104
1875	8	6	117	13	367
1876	10	6	103	9	385
1880	9	15	454	18	849
1881	13	12	435	18	858
1882	9	14	452	19	998
1883	10	11	389	15	838
1886	16	15	633	23	889
1887	20	11	663		1251
1889	19	17	597		1497
1890	31	19	687		1411
1891	31	19	652		1584
1892	29	21	768		1597
1893	23	22	718		1741
1894	35	21	684		1886
1895	35	20	656		2014
1896	34	20	573		1864
1898	30	22	688	43	2138
1899	38	23	665		2291
1900	39	24	657	53	2379
1901	43	22	787	55	2983
1902	50	26	829	56	2719
1903	57	31	959	52	2630
1904	54	25	922	52	2596
1905	50	29	861	51	2482
1906	51	29	820	53	2535
1907	55	29	847	54	2584
1908	60	30	847	56	2583
1909	55	27	866	57	2578

Görüldüğü gibi Amerikan misyoner okulları genel olarak bir artış göstermektedir. ABCFM misyonerleri Bulgaristan'da 1870'de toplam 6 okul 119 öğrenciye sahip iken, 1909'da okul sayısı 84'e, öğrenci sayısı 3. 444'e çıkmıştır. Bu sayede Protestan cemaat Bulgaristan'da en yüksek okur-yazarlık oranına sahip olmuştur. Bulgar istatistiklerine göre 1905 yılı itibariyle okur yazarlık oranı Müslümanlar için %3. 7, Ortodokslar için %31. 8 iken, Protestanlar için %66. 4 olmuştur. [98] Sonuç olarak Bulgaristan'da Protestan okul sayısındaki artış ve Protestan cemaatin okur-yazarlık düzeyi, Amerikan misyonerlerinin Protestanlaştırma amacında eğitime vermiş oldukları önemi açık bir şekilde koymaktadır.

Tabloda dikkatimizi çeken bir başka husus, Amerikan misyonerlerinin sisteminin devamı için ihtiyaç duyulan yerli unsurlardan yararlanmayı başarmış olmalarıdır. Bu bakımdan misyon çalışmalarının eğitim ve kültürel alandaki girişimlerin pratik sonuçlarından biri yerli öğretmen ve rahiplerin temin edilmiş olması idi. Belirtmek gerekir ki, misyon okullarında yetişen bu yeni nesil öğretmen ve öğrenciler gelecekteki Bulgaristan'ın dayanacağı önemli bir güç olacaktır. Samakov bu noktada merkezi bir rol oynamıştır. 1863'te Eski Zağra'da kurulan ve 1870'de Samakov'a taşınan teoloji okulunun 50'yi aşkın ilk mezununun diğer misyon örgütlerinde öğretmen olarak görev almış olması[99] buna küçük bir örnek olarak gösterilebilir.

Diğer taraftan, Amerikan okulları ve diğer misyon çalışmaları stratejik bir zeminde gelişiyordu. Bu, Bulgar çocuk ve gençlerine önceliğin verilmesi idi. Yani Bulgaristan'ı Protestanlaştırmanın yolu Bulgar çocuklarını ve gençlerini Protestanlaştırmaktan geçiyordu. Bu nedenle Amerikan okullarının kuruluş gayesi, bütün misyon sahalarında olduğu gibi Bulgaristan'da da öncelikle genç nüfusu Protestanlaştırmak esasına dayanıyordu.

---

98 Turan, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin...", s. 1164.

99 Eddy, *a. g. e.*, s. 111.

2-Bulgarlar Arasında Yayın Çalışmaları

Amerikan misyonerlerinin Bulgar toplumuna nüfuz etmek ve Protestanlığı işlemek yolunda yayın çalışmaları önemli bir yer tutmaktadır. İngiliz misyonerlerinin 19. yüzyıl başlarında İncil'in Bulgarca'ya çevirisiyle başlattıkları yayın faaliyetleri Amerikalıların bölgeye gelişiyle büyük bir gelişme göstermiş ve Bulgar dilinde bir Protestan literatür ortaya çıkmıştır. Yukarıda değinildiği gibi Bulgarların göstermiş olduğu ilgiden dolayı İncil başta olmak üzere pek çok kitap ve broşür basılmıştır.

Bu bağlamda yukarıda değinildiği üzere Elias Riggs, 1840'lardaki Bulgar dili üzerine yaptığı çalışmalarını 1850'lerden sonra da aynı kararlılık ve özveri ile devam ettirmiştir. 1890'ların sonlarında basılan iki ciltlik Yeni Ahit'in yorumu ile Bulgarca İncil sözlüğü onun çalışmalarının ürünü idi. Yine 1907 yılında yeniden basılan Bulgar dilindeki 626 ilahiden 479'u ona aitti. [100] Bölgedeki misyonerlerden bir başkası olan Charles F. Morse ise 1860'ta bir İngilizce-Bulgarca, Bulgarca-İngilizce sözlük hazırlamış, bundan 9 yıl sonra da "A Grammar of the Bulgarian Language with Exercises and English and Bulgarian Vocabularies" adında Bulgarca'nın yabancı dildeki ikinci gramer kitabını basmıştır. [101] Sonuçta, 19. yüzyılın ilk yarısında misyonerlerin Bulgaristan'da başlattıkları literatür çalışmaları, yüzyılın ikinci yarısında önemini ve gelişimini devam ettirmiştir ki, bunu misyoner matbaalarının baskı adedinde de görmek mümkündür.

T. Nestorova'nın çıkarmış olduğu aşağıdaki tabloya göre 40 yıllık süreçte Amerikan matbaalarının bastıkları Bulgarca sayfa adedi şöyledir:[102]

---

[100] Nestorova, *a. g. e.*, s. 89

[101] Turan, *a. g. e.*, s. 1102. Bulgarca'nın yabancı dildeki ilk gramer kitabı yukarıda da belirtildiği gibi Elias Riggs tarafından yayınlanmıştır.

[102] Nestorova, *a. g. e.*, s. 88.

Yıl	*Sayfa Sayısı*	*Yıl*	*Sayfa Sayısı*
1870	5. 018. 000	1893	2. 950. 336
1871	777. 000	1894	1. 221. 224
1873	752. 000	1895	1. 199. 904
1874	522. 000	1897	2. 260. 000
1878	2. 462. 500	1898	520. 607
1879	1. 498. 624	1899	840. 634
1880	5. 179. 424	1900	1. 030. 438
1881	3. 331. 588	1901	811. 588
1882	5. 009. 100	1902	900. 000
1883	3. 378. 848	1903	700. 000
1884	3. 627. 080	1904	806. 650
1885	1. 165. 016	1905	1. 620. 890
1886	2. 886. 272	1907	2. 548. 516
1887	2. 017. 968	1908	2. 113. 214
1888	1. 816. 044	1909	9. 519. 340
1889	1. 445. 612		
1890	1. 543. 300		
1891	1. 186. 360		

Tabloda Avrupa Türkiye Misyonu'nun kurulduğu 1870'li yıllardan itibaren verilen Bulgarca yayın sayısının olağanüstü bir gelişme gösterdiği açıkça görülmektedir. Hatta, 1870 yılında İstanbul'da yayınlanan toplam 10. 522. 000 sayfa matbaa çıktısı dikkate alındığında, bunun yarısının Bulgar dilinde olduğu anlaşılmaktadır. [103] Yukarıdaki tablo Amerikan misyonerlerinin 33 yıla ait sayfa baskı adedini ortaya koymaktadır. Buna göre Amerikan misyonerleri matbaalarında toplam 72. 660. 077'i sayfayı bulan baskı yapmışlardır. Bu toplamın ortalama yıllık oranı ise 2. 201. 820'dir.

---

[103] Kocabaşoğlu, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun..." , s. 544.

Görüldüğü gibi Bulgar nüfusu için milyonlarca sayfayı bulan kitap/broşür kopyası alınmıştır. Bu kadar büyük ölçekteki yayının büyük bir harcama kalemini oluşturduğu da açıktır. Ancak İngiliz ve diğer Amerikan Protestan misyon örgütlerinin yayın işinin finanse edilmesine katkı sağlamaları ABCFM misyonerlerinin yükünü hafifletmiştir. Bu misyon örgütlerinden bazıları şunlardır: London Turkish Missions Aids Society, British and Foreign Bible Society, American Bible Society, American Tract Society, London Religious Tract Society. Belirtmek gerekir ki, bu misyon örgütlerinin finansal katkısı büyük bir yekûn tutmaktaydı. Örneğin; 1860 yılında basın ve yayım faaliyetleri için American Board kendi bütçesinden 4. 440 dolar harcama yaparken; British and Foreign Bible Society, American Bible Society, American Tract Society ve London Religious Tract Society'den 8. 364 dolar yardım almıştır. [104] Bu durum bize, Osmanlı topraklarındaki Protestanlığın yayılmasında İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin yapmış oldukları işbirliğinin önemine bir başka örnek oluşturmuştur.

19. yüzyıl sonlarına kadar İstanbul Bulgarca kitapların basım merkezi olmuştur. Esas itibariyle İstanbul'un bu konumu, İzmir matbaasının 1853'te taşınmasından sonra bütün misyon sahaları için geçerli olduğu gibi, Avrupa Türkiyesi Misyonu için de geçerliydi. Bununla beraber, Bulgarca yayınlar için 1890'ların sonlarında İstanbul'un yerini Samakov almaya başlamıştır. Bir başka deyişle Samakov Bulgaristan'da "bütün misyonların" eğitim merkezi olduğu gibi, aynı zamanda bir basım-yayım merkezi olmuştur. Samakov matbaasının kuruluşundan sonra ne kadar baskı yaptığını bilemesek de, 1912'de basılan sayfa sayısının 5. 000. 000'nu aştığı anlaşılmaktadır. [105]

---

[104] Kocabaşoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda...", s. 275.

[105] Bkz: Eddy, *a. g. e.*, s. 111.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi American Board misyonerleri tarafından basılan sayfa sayısını tespit etmek mümkündür. Ancak verilen sayfa baskı adedinin ne kadar kitap/broşürü ihtiva ettiğini çoğunlukla belirlemek mümkün değildir. Bununla berabere 1882-1895 arasında basılan kitap/broşür sayısının 3 ile 13 arasında değiştiği anlaşılmaktadır. Basılan kitap/broşür sayısı ve baskı adedinin yıllara göre dağılımı şöyle verilebilir. [106]

Yılı	*Kitap/Broşür Sayısı*	*Toplam Baskı Sayısı*
1871	-	20. 000
1882	13	53. 280
1883	18	45. 596
1887	11	58. 850
1892	8	22. 904
1895	3	4. 834

Tabloda görüldüğü üzere muhtelif yıllara ait kitap/broşür sayısı saptanabildiği gibi, bazen bu kitap/broşürlerin adlarını da öğrenebilmekteyiz. Kocabaşoğlu'nun 1873-1875 yıllarına ait çıkardığı bazı Protestan yayınların adları şöyledir: First Step (İlk Adım), Way of Salvation (Kurtuluşun Yolu), Plain Truths (Gerçekler), Where Did He Get That law? (O, Yasayı Nereden Buldu?), What Are You Waiting For? (Ne Bekliyorsunuz?), Are You Ready (Hazır mısınız?), What is the Price of Your Soul? (Ruhunuzun Fiyatı Nedir?), Do You Want to be Saved? (Kurtarılmak İstiyor musunuz?). [107] Söz konusu kitap adları Kocabaşoğlu'nun da haklı olarak dikkat çektiği gibi *"hayli yoğun siyasi mesajlar taşır"* görünmekte ve sanki *"Bulgaris-*

[106] Kocabaşoğlu, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun..." , s. 545.

[107] Kocabaşoğlu, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun..." , s. 546.

tan'ın kurtarılması" yolunda fikri bir altyapının hazırlanmakta olduğu intibaı vermektedir.

Bulgarlara yönelik olarak çıkarılan Amerikan Protestan yayınları arasında Zornitza (Sabah Yıldızı) adındaki gazete önemli bir tutar. Bunlardan ilki Methodist misyoner Albert Long tarafından İstanbul'da 1864 yılında çıkarılmıştır. Aylık olarak çıkan gazete 1871'e kadar periyodik bir şekilde yayın hayatını sürdürmüştür. Gazetenin yeniden yayına başlaması 1874'te gerçekleşmiştir. 1875 yılında gazetenin haftalığı da çıkmaya başlamıştır. Gazetelerden aylık olanı çocuklara, haftalık olanı ise yetişkinlere yönelik yayın faaliyetlerini sürdürmüştür. Haftalık Zornitza ekonomik sıkıntılardan dolayı 1896'da kapatılmışsa da, 1902'de bu defa Filibe'de yeniden açılmıştır. Aylık Zornitza ise 1896 yılında Samakov'da 1887'den itibaren çıkan bir başka misyoner çocuk gazetesi olan Detevoditel (Çocukların Rehberi) ile birleştirilmiş ve bu defa iki ayda bir çıkmaya başlamıştır. Ancak, Aylık Zonitza, basımı için ayrılan paranın Haftalık Zornitza'ya transfer edilmesi üzerine 1901'den sonra yayını durmuştur. Her iki gazetenin baskı adedi ve abone sayısı, gazetelerin Bulgaristan'da en fazla okunan ve ilgi gören süreli yayınlar olduğunu göstermektedir ki, bunu Bulgar yazarlar da ifade etmektedir. [108]

Zornitza, Bulgaristan'da olduğu gibi Makedonya'da da en çok okunan gazetelerden biri olmuştur. Öyle ki, söz konusu gazete 1890 yılından sonra Makedonya'da açılan salon ve dershane gibi okuma yerlerinde toplanan dinleyicilere yüksek sesle okunan belli başlı gazetelerden biri olmuştur. [109] Nestorova'nın çıkardığı tabloya göre her iki Zornitza'nın tespit edilebildiği kadar 1874-1908 yılları arasındaki baskı ve abone sayısı şöyledir. [110]

---

[108] Nestorova, *a. g. e.*, s. 91-92

[109] Yusuf Hamza, "1839-1876 Yılları Arasında Makedonya Slav Unsurunun Eğitim ve Kültür Yaşamında Tanzimat Islâhatlarının Yankıları", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* (Ankara: 31 Ekım-3 Kasım 1989), Ankara, 1994, s. 497.

[110] Nestorova, *a. g. e.*, s. 93

Yıl	*Aylık Zornitza*		*Haftalık Zornitza*	
	Baskı Sayısı	*Abone Sayısı*	*Baskı Sayısı*	*Abone Sayısı*
1874	2. 000	2. 000		
1877		900		3. 000
1878	1. 050		1. 540	
1879		2. 200		2. 900
1880		3. 750		3. 750
1881	4. 708		4. 022	
1883	5. 382		3. 634	
1884	4. 666		3. 372	
1885	4. 817		3. 350	3. 100
1886	3. 990		4. 669	4. 260
1887	3. 566		4. 084	
1888	3. 400		4. 287	3. 700
1889	2. 200		2. 999	
1890	1. 870	1. 680	1. 925	1. 505
1891	1. 990	1. 778	1. 826	1. 494
1892	2. 172		1. 732	
1893	1. 948	1. 600	1. 554	1. 300
1894	1. 604		1. 586	
1895	1. 366		1. 468	
1896			1. 176	
1903				880
1904				940
1905				1. 000
1906				1. 300
1907				1. 300
1908				1. 364

Tablo'da 1888'den sonra gerek aylık, gerekse haftalık Zornitza'nın baskı ve abone sayısında bir düşüşün olduğu görülmektedir. Ancak bunun misyon çalışmalarında Zornitza'nın önemini ve işlevini yitirdiği anlamına gelme-

diğini belirtmek isterim. Örneğin, Zornitza'nın 15 Mayıs 1913 nüshasında yayımlanan bir makalede "Bulgar halkının aydınlatılması", "hak ve gerçeğin" izahı için "devamlı olarak" çalışmaya devam ettiği belirtilmiştir. [111]

Bulgarların Protestan literatüre olan ilgisi Amerikan misyonerlerinin Filibe'de açmış oldukları bir kitapçı dükkanıyla da kendini göstermiştir. Bu kitapçı dükkanı, misyonerlerin bir süre sonra bütün Bulgaristan'da kitaplarını dağıtacak bir basım ve dağıtım şirketiyle anlaşmaları üzerine kapatılmıştır. Misyoner yayınlarına olan talep ve Bulgaristan'da kitap dağıtımı konusunda gelinen noktayı Bulgarların misyoner yayınlarına göstermiş oldukları ilginin bir işareti olarak kabul etmek gerekir.

Ancak; Bulgarların misyonerlerin yayınlarına ilgisinin Protestanlığa meyletmek niyeti taşımadığı anlaşılmaktadır. Theodore L. Byington'ın 1860 yılında yazdığı şu cümleleri, Bulgarların, misyonerin dini yayınlarına gerçek ilgisini ve bunun nedenini ortaya koymaktadır:

> "Pek çok Bulgar'ın İncil'i okumak için satın aldığı doğrudur. Fakat; bunların çoğunluğunun, İncil'i çocukları için bulabilecekleri en ucuz kitap olması nedeniyle satın aldığını düşünüyorum. "[112]

---

111 ABCFM Project, Reel 629, "*On the Question of the Pomaks*", s. 500. (Bu makale Zornitza'da yayımlanmıştır.)

112 Nestorova, *a. g. e.* , s. 84. Aslında misyonerlerin fikirlerini ucuz pazarlamaları bütün misyon sahalarında eğitim ve yayın çalışmalarında başvurdukları stratejik bir yaklaşımdı. 1890'larda Amerikan misyonerlerinin Anadolu'daki çalışmalarına tanık olan Rus miralaylarından Potiyat, Amerikan misyonerlerinin Ermeni çocuklarını eğitim kurumlarına çekebilmek için iaşe bedeli olarak çok düşük oranlarda kayıt ücretleri almış olmalarına işaret eder. Örneğin Harput vilayeti dahilinde kolejlerde gece eğitim gören erkek öğrencilerden senelik 6 lira, kız öğrencilerden 4 lira alınmıştır. Gündüz öğrencilerinden ise sadece 2 lira alınmıştır. Hatta İbtidai mekteplerine mali gücü bulunmayanların ücretsiz kabul

Kuşkusuz; bu tablo, misyonerlerin Bulgarları Protestanlığa çevirmek için besledikleri ümitlerin de büyük ölçüde boşa gitmesi anlamına gelmekteydi.

Şüphesiz; Amerikan matbaalarının astronomik oranda baskı yapması ve dolayısıyla da misyonerlerin yayınlarını binlerce Bulgar'a ulaştırmaları sadece onların özveri ve ekonomik gücünden kaynaklanmıyordu. Misyonerler her şeyden önce kapitülasyonların tanımış olduğu imtiyazlardan ve Osmanlı yönetiminin hoşgörüsünden çok iyi yararlanmasını bilmişlerdir. Bilindiği gibi Osmanlı yönetimi, topraklarındaki misyoner faaliyetlerine, dolayısıyla da basım-yayın çalışmalarına toplumsal huzur ve barışı, devletin bütünlüğünü tehdit etmediği sürece izin vermiştir. Dolayısıyla Osmanlı hoşgörüsü, misyonerlere Osmanlı topraklarında geniş bir hareket serbestliği kazandırmıştır. Bunu kendi yayınlarında da görmekteyiz. Örneğin; Misyoner H. G. Otis Dwight, Constantinople and its Problems adlı eserinde "*İstanbul'da sokaklarda 'ucuz kitaplar, kutsal kitap' naralarıyla çantalarda ve satıcının elinde bulunan bir örnek kitap şeklinde İncil satıldığını*", satıcılara aynı zamanda kendilerine sorulan soruları yanıtlamak ve Hıristiyanlık dinini anlatmak görevinin verildiğini söyler. [113] Bu tür misyoner kayıtlarını doğrulayan yabancı diplomatik belgeler de mevcuttur. Bunlardan H. Bolver'in Lord Rasel'e gönderdiği bir mektupta şunlar söyleniyordu:

> "Zât-ı asilânelerince de meçhul değildir ki, Türkiye'de İncil serbestçe tevzi olunur ve hatta tab'ına bile müsâade edilir. Her cins ve milletten adamlar, hatta Türkler

---

edildikleri görülmektedir. Dolayısıyla, okullara olan talebin artışında, çok düşük ücretle ya da ücretsiz öğrenci kabulünün önemli bir rolü bulunduğu söylenebilir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM.)*, 36/27, 24 Ca. 1313, s. 3-3A.

[113] Dwight, *a. g. e.*, s. 280-281.

> Protestan oluyorlar ve hiçbir taraftan tazyik görmüyorlar. Bir ya da iki seneden beri, Türk Protestanlar kiliseye tahvil edilmiş olan bir İngiliz mektebinde, her Pazar günü iki def'a Türkçe lisanıyle ibadet ediyorlar. Hakikatı söylemek lazım gelirse, diyebilirim ki, Din-i Muhammedî erbâbının Protestanlar hakkında gösterdiği müsa'adat ve serbestî şâyân-ı takdirdir. Bu müsâadat ve serbestîye Hıristiyan hükûmetlerinde bile tesadüf edilmez...Fakat han ve kahve gibi herkesin girip çıktığı mahallerde va'aza kalkışan ve halk arasında heyecan tevlid ederek memlekette Hıristiyanlığın intisarını teshil değil, buna mani olan kimseleri müdafaa etmek benim için için mümkün değil. "[114]

Neticede Osmanlı hoşgörüsü ya da yabancı devletlerin baskısı sonucunda en ücra köylere değin dağılan Amerikalı misyonerler, Osmanlı topraklarında "geniş bir çalışma ağı" kurmuşlardır. Yukarıda H. Bolver'in de işaret ettiği gibi bir şikâyet ve tehdit unsuru olarak sivrilmedikçe de misyoner faaliyetlerine müdahale edilmemiştir.

Osmanlı hoşgörüsü büyük devletlerin temsilcilerinin misyonerlere yardımı ve Osmanlı hükümetine baskısıyla çoğu zaman suiistimale uğramıştır. Osmanlı yönetimi imparatorluğun gerek Balkanlarda, gerekse Anadolu tarafında tehditkâr gördüğü bazı misyoner faaliyetlerini engelleme yoluna gittiğinde genellikle büyük devletleri karşısında bulmuştur. Buna dair birkaç örnek misyoner faaliyetlerinin mensubu oldukları devletlerin yardımı ve himayesinde nasıl geliştiğini ortaya koymak açısından faydalı olacaktır: 1858'de Osmanlı yöneticileri misyoner Charles F. Morse'un kitaplarına el koyduğunda Amerikan ve İngiliz konsoloslarının müdahalesi ile geri adım atmak zorunda kalmıştır. [115]

---

[114] Erdal Açıkses, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara 2003, s. 228 (Tekin Güzelbeyoğlu, "Patrikhanenin Türkleri Hıristiyanlaştırma Faaliyetleri", *Sebilürreşad*, c. VII, sa. 166, İstanbul, 1954, s. 250'den naklen).

[115] Anderson, *a. g. e.*, s. 185.

Osmanlı Devleti'nin Ragusa konsolosu Persich'in 1862-1869 yılları arasındaki yazılarında da benzer manzarayı görmekteyiz. Persich'in yazılarından anlaşıldığı üzere İngiliz misyonerlerinin kitaplarının naklinde İngiliz konsolosları gizlice yardımcı olmakta,[116] "sürekli olarak" Osmanlı yöneticileri dış baskıya maruz kalmakta, hatta bu baskı karşısında Osmanlı yerel yöneticileri mazbut ve mahkum bir pozisyon içinde bulunmaktaydı. Konsolos Persich'in 23 Şubat 1863 tarihinde Osmanlı Dışişleri Bakanı Ali Paşa'ya gönderdiği yazısında şunlar söylenmektedir:

> "Sayın Bakanım, ne yazık ki bizim bu bölgede bilinçli ve aynı zamanda enerjik bir adamımızın bulunmadığını düşünüyorum; belki yanılıyorumdur; fakat itiraf etmeliyim ki, bizim buradaki yetkililerimiz olayları daha da ağırlaştıran bir gevşeklik içindeler ve buna sürekli olarak dış güçlerin müdahalelerini ve bu müdahalelerin yetkililerimizin rahat çalışmasına engel olduğunu eklersek, bize cehalete ve anarşiye terkedilmiş talihsiz bir bölgeden başka ne kalıyor!"[117]

Konsolos Persich, başka bir yazısında da bölgedeki Osmanlı yöneticilerinin, yabancı konsolosların etkisinde kaldığını belirterek, onların kendileri için yöneltilen suçlamalardan korkmamaları ve aynı zamanda yabancıların iç işlerimize karışmalarına izin verilmemesi gerektiğini açık

---

[116] Örneğin; BOA, *HR. SYS*, 207/30, 15. 12. 1862. Konsolos Persich 2 Şubat 1863 tarihini taşıyan bu yazısında iki İngiliz misyonerin Ragusa'daki İngiliz konsolosu Paton'un aracılığıyla paketlenmiş bir kitap kolisini Mostar'a gizlice geçirmek istediklerini yazar ve misyonerlerin şüphe uyandıran faaliyetlerine dikkat çeker. Ayrıca, söz konusu yazıda misyonerlerin birkaç dil bilmeleri ve Slavca'yı bir miktar öğrenmiş olmaları, bölgedeki esaslı çalışmaları için oldukça planlı ve hazırlıklı olduklarını da göstermektedir.

[117] BOA, *HR. SYS*, 207/36, 23. 02. 1863.

bir şekilde ifade etmiştir. [118] II. Bölümde ele alacağımız Ermeni sorunu konusunda çok daha ağır bir yabancı müdahalesinin gerçekleştiğini belirtmek gerekir. [119]

Burada misyonerlerin bazen Osmanlı yönetiminin tepkisine ya da engellemesine neden olabilecek faaliyetlerinde başarılı olabilmelerine, dolayısıyla yayınlarını köylere kadar ulaştırabilmelerine, genel olarak onların "gizlilik" esasına dayanan çalışma sistemlerinin etkisini de eklemek gerekir.

---

[118] Persich bu yöndeki düşüncesini 15 Haziran 1863 tarihli yazısında şöyle ifade etmekteydi: "*Yabancı ülkelerin konoloslarının etkisiyle pasivize olmuş imparatorluk yetkilileri, İstanbul hükümetinin elçisini, dolayısıyla İstanbul hükümetini dinlemiyorlar; sadece onlardan korktuklarından değil, aynı zamanda ve sandığımızdan daha basit bir şekilde ya da çok şahsi ihtiras ve kişisel düşmanlıklardan kaynaklanan nedenlerle bu konosloslara ve onların kaprislerine bağlanıyorlar. İşte sayın Bakanım, buradaki yetkililer bu durumdan dolayı kendilerini de tehlikeye atmak istemediklerinden 'devlet içinde devletleri' hoş görmek zorunda olduğumuz gerçeğini itiraf etmeye cesaret edemiyorlar ve elleri kolları bağlı hiçbir şey yapamaz durumda kalıyorlar. Bugünkü durumda en ciddi olan ve halk tarafından da hoş görülmeyeni Osmanlı yetkililerinin iş yapamaz duruma gelmesidir. Bu da büyük ölçüde yabancı konsolosların bütün işlerde onlara müdahale etmelerinden kaynaklanıyor. Sayın bakanım şunu söylememe müsaade ediniz; üst düzey yetkililerimizin görev yetkilerini genişleterek ve görevlerini yabancı konsolosların küçümseyici suçlamalarından korkmadan yapmalarını sağlayarak ve onlara da gerekli olan saygıyı gösterip iç işlerimize karışmalarını engelleyerek bu olumsuz durumu düzeltebiliriz.* " BOA, *HR. SYS*, 207/51, 23. 7. 1863.

[119] Devletlerin çıkarları gereği bazen birbirlerine karşı baskı uyguladıkları bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla, bir dış baskı ve müdahale tarihte sadece Osmanlı Devleti'ne karşı uygulanmamıştır. Hatta; Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde başka devletlere karşı uyguladığı bir politika oluvermiştir. Tabiidir ki, bütün bunlar söz konusu devletlerin dünya ve devlet anlayışları içinde dönemin siyasi, sosyal, ekonomik, bilimsel ve düşünsel gelişmeleri çerçevesinde ele alınmalıdır. Tek kutuplu ve "medeniyetler çatışması"nın revaçta olduğu günümüzde devletlerarası rekabet çığırından çıkmış, emperyal dayatmalar insanlığı tehdit edecek mahiyet kazanmıştır. Dün Afrika'daki sömürgelerde olanlar ne idiyse, bugün Orta Doğu'da olanlar aynı.

C-Bulgaristan'daki Müslümanlar arasında Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri

Misyonerler, temelde Bulgarları Protestanlaştırmak için ciddi bir çaba içinde olmakla beraber bölgedeki gayri Bulgar unsuru da tamamen gözden uzak tutmamışlardır. Şartların elverişliliğine göre de bu gayri Bulgar unsur arasında Protestanlaştırma programını hayata geçirmeye çalışmışlardır. Hamlin'in Bulgaristan gezisi sırasında Ortodoks Bulgarların dışında Protestanlık için iki önemli topluluk öne çıkmıştı. Bunlar Müslümanlığı kabul eden Bulgar kökenli Pomaklar ve Katolik Paulicanlılardı. W. W. Hall'a göre[120] Müslümanlaşmış binlerce Pomak Hamlin'in düşlerini süslüyor; ona bu insanların yeniden Hıristiyanlığa dönecekleri, ancak bunun Ortodoks kilisesi tarafından kabul edilmediği söyleniyordu. Hamlin, saf bir Protestanlık inancının canı gönülden onları kazanacağına ve hatta onların, bir bütün olarak Türk imparatorluğundaki Müslümanları Protestanlığa çekmeye hizmet edeceklerine inanıyordu. Bu nedenle Müslüman nüfusun Protestanlığa celbi misyonerler için bir amaç olmuştur. Örneğin W. E. Strong Filibe istasyonundan bahsederken, bu istasyonun faaliyet "amacı" içinde Müslüman halkın da bulduğunu belirtir. Bu amaçla her istasyonda bir misyonerin Türkçe öğrenmesi istenmiştir. [121] Bu bağlamda Misyonerlerden Mrs. Mariam ve Arms Türkçe

120 Hall, *a. g. e.*, s. 17-18
121 Strong, *a. g. e.*, s. 212.

öğrenmişlerdir. Filibe'de bir süre ayinler Türkçe yapılmıştır. [122]

Bulgaristan'daki Pomaklar, Bulgar Devleti'nin kuruluşundan sonra da misyoner çalışmaları için önemli bir öge olmaya devam etmiştir. Yukarıda bahsi geçen *On the Question of the Pomaks* adlı makalede misyonerlerin Pomaklara verdikleri önem şöyle belirtilmekteydi:

> "İki-üç ay önce kardeşlerimizden biri, bize kilisemizin önceden Hıristiyan olan Pomak halkına ilgi göstermemizi ve onları tekrar eski dinlerine çevirmemiz gerektiğini yazıyor. " Bu talep şu çağrı ile devam ettirilmiştir: "Herkes Pomakların Hıristiyan olduğunu ve dinde bizim gibi olduklarını biliyor; onlara, Hıristiyanlığın ne olduğunu anlattıktan sonra kilisemize girmeye izin veriniz"[123]

Bununla beraber, Amerikan misyonerleri gerek Bulgar hükümetinin engellemeleri, gerekse diğer zorluklar nedeniyle Pomaklar Protestanlaştırmada istedileri sonucunu alamamışlardır. Dolayısıyla, Müslümanlar arasındaki misyoner çalışmaları her halde merkezi ve yerel yönetimin vermiş olduğu şartlar ölçüsünde gelişmiş olmalıdır.

---

122 Turan, "Amerikan Misyonerlerinin Bulgar...", s. 1101.

123 ABCFM Project, Reel 629, "*On the Question of the Pomaks*", s. 498, 500.

D-Misyonerlerin Balkanlarda İslamiyet Aleyhtarı Faaliyetleri

Misyonerlik çalışmaları, temelde, amacına uygun olarak kendilerinden olmayanlara nüfuz etmek için geçerli olan inanç ve buna bağlı olarak toplumsal değerleri dikkate almak durumundadır. Bu bağlamda misyonerler, diğer din ve mezheplere karşı kendilerinin "gerçek inanç biçimi"ne sahip oldukları yolunda bir propagandayı ve rekabeti kaçınılmaz görürler. Burada söz konusu olan Protestan misyonerleri için de durum aynıdır. American Board örneğinde görüldüğü üzere *"bütün dünyayı Protestanlaştırmak"* gibi bir hedefi bulunan Protestan misyonerleri,[124] buna ulaşmanın iki önemli aracının bulunduğunu düşünmüşlerdir:

> "İslam'ı yok etmenin ve eski kiliseleri canlandırmanın bir vasıtası olarak Müslümanları ve 'sözde' Hıristiyanları Protestanlaştırmak."

Bu düşünceyle, 20. yüzyılın pek çok misyoneri Dünya Misyonerlik Konferansı'nda hep birlikte *"Protestanlık ve hizmet, kilise ve okullar yoluyla ulusların Hıristiyanlaşmasını, bunun için de hükümet desteğini reddetmemek"* gerektiğini söylüyorlardı. [125] Doğal olarak, *"İslam'ı yok etmek"* ve *"eski*

---

[124] Çağrı ERHAN, "Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries", *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı- The Turkish Yearbook of International Relation*, 2000, XXX, Ankara, 2001, s. 192.

[125] Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East-Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, Mineapolis,

kiliseleri canlandırmak", açık bir karşıtlık ve çatışma psikolojisinin bir ifadesi olarak kendini göstermektedir.

Yukarıdaki ifadelerden, Protestan misyonerlerinin İslamiyet'e karşı almış oldukları tavrın ve bu çerçevede Müslümanlar arasındaki çalışmalarının "haçlı" psikozu içinde şekillenmiş ve yürütülmüş olduğu anlaşılmaktadır. Misyoner faaliyetlerinin ilham kaynağı olan bu yaklaşım, misyonerlerin kendi yayınlarında da açıkça ifade edilmiştir. Bu bakımdan ABCFM'nin 1 Aralık 1833 tarihinde Pinkwy Jonston ve Benjamin Schneider'e göndermiş olduğu talimat mektubu dikkate değer görünmektedir:

> "Bir fetih savaşına girmiş askerler olduğunuzu unutmayın ve her ne kadar mücadele manevi alanda, kafanın kafayla, kalbin kalple mücadelesi ise de ve sizin silahınız Tanrı'nın inayeti ile güçlendirilmiş manevi bir silahsa da Napolyon'un askeri girişimleri kadar araştırma, bilgi ve düşünceye ihtiyaç gösterir. Bu mukaddes ve vaat edilmiş topraklar silahsız bir Haçlı Seferi'yle geri alınacaktır. "[126]

Bu düşüncenin tipik bir örneğini de Amerikan misyonerlerden David Brewer Eddy'in yazdığı *What Next in Turkey* adlı kitabında okumaktayız:

1971, s. 33-34. Misyoner John Mott'un aşağıdaki sözleri, İslam toplumları arasında yürütülen misyoner çalışmalarının gerçek hedefi ve bu hedefe ulaşmaya yönelik olarak takip edilen yöntemi ortaya koyarmaktadır: "*Misyonerlik sahalarının hepsini çocukların arasında ve onlar için yapılacak faaliyetlerle teyit etmemiz gerekir. Yalnız bu faaliyetlere başlanıldığı zaman, gaye bu değilmiş gibi davranmak lazımdır. Çeşitli sebeplerden dolayı böyle bir faaliyeti çalışmalarımıza temel yapmaya kanaat getirdik. Gerçekten İslam toplumunda bozucu tesirler pek erken başlar. Bunun için küçük çocukları olgunluk çağına varmadan ve tabiatları İslami şekil almadan önce Hıristiyanlığa kazandırmak gerekir.* " Kocabaş, s. 132-133.

126 Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, s. 26-27.

"Türkler Avrupa'dan atıldılar. Onlar bugün İstanbul'u uluslararası politikaların lütfuyla ellerinde tutuyorlar. Balkan yarımadasındaki beş asırlık baskı ve haksızlık sona erdi. Hıristiyanlık bugün 732 yılındaki Tours Savaşı ve 1529 ve 1683 yıllarındaki Viyana önlerindeki geri çekilişten sonra geçmiş asırların sıkıntılarından kurtulmanın sevincini ve ferahlığını paylaşıyor. Böyle önemli çağdaş tarihi olaylara yoğun ilgimiz ile bugünkü misyonerlik heyecanımız, uzun zamandan beri katlanılmaz bir esaret altında kalmış insanlara Hıristiyanlık karakterini vermek ve onları eğitmek için bir fırsat olarak görülebilir. Congregationalistler temel olarak Türk imparatorluğunun hem Avrupa, hem de Asya topraklarına İncil'i götürmekle sorumlu olduğu için biz burada en ısrarcı ve teşvik edici bir zorlukla yüzyüzeyiz. "[127]

Eddy kitabının sonlarında daha çatışmacı bir üslupla en büyük hasım olarak gördüğü İslamiyet'e karşı mücadeleyi açıkça tavsiye eder:

"İslam Hıristiyanlığa karşı en güçlü rakip (opponent) olarak kalmaya devam ederse, bugün şafak söktüğünde daha parlak bir zafer kazanabilir. "[128]

---

[127] Eddy, *a. g. e.*, s. 13.

[128] Eddy, *a. g. e.* , s. 180. Benzer şekilde Louise Creighton şunları söylemektedir: "*Bütün dünyada Hıristiyanlık inancının yayılamasına en büyük engel İslam gücünden gelmektedir.* " Louise Creighton, *Missions Their Rise and Development*, New York and London, 1912, s. 128. Amerikan misyonerlerinin Ermeni ayaklanmalarındaki rolünü araştıran Türk tarihçisi A. Yuvalı, Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetlerini Ortaçağlar'dan bu tarafa süregelen "haçlı seferleri"nin bir uzantısı olduğu sonucuna varmıştır: "*Hıristiyan dünyasının orta ve yeni çağlar boyunca, Türk-İslam dünyasına yönelik düzenlemiş olduğu haçlı seferlerinin yakın çağlardaki tezahürü 'misyoner okulları' olmuştur.* " Abdülkadir Yuvalı, "*Ermeni İsyanlarında Misyoner Okullarının Rolü*", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu,* Kars, 17-21 Haziran 1991, s. 205.

Bu noktada misyonerler için İslamiyet'in şahsında "en güçlü hasmın" Türkler (Osmanlılar) olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Selçuklulardan bu yana Türkler İslamiyet'in fiili liderliğini üstlenmiş, onu kurmuş oldukları devletlerin ideolojileri haline getirmişlerdir. Mısır'ın Yavuz Selim tarafından alınmasıyla da İslam hilafetinin de sahibi olarak (sünni) İslam dünyasının tek ve tartışmasız lideri haline gelmişlerdir. Yüzyıllarca İslamiyet'i "ehl-i küfre" karşı himaye ve tebliğ görevi üstlenen Osmanlılar, misyonerlik faaliyetlerinin yoğunlaştığı 19. yüzyıla gelindiğinde artık onunla özdeşleşmişlerdi. Öyle ki, Türk tabiri batıda Müslüman'ın eş anlamlısı haline gelmişti. [129] Kısaca misyonerler için *"Türkiye İslam'ın kalbi, İstanbul halifenin ikâmetgâhı ve Pan-İslam olan herkesin merkeziydi."*[130]

Bu nedenle, batının İslam dünyasına karşı yürüttüğü haçlı seferleri yukarıda değinildiği gibi temelde Türkleri hedef almıştır. Bu itibarla, Türklerin Yeni ve Yakın Çağlardaki askeri-siyasi yenilgileri, misyonerleri İslam'ın çöküşü yönünde kuvvetli bir beklentiye sevk etmiştir. Eddy'nin, Türklerin Balkanlardaki yenilgilerinin Hindistan'daki yazarlar tarafından *"pek çok bölgede Müslümanların Kur'an'a güvenlerini yok edeceği"* şeklinde yorumlanmasına dikkat çekmesi[131] hayli ilginç görünmektedir. Ancak, Türkiye'nin düşüşü misyonerler için sadece İslamiyet'in çöküşü anlamına gelmiyordu. Aynı zamanda Hıristiyanlık ruhunun canlı olduğu İstanbul'da Ayasofya'da Hz. İsa'nın krallığını kurmak için de bir başlangıç olacaktı. Hz. İsa'nın Krallığı'nın tesisi umuduyla misyoner Dwight, imparator Constantine'nin sloganlaşan şu cümlesini ifade ediyordu:

---

[129] Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Metin Kıratlı, 7. Baskı, Ankara, 1998, s. 13.

[130] Eddy, *a. g. e.*, s. 179.

[131] Eddy, *a. g. e.*, s. 178.

"Bizim önümüzde giden Hz. İsa durana kadar biz durmayacağız. "[132]

İşte, İslam dünyasının lideri ve merkezi konumunda olan Osmanlı Devleti'ne karşı yönelen "misyoner haçlı seferleri", ulusal bağımsızlık hareketlerinin Osmanlı Devleti'ni parçalanmaya sürüklediği 19. yüzyılda ayrılıkçı ve yıkıcı etkiler ortaya çıkarmış ve batıda Türk-Müslüman aleyhtarlığının yerleşmesine ön ayak olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısındaki Balkanlardaki başta Bulgarlar olmak üzere Balkan uluslarının ayaklanmaları ile Anadolu'daki Ermeni ayaklanmaları misyonerlerce batı kamuoyuna hep Müslümanlık-Hıristiyanlık meselesi olarak sunulmuştur. Misyoner yayınlarında işlenen söz konusu olayların çoğu zaman Türk (Osmanlı-İslam) aleyhtarı miting ve yardım organizasyonlarına dönüştürülebildiğini söylemek mümkündür. Bu hususta Osmanlı Devleti'nin Washington elçisi Mavroyeni Bey'in 5 Şubat 1895 tarihinde Ermeni ayaklanmaları ile ilgili olarak ABCFM'nin haftalık yayını olan Christian Herald'ın tutumu konusunda verdiği bilgi, küçük ancak çarpıcı bir örnek olarak gösterilebilir. Buna göre Mavroyeni Bey, "mazlum" Ermenilere para toplamak amacıyla Osmanlı hükümeti ve İslam dinine ağır hakaretlerde bulunan Christian Herald'ın *"her hafta Türk olan her şeye saldırıda bulunduğu"*nu ve böylece 25 bin dolardan fazla para topladığını yazmıştır. [133]

---

[132] Henry Otis Dwight, *Constantinople and its Problems- Its Peoples, Customs, Religions and Progress, Young Peoples Missionary Movement*, New York, 1901, s. 288-289. Dwight, İmparator Constantine'nin sözlerine yer verirken, onun İstanbul'u kurmakla Hz. İsa'nın başşehrini kurduğuna inandığını belirtir. Dwight'e göre şehir Müslüman hakimiyetinde olmasına rağmen, Hz. İsa hâlâ "görünmez Kırallığını" kurmak için kilisesini beklemektedir. Dwight, *a. g. e.*, s. 289.

[133] Bilâl N. Şimşir (Ed. par), *Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Armeniennes (1895-1896)*, vol. III, No:295, Mavroyeni'den

Çoğu zaman büyük devletlerin müdahalesini davet ederek biten misyoner yayınlarının yergisi, "kötü" Osmanlı yönetimi ve düzeni ile beraber bizzat İslamiyet'in kendisine olmuştur. Balkanlarda büyük bağımsızlık ayaklanmalarından önce, 19. yüzyıl ortalarında Protestan misyonerlerin Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü için tehditkâr bir mahiyette faaliyetlerini sürdürdükleri, bölgedeki Osmanlı yetkililerinin merkezlerine gönderdikleri yazılardan anlaşılmaktadır. Bu Osmanlı görevlilerinden Ragusa konsolosu Persich'in yazışmaları kayda değer görünmektedir. 1862-1869 yılları arasına ait olan yazışmalarda Protestan İngiliz misyonerlerinin Bosna-Hersek'ten Arnavutluk, Hırvatistan ve Dalmaçya'ya, Sırbistan ve Karadağ'dan Bulgaristan'a sürekli ve ancak "endişe verici" çalışmaları takip edilmiş, uyarı ve tavsiyelerde bulunulmuştur. Persich'in muhtelif yazılarından anlaşıldığına göre Protestan misyonerler tarafından Türkiye'ye karşı kışkırtıcı eleştirel yazılar yazılmış, Slavlar lehine İngiliz kamuoyunu etkilemek amacıyla Sırp ve Karadağ taraftarlarının Slavca yazıları İngilizce'ye çevrilerek İngiltere'de dağıtılmış ve İngiltere'nin "dürüst" elçi ve memurları Türkiye aleyhine baştan çıkarılmaya çalışılmıştır. [134]

Olney'e-5 Şubat 1896, Ankara, 1999, s. 291-292. Mavroyeni'nin şikayetine neden olan benzer pek çok yayının misyonerlerce Amerika'da basılıp dağıtıldığını görmekteyiz. Bu konu detaylı olarak II. Bölümde ele alınacaktır. Fakat, misyonerlerin İslamiyet ve Türkiye aleyhtarı tutum ve yayın faaliyetlerini bu noktada ortaya koymak açısından Mavroyeni Bey'in 11 Nisan 1896 tarihinde Amerikan Dışişleri Bakanı Olney'e gönderdiği yazı dikkat çekicidir. Mavroyeni'nin şikayetine neden olan kitap, misyoner Edwin M. Bliss'in, Robert kolejinin kurucusu Cyrus Hamlin'in de yardımıyla bastığı ve 600 sayfadan oluşan "Turkey and Armenian Atrocities" başlıklı kitaptır. Bu kitapta Bliss, İslamiyet'e, Türk ırkına ve Osmanlı hükümetine, kısaca "Türk'e ait ne varsa" saldırıda bulunmuştur. Şimşir, *Documents Diplomatiques Ottomans... , vol. III, No. 357, Mavroyeni Bey'den Olney'e-11 Nisan 1896, s. 340-342.*

[134] BOA, *HR. SYS.* , 207/30, 207/36, 207/51, 208/9, 209/5, 210/15. Konsolos Persich'in İngiliz misyonerlerinin Slav sempatizanlığı ve Türkiye

Misyonerlerin İslam karşıtı yayınlarına bakıldığında şu önemli ayrıntı ortaya çıkmaktadır. Misyonerler Türk ve İslam aleyhtarı yazılarını kendi ülkelerinde bastıkları kitap ve gazetelerde yayınladıkları gibi, bu yayınları taraftar edinmek amacıyla gizlice Osmanlı topraklarına sokarak köylere kadar dağıtmaya çalışmışlardır. Osmanlı topraklarının her yerinde Müslüman olmayan Osmanlı tebaası arasında "gizlice" yürütüldüğünü görmekle beraber, buna dair Yanya bölgesinde neşredilip dağıtılmak istenen ve önemli bir sorun haline gelen Amerikalı misyonerlerin "Rumlar" arasındaki "İslam aleyhtarı" yayın faaliyetlerine bir göz

---

aleyhtarlığına dair şu yazılarına yer vermek yararlı olacaktır. Persich'in 10 Kasım 1869 tarihli yazısı iki İngiliz misyoner bayanın faaliyetleri ile ilgili olup şunlar söyleniyordu: "*Sayın Bakanım, aşırı Slav taraftarı iki İngiliz bayan Frby ve Meckensy aleyhtarlıklarını iyice açığa vurduktan ve Türkiye'ye karşı her türlü kötü niyetli abartılardan ilham aldıktan ve aleyhte propaganda ile dürüst İngiliz konsolos ve memurlarını yanlarına çekebilmek için ellerinden gelen her şeyi yaptıktan sonra Türkiye karşıtı kışkırtıcı ve hakaret dolu yergi yazılarını bastırıp yayınlatmaya gayret ettiler; bir yandan bunu yaparken, diğer yandan Sırplar, Karadağlılar ve Türkiye genelindeki Slavlar için en abartılı bir şekilde dalkavukluk yaptılar. Sanırım bu günlerde bahsettiğim yazılardan Ragusa'daki fanatiklere bir çok örnek gönderdiler, bunların arasında Yunan papaz da bulunuyor; bu yazılardan bir kaç örnek elde edebilmek için elimden geleni yapıyorum... Ayrıca bu bölgede sürekli dolaşan Bay Grégory'nin konuşması Belgrat'ta Slavca'ya çevrildi; aynı şekilde Belgrat ve Karadağ'ın bombalanması hakkında yayınlanan Slav yergi yazıları, iki İngiliz bayanın da yardımıyla özenle İngilizce'ye çevrilerek genç İngiliz kamuoyunu etkilemek amacıyla İngiltere'de dağıtıldı.* " BOA, *HR. SYS.* , 208/9, 10. 11. 1869. Persich, Londra Protestan papazı Mösyö Dempton'ın faaliyetlerine ilişkin başka bir yazısında ise şu bilgiyi veriyordu: "*İngiltere'de Slavların oluşturduğu yeni bir dini grubun üyesi ve Türkiye'ye karşı Slavları öven yazıları tercüme eden Londra Protestan papazı Bay Dempton bu ayın 28'inde Kragujevatz Askeri Sorumlusu olarak bilinen bir Sırp subayın eşliğinde Ragusa'ya geldi. Daha sonra Karadağ'a geçti... Burada hiçbir resmi görevi olmadığı izlenimi veriyor: Tek amacının Slav şehirlerine dini bir ziyaret olduğunu söylüyor. Bu söylediğine inanmamız çok zor, fakat bundan daha zor olanı, Sırp subayın İngiliz papazın arkasına saklanarak yapmaya çalıştığı görevin ne olduğunu tahmin etmektir...* " BOA, *HR. SYS.* , 209/5 (31 Temmuz 1865).

atmak yerinde olacaktır. Yanya vilayetinden gönderilen 15 Rebiyü'l-evvel 1304 (9 Ocak 1887) tarihli yazıda *"misyoner cemiyeti efradından ve Amerika tebaasından olup bir müddetten beri Yanya'da bulunmuş olan Mihailidi namında birinin meva'iz ve nesâyih-i mezhebiyesi ilkââtıyla Rum milletinden kabul-ı mezhebe ikna' eylediği birkaç küsan ile beraber ... bir takım ketebe ve resâ'ilin dahil-i kasabaya ve civar köylere gayet ahûn fiyat ile ve fukarasına meccânen dağıtıp satmaya"* çalıştıkları ve yapılan çalışmaları denetlemek için de Amerikan misyonerlerinden Samson'ın görevlendirildiği belirtildikten sonra alınan istihbarat ve yapılan polis incelemesi üzerine adı geçen misyonerlerin ellerinde *"bir takım ketebe ve resâ'il meyânında mündericatı hıref-i ahkâm ve diyânet ve şeri'at-ı İslamiye aleyhinde makalât-ı sehifa ve 'aziviyyât-ı şeni'adan 'ibâret bazı nüshaların"* bulunduğu ifade edilmiştir. Söz konusu yazıda özellikle "Hristo Akalipsis" başlıklı risale ile *"hayli metin"* bir şekilde *"İslamiyet ahkâm-ı celilesi aleyhinde"* olarak benzer kitap ve risalelere el konulduğu ve ne yapılması gerektiği Dahiliye Nezareti'den sorulmuştur. [135] Dahiliye Nezareti'nin cevabî yazısında ise Hristo Akalipsis ve benzeri risalelerin toplattırılarak imha edilmesi için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir. [136] Ancak bu yazıdan yaklaşık 2 ay sonra Maarif Nezareti'ne gönderilen bir yazıdan Osmanlı yöneticilerinin "İslam aleyhtarı" misyoner yayınlarının

---

[135] BOA, *İrade Dahiliye, (İ. DH)*, 1015/80128, 10 B. 1304. Yanya Vali Vekili Ahmet Hıfzı Paşa'nın kaleminden çıkan bu yazının özellikle 88. sayfasında geçen "Zulmet-i Muhammediye" başlığı altında yazılanlara işaret edilerek şöyle denilmiştir: *"Zulmet-i Muhammediye nam ve unvanı tahtında bulunan ve muhteviyât-müfteriyatına ve muzırrasına mütercim kısmıyla bir nüshası aynen takdim kılınan risaledeki sahâyif-i meş'ume calib ve dikkat ve hami-i din-i mubin olan halife-i rû-yı zemin velini'met padişahımız efendimiz hazretlerinin... " Gösterilen Yer.*

[136] BOA, *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT.)*, 1391/1, 8 Ca. 1304 (1 Şubat 1887).

basım ve dağıtımına engel olamadıkları açıkça anlaşılmaktadır:

> "Misyoner cemiyeti efradından Mihailidi ve Samson nam kimesnelerin vilâyet dahilinde neşr etmek üzere getirmiş oldukları kitaplar meyânında diyânet-i İslamiye aleyhinde bir takım müfteriyâtı havi Hristos Ekalipsis nam risale ile emsâli ketebe ve resâ'il-i muzırranın itrâk olunmak üzere hıfz edilmiş olduğuna da'ir Yanya Vilâyeti Vekâleti'nden varid olub menzur-ı 'âli buyurulmuş olan tahrirât üzerine şerefsâdır olan irâde-i seniyye cenâb-ı padişâhî ahkâm-ı celilesi taraf-ı sâmi-i sadâretpenâhiden nezâret-i celile-i asfânelerine tebliğ buyurulmuş olduğu gibi mezkâr risalenin diğer bir nüshasının irsâlinin ba'zı ifâdâtı havi Nezaretten acizime gelen tahrirât dahi takımıyla 8 Ha. 1304 tarihinde irsâl kılınmıştı. bu misellu evrâk-ı muzırranın dahil-i vilâyette intişârına meydan verilmemekteise de bayi' ve naşirlerinin cezalandırılmasına da'ir Ma'arif Nizamnamesi'nde tarh olmadığı cihetle haklarında bir şey yapılamayıp bu gibi teşebbüsât-ı muzırranın arkası alınamamakta bulunduğundan.. "[137]

Anlaşıldığı kadarıyla misyonerler mensup oldukları devletlerin himayesinde Devlet-i Aliyye'nin kendilerine vermiş olduğu imtiyazlardan ve Maarif Nizamnamesi'nin muğlak maddelerinden yararlanarak her türlü faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bununla beraber Osmanlı hükümeti misyonerlerin zararlı faaliyetlerine karşı tümüyle tedbiri elden bırakmamıştır. Çoğu zaman sonuçsuz kalsa bile misyoner okullarının kapatılması ve misyonerlerin sınır dışı edilmesine kadar varan önlemler alınması yoluna gidilmiştir. Bu çerçevede Müslim ve Gayrimüslim tebaanın misyoner kurumlarından uzak tutulmaya çalışılması, özellikle misyoner okullarında devlet denetiminin artırılmasına gayret edilme-

---

137 BOA, *DH. MKT.*, 1409/106, 10 B. 1304 (4 Nisan 1887).

si, Müslümanların bilgilendirilmesi için vaiz ve öğretmenlerin görevlendirilmesi,[138] yeni devlet okullarının açılması[139]

---

[138] 13 Ra. 1318 (10 Temmuz 1900) tarihli bir yazıda misyoner okullarının vilayetlerde Müslüman nüfus üzerinde önemli etkiye sahip olduğu, buna karşın yetesiz Osmanlı eğitim kurumları ve sisteminin iyileştirilmesi ve böylece cahil halk arasında artan misyoner etkisinin önlenmesi için eğitim yoluyla ciddi tedbirlerin alınması öngörülmüştür: "*Anadolu-i Şahânelerinde öteden berü 'ulemânın kesret olduğu halde elyevm noksaniyettari ve bina'enaleyh ecnebi misyonerleri cühelânın ezhânını tahdiş etmekde olduğundan 'ulemâtâri olan noksaniyet esbâbının bil'l-müzâkere 'arz-ı 'Atabe-i 'Ulyâ kılınmasına da'ir Fa'ik Bey kulları vasıtasıyla tebliğ olunan emr ve ferman mülhemiyet-i iktirân cenâb-ı Hilafetpenâhleri muktezâ-yı celiline tevfikan mukarrerin hazret-i şehriyârilerinden ve meclis-i mesâlih-i talebe azasından Raşid ve İsma'il Hakkı ve Mehmed Ayni ve Hasan Hilmi efendiler dâ'ileriyle keyfiyet bi't-taraf müzâkere olundukda elhamd ve'l-minne saye-i diyanetvâye-i cenâb-ı hilâfetpenâhilerinde ekser vilayât-ı şahânelerinde meselâ Bursa, Konya, Ankara, Trabzon, Haleb, Şam gibi gerek merkez vilâyetde gerek bazı kaza ve kasabâtda ve meselâ Kütahya ve Kayseriyye ve Tokad gibi mahallerde el-yevm 'ulema mevcûd ve tedris ve neşr-i 'ulûm edilmekde çünkü bu mahallerde eslâf-ı selâtin i'zâm me'âli ittisâm tâb ser ehem hafratıyla ba'zı ashâb-ı hayrın binâ ve ihyâgirdeleri olan medârisin müstevfi-i ma'işet ve vazifeleri olamak hasebiyle buraları hâl-i kadimini muhafaza etmekde olub ancak ba'zı vilayât-ı şahânelerinde 'ulemanın olunması ve olsa da akl-ı kâbil olmasının esbâbı ise ber vech-i ma'rûz muvazzaf medâris olmaması ve kadimden berû ahâli-i İslamiyenin 'ulemâya ifâ etdikleri hürmet ve ri'ayet ma'işetlerine mu'avenet-i lâzımeyi elyevm ifâ etmediklerinden o gibi mahallerde ânaen mânen 'ulemâ tenâkus etmekde ve 'ulemânın tenâkusu cühelânın ise ecnebi misyonerlerinin izlâlât ve iğfâlâtına kapılmağa mucib olacağından gerek o gibi mahallerde ve gerek sa'ir medâris ol babda müşrif harâb olmuş veyahud evkâf-ı münderise namıyla zabt edilmiş medârisin i'mar ve ihyası ve esâsen hiç medrese olmayan kaza ve kasabâtda medreseler inşâsıyla mutedir müderrisler ta'yin ve bu mahalli medreselerinin bir zaman-ı münâsibde bulunduğu kaza ve kasabaya mülhak kurra ve nevâhiyi müstevfi-i harcırâh i'tâsıyla feşt ve güzâr ve ahâli-i İslamiyeye va'az ve nasihat ve telkin-i diyânet etdirilmesi ve ecnebi misyonerlerinin izâhât ve iğfâlâtını bi't-tabi' hükümsüz bırağacağı yevmen ve kayyûmen ahâlinin cehlinin dahi izâlesini mucib olacağı müzâkere-i kâsıre-i 'abidâne mezûn bulunmuş ise de yine her halde emr ve ferman şevketmeâb efendimiz haz-*

gibi çeşitli tedbirlere başvurulmuştur. Bu şekilde Osmanlı devleti bir yandan vilayetlerindeki yabancıların etkisini en aza indirmeye çalışırken, öte yandan da tebasının sadakatini güçlendirmeyi amaçlamıştır. Bu bahsi, "Ermeni Sorunu"nda misyonerlerin rolünü ele alırken inceleyeceğimizden şimdilik burada kapatacağız.

---

retlerinindir." Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Meşihat Dairesi maruzat (Y. PRK. MŞ.), 7/23, 13 Ra. 1318.

[139] Protestan ve diğer yabancı okulların zararlarına ve Gayrimüslimlerin Anadolu'da sanayi ve ticaret hayatına tamamen hükmetmelerine karşı Anadolu Umum Islahat Müfettişi Şakir Paşa'nın "Türk Sanat Okulları"nın açılmasını öngören 4 Kanunuevvel 1314 (1898) tarihli dikkate değer bir raporu bulunmaktadır. Bu raporda Şakir Paşa, bu okulların önce Erzurum ve Amasya'da, faydasının görülmesi durumunda Harput ve Kilis'te, sonra da Anodulu'nun diğer merkezlerinde açılmasını tavsiye etmiştir. Bununla beraber raporda halkında bu okulların açılmasını çok istediği izah edilmiştir. Bkz: Yahya Akyüz, "Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal iki Belge", AÜ. Eğitim Fakültesi Dergisi, 1970, c. 3, No. 1-4, Ankara, 1971, s. 128.

II. Bölüm

Bağımsızlığa Doğru Bulgaristan ve Misyonerler

A-Bulgar Eksarhlığı'nın kurulması ve Amerikan Misyonerleri

Fransız Devrimi'nden daha önce Osmanlı yönetimindeki Bulgarlar arasında vatan, millet, eşitlik, özgürlük gibi değerler etrafında bir "Bulgarlık" bilincinin ortaya çıktığı dikkat çekmektedir. "Bulgarlık" bilincinin teşekkülü, büyük ölçüde, merkezi idareye karşı büyük bir güç olarak ortaya çıkan ve köylüyü canından bezdirmiş olan ağalık-ayanlık düzenine ve Rum Ortodoks Kilisesi'ne karşı gösterilen milli reaksiyonla ilgili görünmektedir. Aynı zamanda buna, belli başlı Osmanlı ve Avrupa kentlerinde ticaret yaparak Bulgaristan'ı dış dünyaya açan Bulgar çorbacılarının (burjuvazisinin) Bulgar düşünsel ve kültürel hayatına yapmış oldukları katkıyı ilave etmek gerekir. Rusya'nın Müslüman Osmanlı Devleti'ne indirmiş olduğu darbeler de Bulgarların milli gayelere dayalı geleceğe ilişkin tasarı ve beklentilerini kuvvetlendirmiştir. [140]

Genel olarak, Bulgar ulusçuluğu, dünya ve Osmanlı ölçeğinde 18-19. yüzyılın siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ancak; özelde Bulgar ulusçuluğunun düşünsel ve kültürel zemini Rum Ortodoks Kilisesi'nin yürüttüğü Yunanlılaştırma siyasetine karşı verilen mücadele ile atılmıştır.

---

[140] Halil İnalcık, "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara, 2006, s. 26.

"Çünkü; Bulgar halkı özellikle 18. yüzyıl sonlarında varlığını temelinden tehdit eden bir tehlike karşısında bulunuyordu: Rumlar onların bütün tarihi ananelerini hatta konuştukları dili ortadan kaldırmak ve kendilerini Rumlaştırmak gayretinde idiler. " [141]

Merkezi Fener Patrikhanesi olan ve Rum piskopos ve papazlarınca icra edilen Yunanlılaştırma politikası, öyle büyük bir gayretle uygulanmaktaydı ki, 1767'de *"Bulgar mazisi ve milletinin son timsali olan"* Ohrida Başpiskoposluğu kaldırılmış; 1800 tarihlerinde metropolitlere gönderilen bir genelge ile kilise okulları kapatılmış, kilise ve okullarda yalnızca Yunanca yazılmış kitapların okunması emredilmiştir. Eski Bulgar edebiyatının kalıntıları her yerde dinî bir gayretle yok edilmekte, Bulgar diliyle ayin yapmak ve vaazda bulunmak yasaklanmaktaydı.

"Artık Bulgarlık, Rila, Hiliander Manastırları gibi dağlara sığınmış ve özel imtiyazlara sahip manastırlardan başka her tarafta tamamıyla Rumların manevi boyunduruğu altına düşmüş bulunuyordu. "[142]

Diğer taraftan Yunanlıların devletlerini kurması ve sınırlarını Bulgaristan ve Makedonya'ya doğru genişletmesi, Bulgarlar için kültürel sahadaki Helenizim tehdidini 1830'lardan sonra siyasal alana da kaydırmıştır. [143]

---

141 Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul, 1992, s. 19.

142 İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 19. Tarihçi İlber Ortaylı, Fener Rum Patrikhanesi'nin Rumlaştırılma politikasını sadece Bulgarları değil, aynı zamanda bütün Ortodoks Balkan Slavlarını öfkelendiren bir konu olarak görmekte ve bu nedenle onların kültürel milliyetçilik döneminde en çok dillerini ve kültürlerini ezen Yunan kilisesiyle mücadele ettiklerini ifade etmektedir. İlber Ortaylı "Balkanlarda Milliyetçilik", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi (TCTA)*, c. 4, İstanbul, 1985, s. 1028.

143 Kemal H. Karpat, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev: Recep Boztemur, Ankara, 2004, s. 123.

Sonuçta, Fener Patrikhanesi'nin amansız Yunanlaştırma politikası, 18. yüzyılda küllenmeye yüz tutmuş olan Bulgarlık ateşini alevlendirmiştir. Yunan kilisesine karşı düşmanca bir tavır alan Bulgarlar, milliyetperver hislerle "*hür ve mesut bir gelecek*" inşasına koyulmuşlardır. Bulgar ulusçuluğunun ilk kıvılcımlarını atan Hilander manastırındaki papaz Otest Paisii, daha Fransız Devrimi'nden önce 1762'de Bulgar halkına şöyle seslenmekteydi:

> "Ey Bulgar, ecdadını öğren, dilini tanı... Ben bütün Bulgarlara bizim milletimizin dahi şanlı bir millet olduğunu göstermek için bu tarihi yazmak zahmetine girdim... Öyle Bulgarlar tanıyorum ki şaşkınlıkları içinde soylarını unutacak kadar ileri gidiyorlar ve bunu bilmiyorlar. Bilakis Yunanca okuma yazma öğreniyorlar; hatta kendilerini Bulgar saymaktan utanıyorlar. Ey akılsız millet, Bulgar adını taşımaktan neden utanç duyuyorsun; neden öz dilinde düşünmek ve okumak istemiyorsun? ... Bulgar, gaflete düşme, dilini ve neslini öğren, onları takdir ve tanzim et!"[144]

Paisii ve onu takiben Stoiko Vladislavof (Sofrani), Jorj Venelin, Peter Baron, Georgi Mamarçev, Neofit Hilandarski Bozveli, Ivan Bogorov gibi şahsiyetlerin ulusçu ve devrimci söylemleri, 18 ve 19. yüzyılda Bulgarları harekete geçirmiş ve Fener Patrikhanesi'nden kurtularak bağımsız bir kilise kurmak yolunda özgüven ve mücadele azmi telkin etmiştir. Nitekim; Tanzimat Fermanı'nda Osmanlı tebaasının haklar yönünden eşit olması Bulgarları bir "papasevi"' açmak için harekete geçirmiştir. Bu düşünceyle 25 Mart 1849 tarihinde Stefanaki Bey'in Babıali'ye yaptığı müracaat, Bulgarların Bulgar kilisesinin istiklali yönündeki ilk esaslı girişimini

---

144 İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 20.

oluşturmuştur. [145] 1860'lara gelindiğinde Islahat Fermanı'nın vermiş olduğu haklardan da yararlanan Bulgarlar, "*Rum Patriğinin ruhani riyasetini tanımadıklarını*" resmen ilan edeceklerdir. Bu ise, bir Bulgar milliyetçisinin deyimiyle Bulgarların "*Yunan ruhani despot idaresine*" karşı 1843 yılından itibaren başlattıkları fiili mücadelenin[146] 10-15 yıl içinde ciddi bir safhaya gelmiş olduğunu göstermekteydi. Nihayet; Bulgarlar 11 Mart 1870'te kiliselerinin bağımsızlığını tescil eden Eksarhlık beratını elde etmeyi başarmışlardır. Tabiidir ki; gelinen nokta, aynı zamanda Bulgarların siyasal bağımsızlık isteklerinin ve bunu besleyen Panslavist cereyanının gizli ya da açık bir başarısı idi.

Görüldüğü gibi Bulgarlar Yunan Patrikhanesi'nin tahakkümüne karşı 19. yüzyılda yoğunlaşan bir mücadele vermiş ve yüzyılın ortalarında patrikhaneden ayrılma yönünde fiili adımlar atarak Babıali nezdinde önemli girişimlerde bulunmuşlardır. Bu süreçte; Bulgar toplumu bir taraftan iç dinamiklerini harekete geçirirken, diğer taraftan mücadelelerini başarıya ulaştıracak dış yardımlar elde etmenin yollarını aramışlardır. Yüzyılın ortalarında Bulgaristan'a gelmiş ve 10 yıl içinde bölgeye ciddi bir şekilde nüfuz etmiş olan Amerikan misyonerleri Bulgarların yardım arayışında önemli bir unsur olmuştur. Hemen belirtmek gerekir ki, Amerikan misyonerleri bu yardım isteklerine Protestanlık için pratik bir fayda elde edebildikleri ölçüde olumlu bir cevap verebilmişlerdir. Örneğin; 1861 Mayısında İstanbul'daki Bulgarların temsilcisi, Yunanlıların dini ve kültürel hakimiyetinden Bulgarların kurtarılması konusunda İngiltere Evangelik İttifakı'nın yardımını talep ettiğinde misyoner Riggs, kendi İncil yorumlarını dinler ve bunu takip ederlerse ancak o zaman yardım edebileceklerini söylemiş-

---

[145] Ahmet Refik, "Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi", *TTEM*, 1 Mart 1341, Nr: 8 (85), s. 75.

[146] Leman Ergenç, *Bulgar Yayınlarında Türkler*, Ankara, 1989, s. 36

tir. Taraflar anlaşamadıkları için de bu pazarlıktan bir sonuç çıkmamıştır. [147] Ancak; genel olarak dönemin şartları çıkarlar açısından Bulgarlar ile Amerikan misyonerlerini Yunan kilisesine karşı yakınlaştırmış ve işbirliği yapmaya zorlamıştır.

Bu noktada Amerikan misyonerlerinin tutumunun hangi esaslar etrafında geliştiğini ve sürece katkısını ana hatlarıyla orta koymak gerekmektedir. Yani, Amerikalı misyonerlerin penceresinden Bulgar-Yunan rekabeti ne ifade etmiş ve bu rekabete etkileri ne olmuştur. Öncelikle belirtmek gerekir ki, Amerikan misyonerleri Bulgaristan'a geldiklerinde kendilerini Bulgarların ulusal kiliselerinin bağımsızlığı için verdikleri mücadelenin şiddetlendiği bir ortamın içinde buldular. Onlar kendi çıkarları açısından bu sorunu Bulgarların yanında yer alarak çözmek zorunda olduklarını kısa sürede gördüler. Esas itibariyle Amerikan misyonerleri için bu durum bütün Bulgar nüfusunu Protestanlaştırmak ve bu yönde Bulgar ulusal kilisesini organize etmek için büyük bir fırsat idi. Bu meyanda bir Amerikalı misyoner mensup olduğu ABCFM örgütünün hedef ve hareket tarazını şöyle açıklamaktaydı:

> "Biz, zaman içinde ayrı bir Protestan toplum yaratılması beklentisiyle çalışmaktan başka, Bulgarların (Bulgar kilisesinin) kurtuluşu için çalışmalıyız. "[148]

Anlaşıldığı üzere Bulgarlarla çıkarları büyük ölçüde örtüşen Amerikan misyonerleri, Bulgaristan'ın Protestanlaştırılması beklentisiyle Fener Patrikhanesi'ne karşı Bulgar kilisesini desteklemeyi elzem görmüşlerdir.

Bununla beraber, Amerikan misyonerleri Bulgar toplumuna yönelik beklenti ve tasarılarının sekteye uğradığını

---

[147] Turan, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin... ", s. 1105-1106.
[148] Nestorova, *a. g. e.* , s. 9.

ve geleceğe ilişkin ciddi güçlüklerin kendilerini beklediğini 1860'larda gördüler. Çünkü bu tarihlerde Bulgar kilisesinin bağımsızlık hareketinin liderleri, sanki dini bağımsızlığı politik bağımsızlığın bir aracı olarak görmüş ve bu yönde Protestan cemaati ile birleşmeye karar vermişlerdi. Her şeye rağmen Amerikan misyonerleri 1870 yılında Bulgar kilisesinin bağımsızlığını kazanması ve resmen tanınmasına Bulgaristan'ın dini-kilise yaşamını Protestanlık akideleri ile reforme edebilecekleri ümidiyle baktılar. Misyonerlerin bu ümidini Filibe'de görevli misyoner Henry C. Haskell şu sözlerinde açıkça bulmak mümkündür:

> "Bulgarların Yunan kilisesinden ayrılışı, nihayetinde onların Hristiyanlığı (Protestanlığı) kabul edebileceklerini düşünmek için ümit verici bir neden değil mi?"

Aynı yıl Missionary Herald'ın Aralık sayısı, misyonerlik görevinin başarıya ulaşmasının iki mümkün yolundan biri olarak Bulgar kilisesinin Protestanlaştırılması ümidine yer vermekteydi. Bu nedenle Bulgar Eksarhlığı'nın kurulması, öncelikle Protestanlığın kabulüne ve sonuçta ya bağımsız Protestan kiliselerinin kuruluşuna, ya da Bulgar kilisesinin Protestanlık itikadına göre yeniden teşkiline öncülük edeceği düşünüldü. Metot olarak Amerikan misyonerleri uzun yıllar var olan yerel kilise organizasyonları çerçevesinde çalışmalarını yürüttüler ve hemen bir Protestan cemaat yaratarak Bulgar toplumunu bölmek konusunda çok istekli davranmadılar. Çalışmalarını bütün Bulgar toplumuna şamil kılmak yolunu tercih ettiler. [149]

Sonuçta; misyonerlerin Bulgaristan'daki Protestanlaştırma planları 1870'te Bulgar Eksarhlığı'nın kurulmasıyla ağır bir darbe yemiştir. Rufus Anderson'a göre[150] Bulgar

---

[149] Nestorova, *a. g. e.*, s. 10.

[150] Anderson, *a. g. e.*, s. 204.

kilisesinin bağımsızlığını kazanmış olması iki noktada önemli sonuçlar doğurmuştu: 1- Bulgarlarda ulusal ruhun canlanması 2- *"Gözle görülür bir bölünmenin unsuru olarak"* Protestanlığa karşı isteksizliğin güç kazanması. Andersorson 2. noktada ortaya çıkan durumu daha açık bir şekilde şöyle ifade etmekteydi:

> "Sadece bir kaç Bulgar, birinin nasıl hem Bulgar, hem de Protestan olabileceğini görebildi. Protestanlığa karşı Bulgar yöneticileri ve kilise mensuplarının genel tavrı beklenildiği gibi olmadı. "

1870'lerden sonra misyonerler için ortaya çıkan bu olumsuz duruma rağmen; misyonerler çalışmalarına ve fikirlerini Bulgar toplumuna işlemeye devam etmişlerdir. Yine "ilgi çeken" İncil ve Protestan yayınlar yoğun bir şekilde dağıtılmıştır.

B-Robert Koleji'nin Kuruluşu ve Bulgar Milliyetçiliğinin gelişimindeki Rolü

1-Robert Koleji'nin Kuruluşu

Amerika misyoner faaliyetlerinin ciddi bir gelişme gösterdiği 1830-1840'lı yıllardan itibaren Amerikan misyonerlerinin Osmanlı devletinin gayrimüslim tebaasına yönelik olarak İstanbul başta olmak üzere çeşitli Osmanlı kentlerinde ilk ve orta okul düzeyinde okullar açtıkları bilinmektedir. 1856 Islahat Fermanı'nın ilanından sonra misyonerlerin diğer faaliyetlerine paralel olarak eğitim sahasındaki yatırımları ve okullaşma oranı artarak devam etmiştir.

Bununla beraber misyonerler yüzyılın ortalarında Türkiye'de mevcut okulların üzerinde bir yüksek okulun eksikliğini gördüler. İnsanları Hıristiyanlığın yüksek öğretileriyle yetiştirebilecek böyle bir okul, bir "Hıristiyan Koleji" olabilirdi. Bunu gören ilk kişi ise dünyanın pek çok yerinde misyonerlik çalışmasında bulunan ve "*Tanrı'nın Türkiye'deki bu eksikliği gidermesi için seçtiği*" New York tüccarlarından Christopher Rheinlander Robert olmuştur. Daha doğrusu bu fikri Robert'e 1857'de Misyoner H. G. Otis Dwight'in oğulları James ve William Dwight vermiştir. Kolejin İstanbul'da açılmasının nedeni ise buranın "*sadece imparatorluğun başkenti olması değil, aynı zamanda dünyanın bu kısmının on beş asırdan beri yaşam ve gücün merkezi olması*"ndan ileri gelmekteydi. [151] Açıksası İstanbul sadece kolej için değil,

---

[151] George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Boston and New York, 1909, s. 2-3.

bütünüyle misyon amaçları açısından Amerikan misyonerlerinin zihninde ayrı ve özel bir yere sahip olmuştur. [152]

Robert, kolejin tesisi için öncelikle Türkiye ve Yakındoğu hakkında bilgisi olan misyonerlerden geniş bir şekilde yararlanmak gerektiğini biliyordu. Kolejin kurulmasında büyük emeği geçecek olan Cyrus Hamlin ile 1858'den itibaren görüş alışverişi ve işbirliği içinde oldu. Hamlin'in çabası ile kolej için Rumeli Hisarı'nda "eşsiz" bir arsa bulundu. Osmanlı Paris elçisi olan Ahmet Vefik Paşa'ya ait olan bu arsa uzun görüşmeler sonrasında 1859'de satın alındı. Satış anlaşmasına göre arsanın bedeli, kolejin inşası için gerekli olan izin verilince ödenecekti. [153] Okul inşa edilene kadar, Merzifon'a nakledilen Bebek Teoloji Okulu'nun binası kullanıldı. [154]

Arsanın alınmasından sonra kolejin açılması için Hamlin'i bekleyen iki önem sorun vardı. Bunlardan biri kolej binasının inşası ve ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli olan paranın temin edilmesi, ikincisi ve daha önemlisi ise Osmanlı hükümetinden kolejin açılması izninin alınması idi. Hamlin kolej için gerekli olan paranın temini için 1860 Eylül'ünde gittiği Amerika'dan tam olarak istediği yardımı alamadan döndü. [155] Hamlin kolej için gerekli olan parasal

---

[152] Misyoner H. G. O. Dwight şehrin kendileri için önemini şu şekilde ortaya koymuştur: "*Bu şehir varolan bütün güçle bir misyonelik merkezi haline getirilmeli, bunu yaparken de bütün Hıristiyan cemaatlerinin farklılıklarını bir yana koyup tüm kalpleriyle Hz. İsa'nın sevgisi etrafında toplanması gerekir.*" Dwight, *a. g. e.*, s. 287-288.

[153] Cyrus Hamlin, *My Life and Times*, s. 430; Richter, a. g. e., s. 129.

[154] İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara, 1993, s. 125.

[155] Hamlin'in kolej için umduğu parayı toplayamaması, o sırada Amerika'da devam eden iç savaş ve Başkanlık Seçimi'nden kaynaklanmıştır. Seçim sonrasında kolej için hiçbir şey yapamadığını görünce C. R. Robert'in tavsiyesiyle Türkiye üzerine dersler vermeye başlamıştır. Özellikle Harvard Koleji'ndeki konuşması ses getirmiştir. Bu konuşma ile koleje ilgi artmaya başlamış ve Bos-

yardımı tam olarak temin edememişse de, kolej düşüncesini Amerika'nın üst düzey eğitim, bilim, din, siyaset ve iş çevrelerine işlemeyi ve kolej için mütevelli heyetinin kurulmasına ön ayak olarak bir altyapı oluşturmayı başarmıştır. Bu mütevelli heyeti C. R. Robert'in yakın arkadaşlarından oluşmaktaydı. Onlar, hayatlarının sonuna kadar görevlerini ve kolej ile ilgili her konuda söz sahibi olmayı devam ettirmişlerdir. [156]

Hamlin, Haziran 1861'de Türkiye'ye döndükten sonra kolejin açılması için çalışmalarını büyük bir gayretle sürdürmüştür. Bu arada Türkiye'ye gelişinden birkaç gün sonra (25 Haziranda) Abdülmecit'in ölümü üzerine Abdülaziz'in tahta çıkmasıyla İstanbul'da meydana gelen iktidar değişikliği, onun *"yeni bir kolej kurma planı için beklenmedik bir etki"* yapmıştır. Yeni yönetim nezdinde harekete geçmekte gecikmeyen Hamlin, Temmuzun başlarında Amerikan elçiliği kanalıyla Babıali'ye *"herhangi bir mezhebe bağlı olmayan"* "Hıristiyan" bir kolejin açılması için resmi başvuruda bulundu. Söz konusu başvuruya 12 Ağustos'ta Dışişleri Bakanı Ali Paşa'nın kolejin açılmasına onay veren cevabı geldi. Ali Paşa cevabında *"Osmanlı topraklarında bulunmayan böyle bir takdire şayan"* okula şahsî ya da resmî itirazının olmadığını beyan ediyordu Bu cevaptan üç ay sonra Osmanlı Maarif Nezareti, Sadrazam Fuad Paşa'ya kolejin açılmasına onay veren bir rapor göndermiştir. [157] Bununla birlikte Maarif Nezareti'nden Hamlin'e verilen cevapta Os-

---

ton'daki kiliselerden konuşma davetleri almıştır. Bu sırada, kolej konusunda ihtilafa düştüğü American Board da kendisi için Protestan kiliselerinde koyduğu konuşma yasağını kaldırmıştır. Bkz: Hamlin, *My Life and Times*, s. 422-426.

156 Washburn, *a. g. e.*, s. 9.

157 John Freely, A History of the Robert College The American College for Girls and Boğaziçi University (Bosphorus University), Ed:Ayşe Erdem, vol. I, 1st Edition, İstanbul, 2000, s. 57.

manlı hükümetinin koleje karşı bir tutumunun olmadığı, *"kolejin açılması için hâlâ bazı formalitelerin bulunduğu, bunların tamamlanması için beklenilmesi gerektiği"* belirtilmiştir. [158]

Aslında Osmanlı Maarif Nezareti'nin bu son iletisinden de açıkça anlaşılacağı gibi Hamlin'e verilen cevaplar diplomatik ve işi sürüncemeye bırakma niyeti taşıyordu. Öncelikle Osmanlı devlet adamları misyonerleri ve kurumlarını devlet üzerinde bir müdahale aracı ve huzursuzluk kaynağı olarak görüyorlardı. Soruna bu kuşkularla bakarken de, koleji kendi çıkarları için bir tehdit unsuru olarak gören diğer devletlerin baskısıyla karşı karşıya bulunuyorlardı. Hamlin, Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle ilişkileri meyanında koleje karşı politik tavrını, *"Türkler kendileri için hayati olmayan meselelerde taraflara yakın görünmek ve birini diğerine karşı oynamak"* şeklinde tanımlamış ve "Türk diplomasisi"nin temel karakteri olarak nitelemiştir. [159] Bu bağlamda Koleje en büyük muhalefet Rusya ve Fransa gelmekteydi. Hamlin Fransa'nın muhalefetinden bahsederken bütün Katolik elçilerin Protestan çabalara "düşman" olduğunu belirtir. Ona göre Rusya ise bütün düşmanların içinde Türkler ile beraber en aktif ve gayretli olanı idi. [160]

---

158 Hamlin, *My Life and Times*, 431.

159 Hamlin, *Among the Turks*, s. 290.

160 Hamlin, *My Life and Times*, 432. Hamlin, Rusya'nın Protestanlığa karşı olan husumetini Rus ? Boutineff'in *"Rusya Protestanlığın Türkiye'de yerleşmesine asla izin vermeyecektir"* şeklindeki sözlerine yer vererek açıklıyor. Hamlin, İstanbul'daki Rus muhalefetinin odağında Rus elçisi Ignatieff'in olduğunun da altını çiziyor. Hamlin, *My Life and Times*, 437, 438. Hamlin, aynı zamanda Rus etkisinden bahsederken, Rus yanlısı ya da İstanbul'daki Rus elçiliğiyle irtibatı olan Türklerin koleje olan muhalefetine de işaret etmiştir. Hamlin, *Among the Turks*, s. 289. Washburn ise koleje olan Katolik muhalefetini ve "dost" gördüğü devletlerin tutumunu şöyle izah ediyor: *"Ben Hamlin'in koleje olan muhalefetin Türklerden kaynaklanmadığı şeklindeki inancını haklı buluyorum. Türklere kalsaydı, onlar belki de bunu çok küçük bir sorun olarak göreceklerdi. Hamlin'in mücadele et-*

İstanbul'daki Katolik ve Rus muhalefetine rağmen, Hamlin büyük bir azimle kolejin açılması için Osmanlı hükümeti ve liberal çevrelerle temas ve diyalogunu devam ettirmiştir. [161] Hamlin, bu sayede kolej sorununu çözmek yolunda bir taraftan kişisel etkisini kullanarak Osmanlı devlet adamlarını ikna etmeye çalışırken, diğer taraftan da İngiliz ve Amerikan diplomat ve ileri gelenlerini kullanarak Osmanlı hükümeti üzerinde baskı uygulamayı tercih etmiştir. Bu noktada 1868 kışında İstanbul'a gelen senatör G Morgan'ın Hamlin'i ziyareti ve Washington'a döndükten sonra da Amerikan Dışişleri Bakanı Seward nezdindeki girişimi ve böylece Washington'daki Osmanlı elçisi Blocque Bey üzerinden baskı yapılması, kolej sorununun diplomatik bir konu olarak iki devlet arasındaki ilişkilerde önemli bir yer tutmaya başladığını göstermektedir. Blocque Bey, Ali

---

tiği devletler Fransa, Rusya ve Roman Katolik Kilisesi'dir. Onların etkisi, İngiliz dilinin kullanımını ve Protestan, İngiliz ve Amerikan nüfuzunu ve Doğu'daki ideallerini geliştirecek ve genişletecek bir kolejin kurulmasını önlemek için en üst düzeye çıkarıldı. Onlar korkulu düşmanlar idi; çünkü bu dönemde dostlarımız zayıftı. Büyük bir iç savaşla meşgul olan Amerika burada az bir etkiye sahiptir; Prusya ve Hollanda dost olmalarına rağmen fazla bir nüfuza sahip değillerdir. İngiltere ise Kırım Savaşı'nın sonunda İstanbul'daki hakim pozisyonunu kaybetti. Bu hakim pozisyonu Fransa tarafından elde edildi ve Sultan Abdülaziz döneminde Rusya eski nüfuzunu tekrar kazandı. İngiltere hâlâ hatırı sayılır bir güce sahiptir. Ancak kolej sorununu ortaya çıktığı sırada, zeki fakat kişisel çıkarlarına her şeyi feda etmeye hazır görünen prensipsiz (unprincipled) biri olarak Sir Henry Bulwer tarafından temsil edilmekteydi... " Washburn, a. g. e. , s. 10-11.

161 Özellikle 1867/1868'de Mithat Paşa'nın sadrazam olması Hamlin'i tasarılarını hayata geçirmesi noktasında büyük bir beklentiye sevk etmiştir. Hamlin Mithat Paşa hakkındaki düşüncelerini ve ona olan güvenini şöyle ifade etmekteydi. *"Türkiye'nin bu yüzyılda sahip olduğu en kabiliyetli ve vatansever biri olarak Mithat Paşa, 1867/1868 kışında Türkiye'deki liberal çevreleri memnun etmek için sadrazam yapıldı. Ona tam güven duydum ve onunla başarılı olunacağını hissettim.* " Hamlin, *My Life and Times,* s. 442.

Paşa'ya *"kolej sorunu Amerikalılar lehine hemen çözülmelidir; yoksa giderek ciddi bir sıkıntı olacaktır"* diyordu. [162] Washington'dan gelen bu mesajın üzerinden çok zaman geçmemişti ki, Amiral David Glasgow Farragut kumandasındaki bir Amerikan filosu Akdeniz'e açılmıştı. Osmanlı hükümeti Akdeniz'e açılan ve daha sonra İstanbul'a gelerek Boğaz'a demir atan Amerikan filosunun görevinin kolej sorununu çözmek olduğuna inanmış ve bu sırada devam eden Girit Ayaklanması'na müdahale edebileceğini düşünmüştü. [163] Amerikan donanmasının hareketini Hamlin, amacına ulaşmak için büyük bir şans olarak görmüştü. Sonuçta Hamlin, yardımını gördüğü Amiral Farragut'un da nüfuzunu kullanarak kolejin inşasına izin veren bir ferman almayı başarmıştır. Bununla beraber, fermanla sadece izin verilmekle yetinilmemiş, aynı zamanda koleje Amerikan himayesinde olarak Türkiye'deki diğer eğitim kurumlarına tanınan bütün haklar ihsan edilmiştir. 1868 Eylülünde yayınlanan ferman, ancak 20 Aralık 1868 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri Elçiliği'ne gönderilmiştir. [164] Böylece Amerikan donanmasının baskısı ve tehdidi altında kolej binasının inşası izni koparılmış olunuyordu.

Kolej binasının inşası izninin alınması Hamlin için "büyük bir zafer"di. [165] Bu zaferinin ilk semeresini ise 1868 Eylülünde gayrı resmi başlattığı kolej inşaatını 20 Aralık'ta resmen yürüterek almıştır. Hamlin, müdürlüğünü yaptığı 1873 yılına kadar kolejin inşaat ve okul malzemelerinin finansmanı için büyük çaba harcamıştır. Ancak, Rumeli

---

[162] Hamlin, *My Life and Times*, s. 443; Washburn, *a. g. e.*, s. 12.

[163] Washburn, *a. g. e.*, s. 13.

[164] Washburn, *a. g. e.*, s. 13.

[165] Hamlin bu zaferini şöyle ifade ediyordu: *"Bu (kolejin inşa izni), yanlış üzerine doğrunun büyük bir zaferidir. Bu zaferin elde edilmesinde Tanrının inayeti hakikaten fevkaladedir. Ve bizim en sıcak şükran ve dualarımızın göstergesidir."* Freely, *a. g. e.*, s. 75.

Hisarı'nda kolej bünyesinde meydana getirilen binalar, büyük ölçüde C. Robert'in ölümü üzerine vasiyet edilmiş olan 400. 000 dolar tutarındaki para ile[166] inşa edilmiştir.

Kolej binasının inşasından önce eğitim-öğretim faaliyetleri Bebek'teki Teoloji okulunda yürütülmüştür. 16 Eylül 1863'te kolej açıldığında 3'ü İngiliz, biri Amerikan olmak üzere 4 öğrenci kayıt yaptırmıştır. Eğitim-öğretim yılı sonuna kadar kolejin öğrenci sayısı 20'ye çıkmıştır. 1864-1865 ders yılında öğrenci sayısı 23, 1865-1866'da 41 olmuştur. Bu yıllarda kayıt yaptıran öğrencilerin milliyetlerine bakıldığında, okula Osmanlı toplum katmanlarınca giderek daha fazla ilgi duyulmaya başlandığını görmekteyiz. İlk yıllarda okul baskın bir şekilde Amerikalı ve Avrupalı ailelere mensup çocuklardan oluşurken, sonraları okulda Osmanlı vatandaşı Yunan, Bulgar, Ermeni ve hatta Türk (Müslüman) çocuklar yoğunluk kazanmıştır. Bu meyanda okulda 1863-1864 döneminde sadece 2 Yunan öğrenci varken, 1865-1866 döneminde 20 Ermeni, 9 Bulgar, 6 Yunan öğrenci mevcut olmuştur. Bir sonraki ders yılında ise 19 Ermeni, 13 Bulgar, 18 Yunan öğrenciye sahip olmuştur. Diğer yıllarda da öğrenci sayısı arttığı gibi, geniş Osmanlı toplum kesimlerince ilgi görmeye devam etmiştir. Hamlin 1877/1878 savaşının devam ettiği sırada yayımladığı *Among the Turks* adlı eserinde kolejin 18 millet, 12 dil ve bütün "Doğu" dinlerinden olan farklı öğrencileri bir araya getirdiğini yazar ve haklı olarak bunun "büyük bir başarı" olduğunu belirtir.[167] Aşağıdaki tabloda kolejin 43 yıllık dönemde öğrenci ve mezun durumu gösterilmiştir:[168]

166 Richter, *a. g. e.*, s. 129.
167 Hamlin, *Among the Turks*, s. 298.
168 Washburn, *a. g. e.*, 305-306.

Koleje Kayıtlı Öğrenciler							Kolejden Mezun Öğrenciler				
Yıl	Kayıt yaptıranlar	Yatılı Öğrenciler	Ermeni	Bulgar	Yunan	Diğerleri	Mezunlar	Ermeni	Bulgar	Yunan	Diğerleri
1	20	16	-	-	2	18	-	-	-	-	-
2	28	25	1	1	4	22	-	-	-	-	-
3	51	44	20	9	6	16	-	-	-	-	-
4	96	76	19	13	18	39	-	-	-	-	-
5	102	79	14	16	33	34	2	1	1	-	-
6	95	73	11	41	17	23	6	-	5	-	1
7	96	66	35	38	22	25	1	1	-	-	-
8	143	98	35	41	33	34	5	-	5	-	-
9	218	164	80	40	34	64	8	-	6	1	1
10	257	189	98	38	48	73	1	-	1	-	-
11	237	172	87	43	43	64	5	-	5	-	-
12	208	163	55	45	48	60	11	3	7	1	-
13	191	152	54	33	39	65	15	7	7	1	-
14	135	98	43	42	14	38	14	6	5	2	1
15	128	93	35	50	11	32	8	3	3	1	1
16	162	111	50	54	32	26	11	5	6	-	-
17	209	149	74	77	27	31	7	3	4	-	-
18	232	158	85	89	28	23	12	2	9	1	-
19	259	173	94	105	24	37	9	4	5	-	-
20	243	165	83	110	26	24	10	4	5	1	-
21	215	142	82	91	29	13	22	7	14	1	-
22	173	115	63	71	28	11	15	4	9	1	1
23	182	120	64	71	37	10	20	8	12	-	-
24	182	130	53	70	36	23	26	10	13	3	-
25	170	113	55	60	33	22	28	12	15	1	-
26	158	104	43	52	33	30	11	3	3	4	1
27	162	104	47	45	41	31	8	4	3	1	-
28	159	104	59	41	39	20	5	4	1	-	-
29	194	130	70	52	47	25	8	4	3	1	-
30	203	143	73	60	46	24	13	3	6	3	1
31	200	123	68	44	65	23	21	8	6	4	3
32	205	116	63	36	80	26	15	5	6	3	1
33	221	132	69	37	92	23	6	2	3	1	-

34	200	130	61	38	77	24	14	4	5	4	1
35	250	145	87	49	88	26	14	2	6	4	2
36	292	173	105	45	108	34	13	4	3	5	1
37	297	176	108	39	112	38	18	8	2	5	3
38	311	182	108	34	127	42	11	1	4	5	1
39	308	181	98	29	131	61	13	6	2	4	1
40	318	190	101	28	145	45	19	6	7	5	1
41	320	188	94	23	168	35	17	6	1	9	1
42	342	222	97	34	171	40	10	5	1	4	-
43	373	157	88	37	195	53	12	6	-	6	-

Yukarıda kuruluş seyri ve öğrenci durumu verilen Robert Koleji, bir eğitim kurumu olarak yapısı ve işleyişi söz konusu edildiğinde genellikle laik bir kurum olarak tanımlanmıştır. Burada laiklikten kasıt hiçbir mezhebe bağlı olmaması ve programında seküler derslere yer vermesi idi.[169] Buna göre kolejin diğer Hıristiyan mezheplere mensup öğrencileri Protestanlaştırmak gibi bir amacının bulunmadığı ileri sürülmüştür. Belki böyle bir durum görünüşte mevcut olabilir. Ancak gerçekte kolejin Protestan sermayesi ile kurulduğunu ve idari ve öğretim kadrosunun büyük ölçüde Protestan misyonerlerden oluştuğu göz önünde bulundurulursa kolejin Protestanlığı yaymak gibi bir niyetinin bulunmadığını söylemek güçtür. Nitekim bu gerçeği eğitim tarihçisi Osman Nuri Ergin şu şekilde ifade etmektedir:

> "Laik olan Amerikalıların bu mektebi tesisteki gayeleri Protestanlığın neşri olduğu şüphesizdir. Mektep laik

[169] Koleji ile ABCFM'nin eğitim politikasındaki temel farklılık, ABCFM'nin Protestan eğitime ve manevi gelişime dayalı bir eğitim sistemi benimsemesine karşın, kolejin hukuk ve sanattan, insan ve bilime kadar müfredatında seküler derslere yer vermiş olmasıdır. Hikmet Umunç, "On the Edge of the Civilized World: Cyrus Hamlin and the American Missionary Work in Turkey", *Belleten*, c. LXVIII, sa. 253, Aralık 2004, Ankara, 2005, s. 683.

> bir şekilde idare olunmuş ve olunuyorsa da varidatının mühim bir kısmını Protestanlığı neşreden Amerikan cemiyet ve heyetleri tarafından temin edilmekte olması bu kanaati kuvvetlendirir. Mektebin ilk müdür C. Hamlin'dir. Bu adam misyonerlikten çekilerek bu vazifeyi kabul etmiştir. İkincisi G. Washburn, üçüncüsü C. T . Gates, dördüncüsü P. Monroe, beşincisi W. C. Wright'tir. "[170]

Bununla beraber kolejin şeklen de olsa laik bir görünüm arz etmesi C. R. Robert ve C. Hamlin'in isteğiydi. Çünkü bu sayede Batı'nın bütün Hıristiyan devletleriyle yumuşak ilişkiler kurulabilecek, onların desteği alınarak önce Batılılaşma arkasından da Hıristiyanlaşma gerçekleşecekti. [171] Ayrıca, Amerika'da okula finanssal destek bulabilmek için de böyle bir yolu benimsemek gerekiyordu. [172]

Kolejin mezhebi bir yapılanma ve amacının bulunmadığı dolayısıyla bir Protestanlaştırma programı olmadığı görüşü kabul edilse bile, gerçek anlamda laik bir okul olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü; kolej bütün insanları Hıristiyanlık potasında eritmek ve Hıristiyanlığı bir yaşam tarzı haline getirmek ideali ve amacıyla kurulmuş "Hıristiyan" bir okuldur. Okulun kurucusu Hamlin İstanbul'da dinî olmayan bir okulun kurulmasını *"akıl almaz bir kural dışılık"* olarak nitelendirmiştir. Hamlin bir mektubunda da böyle bir okul "şeytanı aldatmak için bir tuzak olarak kabul edilecektir" demektedir. [173] Okul'un müdürlerinden Caleb Frank Gates ise Amerikan okullarının dolayısıyla kolejin Hıristiyanlık misyonunu şu şekilde ifade etmiştir:

---

[170] Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 784-785.

[171] John Cecil Guckert, *The Adaptation of Robert College to its Turkish Environment, 1900-1927*, The Ohio State University, University Microfilms, Inc. , Ann Arbor, Michigan, 1968, s. 24.

[172] Örneğin bkz: Washburn, *a. g. e.* , s. 4.

[173] Washburn, *a. g. e.* , s. 4.

"Türkiye'deki Amerikan eğitim kurumları Hıristiyanlar tarafından kurulmuş, onların parasal desteğiyle devam ettirmektedirler. Dolayısıyla bu kurumlar Hıristiyanlık karakterini yetiştirdiği öğrencilerine vermelidir. "[174]

Bu amaçla öğrenciler okul programının bir gereği olarak bir takım dinî ibadetleri yerine getirmekle yükümlü tutulmuşlardır. Bu çerçevede öğrenciler sabah ve akşam dualarına Pazar hizmetlerine (ayinlerine) katılmak zorunda idiler. [175]

Kolejin kuruluş amacı, işleyiş ve faaliyetlerinin esaslarını Washburn'un şu sözleri özetler gibidir:

"Kolejin dinî durumu, mütevelli heyeti tarafından kabul edilen tüzükte açıkça ortaya konulmuştur. Okul din ve ırk ayrımı olmaksızın herkese açık ve herhangi bir mezhebe bağlı değildi. Kolej, Doğu'nun eski kiliselerini yıkmak ya da zaafa uğratmak gibi bir amacı olmayıp, öğrencilerinin manevi hayatlarını, Tanrı inançlarını ve Tanrı'nın buyruğuna uyma niyetlerini geliştirmek emelindedir. Tüzüğünde 'kolej, İncil prensipleri üzerinde kurulmakta ve idare edilmektedir: Bu vesileyle kolej bir bilim ve edebiyat kurumu olmakla beraber, Tanrı ve O'nun ismi açıkça zikredilecek ve bu minval üzere saygı gösterilecektir: Amerikan ve İngiliz Yabancı İncil Kuruluşları (Foreign Bible Societies) tarafından basılan İnciller okunacak, en azından kolejin her açılış-kapanış gününde dualar edilecek ve İlahiler söylenecektir. Bu etkinliklere Fakülte ve öğretmenler tarafından icra edilecek ve bütün öğretmen ve öğrencilerin özel ve zorunlu bir gerekçesi olmadığı sürece bu etkinlikler katılması mecburi olacaktır' denilmektedir."[176]

---

174 Caleb Frank Gates, *Not to Me Only*, Princeton University Press, Princenton, Oxford University Press, London, 1940, s. 195.

175 Richter, *a. g. e.*, s. 130.

176 Washburn, *a. g. e.*, s. 16.

Sonuçta, misyoner Dwight'in belirttiği gibi *"Robert koleji herhangi bir misyona bağlı değildi, ancak American Board misyonunun bir sonucu olarak doğmuştu. Bununla beraber kolejin çalışması misyonun amacıyla aynı idi."*[177] Bu amaç ise *"insanları Hz. İsa'ya götürmek, fertler ve milletleri Hıristiyan oluncaya kadar eğitmektir."*[178] Bu amaca uygun olarak kolej, *"Batı Türkiye'deki sistemi besleyen ve hocaları sağlayan tek Amerikan koleji"* konumunda olmuştur.[179] Sonuç itibariyle Robert Koleji diğer misyon okulları gibi amaca ulaşmak yolunda bir vasıtadan başka bir şey değildir.

Kolej, Hırıstiyanî ideal ve prensiplere göre faaliyette bulunmanın da ötesinde *"tarihi yeniden yorumlamak ve biçimlendirmek"* gayesini de üstlenmişti.[180] Daha kuruluş safhasında koleje bu misyonun yüklenmiş olduğunu görmek mümkündür. Bu meyanda kolejin yerini tespit etmek amacıyla Hollanda elçiliğinde yapılan bir papazlar toplantısında Robert şunları söylemekteydi:

> "Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethetmek için nasıl Boğazkesen Hisarı'nı yaptırarak işe başladıysa, onlar da şehri manevi-kültürel yönden ele geçirmek için aynı yerden işe başlamalıdır."[181]

Kolejin başarısı ABCFM'nin Türkiye'de Yüksek öğretime dönük olarak kolejlerin açılmasına öncülük etmesiyle kendini göstermiştir. Hamlin, kolejinin kaydettiği başarıya atfen *"artık Doğuda Hıristiyan kolejleri açmanın zamanının geldiğine"* inanmıştır. Nitekim; Beyrut, Kahire, Antep ve

---

177 Dwight, *a. g. e.*, s. 237

178 Halidî-Ferruh, *a. g. e.*, s. 136.

179 White, *a. g. e.*, s. 122.

180 Tozlu, Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim tarihimizde Yabancı Okullar*, Ankara, 1991, s. 161.

181 Bayram Küçükoğlu, *a. g. e.*, s. 112.

Harput'ta açılan kolejler, Robert kolejine benzer ilk kolejler olmuştur. [182]

2-Robert Koleji'nin Bulgar Milliyetçiliğinin gelişimine Etkisi

19. yüzyılda Osmanlı topraklarındaki milliyetçilik düşüncesinin gelişimiyle baş gösteren ayrılıkçı hareketlerde ve bağımsızlıkla sonuçlanan sürecin sonunda ortaya çıkan yeni devletlerin kurulup gelişmesinde Amerikan misyoner okulları tarihi rol oynamışlardır. Bu yönüyle Amerikan okullarının Balkan coğrafyasında en fazla Bulgarlar üzerinde etkili olduğu söylenebilir. Başta Robert koleji olmak üzere Amerikan okulları Bulgar milliyetçilik meşalesinin tutuşturulduğu en önemli mecralardan olmuştur. Misyoner Eddy'nin "*gelecek neslin liderlerini eğitiyoruz*" dediği bu okullar,[183] gerçekten de Bulgaristan'ın geleceği olmuşlardır.

Misyonerler bütün misyon sahalarında metot olarak başarı ve gelecekleri için halka nüfuz edecek lider kadroları yetiştirmeyi çalışmalarının esası olarak benimsemişlerdir. Bu noktada C. Hamlin Robert Koleji'ni kurduğu sırada American Board ile tezata düştüğü "eğitim dili" konusunda "ana dilde eğitimi" savunurken, aslında bunu "*kendi insanlarının lideri olma yönünde eğitim gören*" öğrencilerin "*milli vasıflarını kaybetmemesi*" için istiyordu. [184] Nitekim Hamlin'in yıllarca idare ettiği Robert Koleji 43 yıllık süreçte 1971 Bulgar öğrenci mezun etmiştir ki, bu okulun diğer milletlere oranla vermiş olduğu en fazla mezun öğrenci sayısıdır.

---

182 Hamlin, *Among the Turks*, s. 298-299.

183 *"Biz orada (iki bin öğrenciye sahip sekiz kolejde) gelecek neslin liderlerini eğitiyoruz. İnancınızı yüceltiniz ve Türkiye gibi bir ülkede insanlığın ölüm düzeyine bir bakınız. Bu insanların gelecekteki biçimlendiricilerini, reform liderlerini, bugün misyonerlerin elinden geçen bu karakter mühürlerini keşfedebilirsiniz."* Eddy, *a. g. e.*, s. 79.

184 Washburn, *a. g. e.*, s. 17.

Bu ise okulun Bulgarlar ve Bulgaristan için ne kadar önemli olduğunu ortaya koyan bir başka göstergedir.

Kolejden mezun bu *"yeni nesil"* Bulgar öğrencileri, Hamlin'in isteği olan *"milli vasıflarını kaybetmemeleri"* bir yana, bağımsız Bulgaristan devletinin doğuşu ve gelişimini hazırlayan ana unsurlarından biri olmuşlardır. Onlar kolejden almış oldukları eğitim ve Bulgarlık şuuruyla Bulgar toplumuna şadece eğitim ve kültür sahasında değil, aynı zamanda siyasi sahada da liderlik etmişlerdir. Siyasi liderliğin vazgeçilmez ve nihaî hedefi ise bağımsız Bulgaristan'ın teşekkülü idi. Bu nedenle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Bulgarlar arasında ortaya çıkan Osmanlı aleyhtarlığında ve Bulgar ayaklanmalarında misyonerlerin tedrisatından geçen ve özellikle de Robert Koleji'nden mezun Bulgar öğrencilerinin etkisi dikkate değerdir.

Bu durum çoğu zaman Osmanlı yöneticilerinin tepkisine ve şikâyetine neden olmuştur. Ancak ne misyonerler, ne de kolej yönetimi bu tür suçlamaları kabul etmiştir. Suçlamalar reddedilirken misyonerlerin tutumuna ilişkin verilen yanıt ise genellikle şu dört nokta etrafında formüle edilmiştir: 1-Kanunlara saygılı olunduğu 2-Osmanlı hükümetiyle iyi ilişkiler kurmak niyeti içinde olunduğu 4-Siyasi meselelerle ilgilerinin bulunmadığı 3-"Mağdur" Bulgarlara yardım etmenin ve onların seslerini duyurmanın bir insanlık görevi olduğu. Örneğin; 1876 Bulgar Ayaklanması sırasında kolejin müdürü olan Washburn, Kolejin Bulgar ayaklanmasının beslendiği kaynaklardan biri olduğu suçlamalarına karşı şu yanıtı vermekteydi:

> "Dr. Hamlin, öyle şiddetli bir anti-Rus düşünceye sahipti ki, Birleşik Devletler'de Türkiye'nin baş savunucusu durumunda idi ve resmen Türk hükümeti de bundan müteşekkirdi. Mr. Robert daima politik meselelere burnunu sokmaktan sakınmıştır. Bu tutum daima kolejin politikası olmuştur. Benim ve Mr. Long'un da. Kolej daima bütün

nüfuzunu, öğrencilerini politik olayların dışında tutmak ve onlara hükümete karşı ayaklanmanın budalalık olduğunu kavratmak için kullandı. Biz daima ülkenin kanunlarına uymayı görev bildik ve hatta Türk hükümeti tarafından bize karşı hiçbir resmi şikâyet yapılmadı... "[185]

Washburn'nun bu savunması diğer misyoner yayınlarıyla bile mukayese edildiğinde ciddi bir çelişkinin olduğu görülmektedir. Örneğin, Boston Herald gazetesinde çıkan Ateshian adındaki bir Ermeni'nin mektubunda[186] Robert Koleji müdürü C. Hamlin'in *"birkaç sene önce"* Amberisat şehrinde yapılan bir toplantıda *"Robert Koleji mektebini Bulgar memleketinin serbestiyet ve istiklalini te'min etmiş olan hareket-i ihtilaliyede gereği gibi zîmedhal bulunmuş oldukları sâmi'iyâne gayet müftehirâne beyan etmiş olduğunu"* yazmaktaydı. Ateshan bu mektubunda Hamlin'in "Ermeni davası"na vermiş olduğu desteğe atfen[187] Ermenilerin istiklali için de bir hisse çıkarmaya çalışmıştır. Yarı resmi bir gazete hüviyetine sahip olan New York Tribune gazetesine bakılırsa Bulgaristan'ın bağımsızlığı sadece Robert Koleji'nin değil, aynı zamanda Üsküdar'daki misyoner kız okulunun[188] da eseri idi. [189] Anlaşılan Bulgaristan'ın bağımsızlığına Robert Koleji sayesinde kavuştuğunu bilmeyen, buna

---

185 Washburn, *a. g. e.*, s. 100.

186 BOA, *HR. SYS.*, 2854/41, 31. 12. 1894, s. 3-4. Daha sonra C. Hamlin, Osmanlı elçisinin konuşması ile ilgili görüşünün sorulduğu sırada bile konuşmasını tekzip etmemiştir. Agb., s. 4.

187 "C. Hamlin Ermeni davasına müsâ'id olan şimdiki meslek-i hareketine asla iştibaha haml bırakmayacak bir takım elfâz ve ta'birâtı havi ahiren Amerika Ermenilerine mektuplar göndermiş olduğunu... " BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. DH.)*, 10/58, 29 Z. 1315, (20. 05. 1898), s. 1-2.

188 Üsküdar Amerikan Kız Koleji hakkında bilgi için bkz: Süleyman Büyükkarcı, *Türkiye'de Amerikan Okulları*, 2. Baskı, Konya, Ocak 2004, s. 218-291.

189 BOA, *Y. PRK. DH.*, 10/58, 29 Z. 1315, (20. 05. 1898), s. 1-2.

inanmayan yoktu. Osmanlı Washington elçisi Mavroyeni Bey'in bildirdiğine göre esas itibariyle Amerika'da hemen herkes Bulgaristan'ın bağımsızlığının Robert Koleji tarafından temin edildiğine inanmaktaydı. [190] Amerikan halkının bu kanaatinin bir realite olduğunu 1906/1907 yılında G. M. Fitzmaurice adındaki bir İngiliz ajanının raporundaki şu sözleri de ortaya koymaktadır:

> "Bulgaristan doğuşu ve mevcudiyetini Robert Koleje borçludur. "[191]

Diğer taraftan misyonerlerin eseri olarak görülen Bulgaristan'ın istiklali sonuç itibariyle Ermeniler için de bir örnek oluşturmuştur. Bulgaristan örneği, aşağıda görüleceği gibi çoğu zaman Protestan Ermeni ruhbanının ihtilal propagandasının aracı olarak Ermeniler arasında hararetle işlenmiştir.

Kolej mezunu Bulgar öğrencilerinin bağımsızlığa giden yolda oynamış oldukları rol, Bulgaristan'ın kuruluş ve gelişimi sürecinde de, gerek siyasi kurumlarının yapılanmasında, gerekse eğitim ve kültür politikasının biçimlenmesinde kendini göstermiştir.

Kolej mezunu Bulgar öğrenciler zamanla belediye başkanı, parlamento üyesi, bakan ve başbakan olarak Bulgaristan'ın çeşitli siyasi ve idari kurumlarında görev yapmışlardır. Buna küçük bir örnek olarak kolejin 1871 yılında vermiş olduğu mezun öğrencilerini gösterebiliriz. Bu yılda kolejin altı mezun öğrencisinden beşi Bulgar idi.

Bunlar Geşov, Panaretov, Stoilov ve Tapçileştov adındaki öğrenciler olup ileri yıllarda yukarıda sözü edilen görevlerde bulunmuşlardır. Örneğin; bunlardan Panerotov bir süre kolejin öğretim elemanı olarak çalıştıktan sonra birinci

---

190 BOA, *Y. PRK. DH.*, 10/58, 29 Z. 1315, (20. 05. 1898), s. 1-2.

191 Erol Uluben, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul, 1975, s. 32.

dünya savaşı yıllarında Bulgaristan'ın Washington'daki temsilcisi olarak görev yapmıştır. Esas itibariyle Bulgaristan'ın Amerika ve İngiltere nezdindeki iletişimini kolej mezunu İngilizce bilen bu entelektüel Bulgar sınıfı sağlamıştır.[192] Bulgar Prensliği'nin kuruluş safhasında kolejin, prensliğin idari ve hukuki teşekkülüne etkisi konusunda şu çarpıcı örneği vermeden geçemeyeceğim.

Berlin Antlaşması'yla ortaya çıkan Bulgar prensliğinin anayasasını hazırlamak amacıyla 10-22 Şubat 1879 tarihinde Tırnova'da 231 kişilik Kurucu Meclis toplandığında parlamento hukukundan anlayanların sadece Robert koleji mezunlarının olduğu anlaşılmıştır.[193]

Bu tür örnekleri peş peşe sıralamak mümkündür. Ancak bütün bu örnekler, Eddy'nin belirttiği gibi *"kolejin mezun Bulgar öğrencilerinin Bulgaristan krallığındaki ilerleme için en büyük tek güce sahip bulunduklarını"* göstermiştir.[194] Washburn'un vermiş olduğu bilgilerden derlediğimiz aşağıdaki tablo, Robert Koleji'nin 1874-1903 yılları arasındaki Bulgar öğrencilerinin mezuniyet sonrası meşguliyet sahalarını ya da kazanmış oldukları statüyü göstermektedir ki, bu şeklen Osmanlı'ya tabi, ancak fiilen bağımsız olan Bulgar Prensliği'nin gelişimine etkisini açıkça ortaya koymaktadır.[195]

---

[192] Kocabaşoğlu, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun... ", s. 549.

[193] Turan, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin .. ", s. 1105; Washburn, *a. g. e.* , s. 147. Robert kolejinden mezun bir çok Bulgar, bu meclisin delegesi idi. Keith M. Greenwood, *Robert College: The American Founders*, First Printing, İstanbul, 2000, s. 232.

[194] Eddy, *a. g. e.* , s. 109.

[195] Washburn, a. g. e. , s. 98,114, 126, 136, 148, 157, 164, 177-178, 188, 198, 207, 225, 234, 243-244, 252-253, 262, 273-274, Tablo, Washburn'un öğrencilerin statülerine ilişkin bilgi vermediği 1889 ve 1992 yıllarını içermemektedir.

MÖS	BŞK	BKN*	ÜDY**	DPH	KNS***	HKK****	ÖĞR	DKT	TCR	İŞA	BNK	EDB	EDT	KTB	MHN	AS/ASY
172	1	3	25	8	1	26	37	17	17	7	1	1	1	1	1	11

MÖS: Mezun Öğrenci Sayısı, BŞB: Başbakan, BKN: Bakan, ÜDY: Üst Düzey Devlet Yöneticileri, DPH: Diplomatik Hizmet, KNS: Diplomatik Hizmet, HKK: Hukukçu, ÖĞR: öğretmen, DKT: Doktor, TCR: Tüccar, İŞA: İşadamı, BNK: Banker, EDB: Edebiyatçı, EDT: Editör, KTB: Kütüphaneci, MHN: Mühendis, AS,'ASY: Asker/Askeri Yetkili.

Tabloda görüldüğü gibi, Robert Koleji'nden mezun Bulgar öğrenciler, Bulgaristan'ın yönetsel ve kültürel hayatının hemen her alanında görev almışlardır. Bu alan; başbakanlık, bakanlık gibi Bulgaristan Prensliği'nin en üst devlet yöneticiliğinden, kütüphanecilik ve editörlük gibi alt düzeydeki fakat sosyal ve kültürel hayatın varlık nedeni diyebileceğimiz görevlere kadar uzamıştır. Tabloya göre Bulgar öğrencileri, almış oldukları görevler itibariye üç sahada yoğunlaşmışlardır. Bunlar Üst düzey yöneticiler, hukukçular ve öğretmenlerdir. Bu ise bize Kolej mezunlarının Bul-

---

* 1874-1903 yılları arasında Robert mezunu üç öğrencinin bakan olarak görev yaptığı belirtilmiştir. Bakanlıklar konusunda 1874'te "bakan" adı kullanılarak genel bir adlandırmaya gidilmişse de 1882 Eğitim Bakanı, 1902'de Çalışma Bakanı olarak ilgili bakanlık açıkça belirtilmiştir.

** Washburn'un değişik yıllar içinde "Üst Düzey Yöneticiler", "Önemli Pozisyonlarda Bulunanlar","Sivil İdareciler" ve "Bulgar Prensi'nin Özel Sekreteri" gibi farklı başlıklar altında verdiği görevlileri Üst Düzey Devlet Yöneticileri (ÜDY) olarak bir başlık altında vermeyi uygun bulduk.

*** Kolejin 1903 yılı mezunu olan bu Bulgar öğrenci, Amerika Birleşik Devletleri'nin Batum Konsolosu olarak görev yapmıştır.

**** "Hakim", "avukat", "mahkeme katibi" ve "hukuk profesörü" "Hukukçu" başlığı altında birleştirilmiştir.

garistan'ın ve Bulgar ulusunun inşasında oynamış oldukları rolü açıkça göstermektedir.

Diğer taraftan kolejin mevcudiyeti ve başarısıyla ABCFM'nin Türkiye'deki yüksek öğretim politikası ve kurumlarının teşkiline de ön ayak olduğu söylenebilir. ABCFM şimdi çok fazla talep edilen yüksek öğretimdeki eksikliğini daha fazla hissetmeye başlıyordu. Acilen gerekli olan eğitimli papaz ihtiyacı için ilkokullar ile teoloji okulları arasındaki geçiş yetersizdi. Bu nedenle ABCFM yüksek öğretime duyduğu ihtiyacı ve önemi 1870'lerin ortalarında açmış olduğu iki kolejle göstermiştir. Bunlardan ilki 1874'te Antep'te, ikincisini ise 1876'da Harput'ta açmıştır. Türkiye'deki en önemli kolejlerinden olan Merzifon'daki Anadolu kolejini ise 1886 yılında açmıştır. Bu okullar sonraki yıllarda öyle gelişmişti ki, özel konularda belli kurslar da dahil olmak üzere geniş bir sahada, ilk, orta ve yüksek öğretimde faaliyet göstermişlerdir. [196]

[196] Richter, *a. g. e.*, s. 131.

C-1876 Bulgar Ayaklanması ve Amerikan Misyonerleri

1-Bulgaristan Ayaklanması'nın Ortaya Çıkışı ve Bastırılması

Bulgarlar arasında gelişen liberal-ulusal fikirlerin, 19. yüzyılın ortalarında Bulgar gençlerini politik bağımsızlığı hedefleyen devrimci örgütlenmelere ve hareketlere sevk ettiği bilinmektedir. Bulgar devrimcileri Bulgaristan'da "çete" hareketi şeklinde önce Sırbistan, daha sonra da Eflak-Boğdan üzerinden pek çok ayaklanma organize etmişlerdir. Özellikle 1860'lar ve 1870'lerin ilk yarısında baş gösteren büyüklü-küçüklü Bulgar ayaklanmaları gelecekteki büyük çaplı gelişmelerin de habercisi olmuştur. Bu noktada 1870'lerdeki Bulgar ayaklanmalarında Rusya'da eğitim gören, bu suretle radikal Rus çevrelerle etkileşim halinde bulunan ve devrimci programlarla donatılmış olan Bulgarların öne çıkmış olduklarını belirmek gerekir. [197] Ancak; Bulgarların ne 1870'lerdeki, ne de önceki ayaklanma girişimleri, geniş Bulgar kitlelerince desteklenmiş ve başarılı olmuştur.

Bulgar devrimcileri bütün başarısızlıklara rağmen Bulgaristan'daki çalışmalarını yürütmeye ve ayaklanma plan-

---

[197] Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan States, 1804-1920,* Seattle and London, 1977, s. 136. Ayrıca Bulgarlar arasında Panslavist düşüncenin gelişimi v eRusya'nın etkisi konusunda şu çalışmaya bkz: Mithat Aydın, "19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 2004/1, Sayı:15, Denizli, 2004, s. 109-124.

ları yapmaya devam etmişlerdir. Zira; 1875 Temmuzundan itibaren devam etmekte olan Bosna-Hersek Ayaklanması Bulgar devrimcilerine yeni bir ayaklanma için cesaret vermiştir. Sonuçta Bulgar Merkezi İhtilal Komitesi üyeleri, Bulgaristan'ın bağımsızlığını temin edecek yeni bir ayaklanmanın plan ve stratejilerini belirlemek ve Bulgar Sorunu'na Avrupa büyük devletlerinin dikkatini çekmek amacıyla 26 Nisan 1876 tarihinde Oborişte (Maçka Deresi) denilen yerde toplanmışlardır. Komite üyelerinin 29 Nisan'da belirlediği hareket planına göre:

> "Ayaklanma 13 Mayıs günü çıkarılacaktır. Ayaklanma başlar başlamaz Edirne, Filibe, Tatar Pazarcık, Karlova, İhtiman, İzlaali ve Sofya şehirleri ile ayaklanmaya zarar verebilecek bütün köyler yakılacaktır. Demiryolları, telgraf hatları ve köprüler tahrip edilecektir. Ayaklanmaya katılmak istemeyen Bulgarlara karşı bütün şiddet yolları kullanılacak ve bunlar ayaklanmaya katılmaya zorlanacaktır. Karışık köylerin Türk halkı öldürülecek, bunların evleri yakılacak ve malları yağma edilecektir. Ayaklanma bölgesi içindeki Müslüman köyleri yakıldıktan sonra, önemli geçitler ve yollar tutulacak, Bulgar aileleri belirli yerlere toplanacak, silahlı çeteler belirli yerlerde saldırıya, bazı yerlerde de savunmaya geçeceklerdir ..."[198]

Bulgar devrimciler bu şekilde çıkarılacak genel bir ayaklanmanın ayrıntılarını kararlaştırırken, bir taraftan da ayaklanmanın icrası ve başarısı için Bulgar kentlerindeki hazırlıklarını tamamlamışlardı. Bulgar kentlerinin her biri, önemli ölçüde silah, cephane ve erzak stokunun yapıldığı bir ayaklanma merkezi haline getirilmiş,[199] Romanya'dan

---

[198] Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri-Belgeler-Bir Geçiş Yılı (1879)*, c. II, Ankara, 1989, s. XCIII-XCIV.

[199] Filibe'deki Rus konsolosunun da belirttiği gibi, "*önceleri yavaş ve gizli yürütülen silahlanma bahardan itibaren açıktan açığa ve daha hızlı yü-*

akın akın gelen Bulgar devrimcilerinin istilasına uğramıştır. [200] Ortaya çıkan durum Bulgaristan'ın bir ayaklanmaya sürüklendiğini açıkça göstermekte idi ki, bunu bölgenin Müslüman halkı bile görmeye başlamıştı. Hatta, can ve mal güvenliğinden emin olmayan Müslümanlar geceleri nöbet tutar olmuşlardı. [201]

Nihayet ayaklanma 27 Nisan'da yapılan toplantının ihbar edilmesi üzerine toplantıda belirlenen tarihten 11 gün önce, yani 2 Mayıs'ta başlamıştır. "*Ya hürriyet, ya ölüm*" parolasıyla Tatar Pazarcık'ın Avratalan köyünde yakılan ayaklanma ateşi, çok geçmeden büyük bir yayılım göstermiştir. Köy papaz ve öğretmenlerinin de katıldığı ayaklanmada Osmanlı Karma mahkeme raporlarına göre 37'si Bulgar, 7'si Türk ve 5'i karma olmak üzere toplam 49 köy yakılmış, 530 Türk öldürülmüştür. [202] Açıkça Bulgar asiler, planlandığı gibi Türklere ve Müslümanlara ait ne varsa yok etmekteydiler. [203] Hatta ayaklanmaya destek vermeyen Bulgarlar bile aynı akıbete uğramaktaydılar. [204] Ayaklan-

---

rütülmeye başlanmıştır. " Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, s. XCIV. İngiliz Burgaz Konsolos Vekili Brophy, 13 Mayıs 1876 tarihli yazısında İngiliz Büyükelçisi Henry Elliot'ı ayaklanma hakkında bilgilendirirken, Bulgar kentlerinin birer silah ve erzak deposu haline getirildiğini yazıyordu. *British Documents on Foreign Affairs (BDFA): Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876*, General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt, Ed. David Gilland, Brophy'den Elliot'a-13 Mayıs 1876, Doc. 286, Part I, Series B, vol. 2, 1984, s. 218. Ayrıca: *BDFA*, vol. 2, Doc. 282, Brophy'den Elliot'a-15 Mayıs 1876, s. 216.

200 *BDFA*, Read'den Elliot'a-16 Mayıs 1876, Doc. 222, vol. 2, s. 222

201 Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, c. II, s. XCV.

202 Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, c. II, s. C.

203 Charles/Barbara Jelavich, Müslüman-Türk sivillere karşı yürütülen katliam eylemlerinin Müslüman halkta öç alma duygusu meydana getirdiğini ifade etmektedir. Charles/Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan States*, s. 139.

204 Bulgar asiler ayaklanmanın başarısı için Bulgar halkının ayaklanmaya katılmasını gerekli görmüşlerdir. Bu amaçla Oborişte top-

manın bir kıyım hareketine nasıl dönüştüğünü Panagyuriş'teki tablo açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

> "Heyecanlı halk kalabalığı, kasabanın alanında toplandı, devrimci türküler söyledi. Benkovski'nin ateşli konuşmalarını dinledi, sonra kendi halindeki Türklerden her eline geçirebildiğini yakaladığı yerde öldürmek için ortalığa dağıldı. "[205]

Bulgar devrimcilerinin ayaklanmanın başlarında başarı kazanıp pek çok kentte etkili olabilmelerinde, devam eden Bosna-Hersek Ayaklanması'nın da etkisiyle bölgedeki Osmanlı askeri gücünün yetersizliği önemli bir faktör olmuştur. Yerel yöneticilerin asker gönderilmesi talebini cevapsız bırakması üzerine evleri yakılan, katliama uğrama tehlikesi altında bulunan halk silahlanırken,[206] yerel yöneticiler de halk gönüllüleri (Başıbozuklar)'yle ayaklanmayı bastırma yoluna gitmişlerdir. Bu arada işkence ve başka zulümler görmüş olan Çerkezlerden de yararlanılmıştır. [207] Bununla

---

lantısında kararlaştırıldığı gibi Bulgar halkını ayaklandıracak her yolu meşru görmüşlerdir. Ayaklanmaya katılmak istemeyen, devlete sadık Bulgarlara karşı her türlü şiddet asiler tarafından uygulanmıştır. Ayaklanmayı soruşturmak için bölgeye giden Walter Baring'e göre Bulgar asiler, köylere dağılarak *"Bulgar köylülerine, daha sonra evlerini mermerden yeniden yapacakları için evlerini yakmalarını emrediyorlar"*, bütün Bulgar halkını ayaklanmaya teşvik etmek için *"eğer ayaklanmaya katılmazlarsa Türklerin onları katledecekleri, aynı zamanda büyük bir Rus ordusunun Balkanlara geçmeye hazır olduğu"* şeklinde dedikodular yayıyorlardı. *BDFA*, vol. 2, Doc. 451, "Report by Mr. Bering on the Insurrection of 1876", s. 333.

[205] L. S. Stavrianos, *The Balkans Since 1453*, New York, Chicago, San Francisco, Toronto, London, 1965, s. 379.

[206] *BDFA*, vol. 2, Doc. 269, Reade'den Elliot'a-9 Mayıs 1876, s. 209.

[207] J. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev: Bilge Umar, 3. Baskı, İstanbul 1998, s. 61, Çerkezlerin haksız muamelelere maruz kalmasının onlarda Bulgarlara karşı öç alma duygusunu geliştirdiğini söyleyebi-

beraber, daha sonra hükümet tarafından gönderilen kuvvetlerin de gelmesiyle ayaklanma şiddetli direnişten sonra büyük ölçüde bastırılmıştır. [208] Mayıs'ın sonlarında ise ayaklanmanın büyük ölçüde bastırıldığı, sıkıntı içindeki bölge halkının evlerine dönmek ve bunun için yardım almak konusunda Osmanlı hükümetine başvurdukları anlaşılmaktadır. [209]

Bulgaristan ayaklanması mahiyeti itibariyle aslında diğer Balkan ayaklanmalarından çok farklı değildi. Ancak, Bulgaristan Ayaklanması ortaya çıkarmış olduğu sonuçlar itibariyle diğer ayaklanmalara göre daha fazla öne çıkmaktadır. Bulgar ayaklanması sadece Bulgaristan'ın geleceğine yön vermesi açısından değil, aynı zamanda 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Berlin Kongresi'ne giden sürecin en önemli safhası olarak gelecekteki Avrupa düzeni ve kuvvetler dengesinin değişmesine zemin hazırlaması itibariyle ayrı bir yere sahip olmuştur. Bu noktada ayaklanmanın Avrupa büyük devletlerinin yıllarca gündemini meşgul eden ve Osmanlı Devleti'ni bu devletler nezdinde mahkum eden yönü ise, ayaklanmanın bastırılmasına ilişkin ortaya atılan şayialardır. İşte, Robert Koleji'nin Bulgaristan olaylarında oynamış olduğu rol daha ziyade bu noktada önem kazanmıştır. Yani kolej, olayların abartılı ve bazen de gerçek dışı bir tonda batı kamuoyuna aktarılarak Türk aleyhtarı bir hissiyatın yaratılmasında ve sorununun büyük devlet-

---

liriz. Bir Çerkez köyünün yakıldığı haberini alan Konsolos Reade de bunun Çerkezler için bir öç alma nedeni olabileceğini düşünmüştür. *BDFA*, vol. 2, Doc. 269, Reade'den Elliot'a-9 Mayıs 1876, s. 209.

[208] Ayaklanmanın bastırılması ve meydana gelen çarpışmalar konusunda geniş bilgi için bkz. Halil Sedes, *1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları 1875-1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilalleri ve Siyasi Olaylar*, 1. Kısım, İstanbul, 1946, s. 202-232; Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, c. II, s. CII-CXIV

[209] *BDFA*, vol. 2, Doc. 331, Reade'den Derby'ye-30 Mayıs 1876, s. 243

lerin gündemine taşınmasında adından söz ettirmiştir. Bu konuda kolejin ünü, aşağıda görüleceği gibi özellikle George Washburn ve Albert Long'un aktif çalışmalarıyla yürümüştür.

2-1876 Bulgaristan Olaylarının Batı Kamuoyuna Sunulmasında Robert Koleji

Bulgaristan ayaklanmasına dair haberlerin ilk olarak Avrupa basınında Mayıs ayı başlarında çıktığı görülmektedir. Başlangıçta küçük telgraf haberleriyle geçilen ayaklanma, ilk bir aydan sonra adından daha fazla bahsettirmeye başlamıştır. Ayaklanmaya ilişkin ilk haber ise 9 Mayıs 1876 tarihli Times gazetesinin "Latest Intelligence (Son Haber)" sütununda yer almıştır. [210] Bundan sonra Bulgaristan ayaklanmasının ortaya çıkardığı olaylar kimi gazetelerde Hıristiyanlık ve Bulgarlık penceresinden yazılıp çizilmeye devam etmiştir.

Bulgaristan olayları ile ilgili olarak başta İngiltere olmak üzere Avrupa kamuoyunu infial derecesinde harekete geçiren ilk geniş çaplı haber İstanbul'da ikamet eden ve Daily News'ın muhabiri olan Avukat Edwin Pears'ın kendi gazetesinin 23 Haziran 1876 tarihli sayısında çıkan mektubu[211] olmuştur. İşte, gerek Pears'ın, gerekse İstanbul'daki

---

210 Walter G. Wirthwein, *Britain and the Balkan Crisis, 1875-1878*, New York and London, 1935, s. 65.

211 E. Pears'ın 16 Haziran 1876 tarihini taşıyan söz konusu mektubu "Bulgaristan'daki Müslüman Katliamları" başlığıyla "kendi yazarımızdan" notu düşülerek isimsiz olarak yayımlanmıştır. Mektup *"kötü dedikodular, Bulgaristan'da işlenen korkunç katliamların son ayında İstanbul'da kulaktan kulağa yayılmaktadır"* cümlesiyle başlıyordu. Mektubun giriş kısmında Bulgarlara yönelik "katliamların" devam ettiği belirtilmiş ve Bulgarların maruz kaldığı "kötü muameleler" onların diliyle Hıristiyan olmalarına atfedilmiştir. "Katliamların işlenmesine" büyük devletlerin Hersek Ayaklanması, Berlin Memorandumu ve Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ile

diğer batılı gazetecilerin mektuplarına konu olan Bulgaristan olaylarının haber kaynağı Robert Koleji idi. Özellikle kolejin müdürü G. Washburn ile yine kolejin öğretim üyesi A. Long bu işe kendilerini adamışlardı. Daha doğrusu kendilerini Bulgar "katliam" haberlerinin ayrıntılarını dünyaya iletmekle görevli addetmişlerdi. Washburn hatıratında bu görevin Bulgarların talepleriyle de ilgili olduğunu ifade etmektedir:

---

meşgul olması önemli bir etken olarak görülmüş, dolaylı olarak "katliamların" meydana gelmesi bu uygun politik ortamın zemin hazırladığı belirtilmiş ve *"büyük bir politik gaf"* olarak tanımlanmıştır. Mektubun büyük bir kısmı büyük ölçüde Bulgar köylerine yönelik çeşitli katliam, yağma, yıkım, şiddet olaylarının farklı izahatları ya da dramatik hikayeleriyle tamamlanmıştır. Pears mektubunda "katliamların" baş aktörleri olarak "Başıbozukları-Çerkezleri" göstermekle beraber yer yer Osmanlı yöneticileri ve askerlerine de rol biçmiştir. Pears'a göre Osmanlı yöneticileri, Bulgarların yardım isteğine, onları silahsızlaştırarak karşılık vermiş ve planlı bir katliam faaliyeti içinde olmuşlardır. Mektup öldürülen Bulgarların sayısında da abartı dozunu oldukça kaçırmıştır. Verilen rakamlar "Bulgarların söylediklerine göre" 30. 000'e kadar çıkartılmıştır. Olayları İngiltere'nin Türkiye'yi koruma politikası ve Rusya ile olan rekabeti açısından ele alan mektubun son kısmı şöyle bitiyordu: *"İngiltere, Rusya'nın bu ülkedeki (Türkiye'deki) Hıristiyanların tek dostu olması rolünü üstlenmesine izin vermeyecektir; bizim görevimiz, çıkarlarımız için böyle bir durum ortaya çıkmadan önce Türklere ve çeşitli Hıristiyan cemaatlere batı toplumlarının bu barbarlıklara müsamaha göstermeyeceğini anlatmakta hiç zaman kaybetmememizi gerektirir. "* *BDFA*, vol. 2, Doc. 359, Earl of Derby'den Elliot'a-28 Haziran 1876, s. 263-265. Derby, Daily News'te yayımlanan söz konusu mektubu, doğruluğunun soruşturulması için 28 Haziranda Elliot'a göndermiştir. Bunun neden ise Argyll dükünün konuyu 26 Haziranda Lordlar Kamarası'na getirmesi ve kendisine durumu sorması olmuştur. Bu bize İngiliz hükümetinin iddia edilen "katliam" haberlerinin daha önce İngiliz Dışişleri'nce alınmadığını gösterdiği gibi, Bulgar sorununun İngiliz hükümeti için nasıl önemli hale geldiğini de ortaya koymaktadır.

"Bulgarlar, her hafta gelmekte olan 'katliam' detaylarını iletmenin vasıtalarını buldular. Başlangıçta biz sadece bu detaylara sahip olduk ve onlarla yaptığımız şey gizli değildi. "[212]

Washburn'un yabancı diplomat ve gazetecilerin haber kaynağı olarak Bulgaristan olayları hakkındaki düşüncesi ve bakış açışını kısaca belirtmek yararlı olacaktır. Washburn'un aşağıdaki sözlerinin bu bakış açısının çerçevesini çizdiği söylenebilir:

"2 Mayıs 1876 tarihinde Bulgaristan'da Filibe'den fazla uzak olmayan dağlık kasabalarda bir ayaklanma çıktı. Ayaklanma birkaç ay öncesinden planlanmıştı ve Türk hükümeti planın detayları ve ilgili olanlar hakkında tam olarak bilgi sahibiydi. Filibe valisi ayaklanmayı durdurmak için İstanbul'daki hükümetten asker istedi ve kendisine bir alay asker gönderilirse tam olarak sükuneti sağlayacağına söz verdi. Fakat Türkler, Sırbistan ile bir savaş beklentisi içindeydiler ve savaş çıkmadan önce Sırbistan'a giden yollara hakim Bulgaristan'ın bu bölgesinde terör eylemlerinde bulunmak için bir bahane aradılar. Bu yüzden Türkler, gerçek bir tehlike oluşturmaktan uzak olan bu devrimci hareketi sessizce beslediler. Türkler askerlerini çekmişlerdi (Bulgaristan'dan), fakat Hıristiyanlar silahsızlandırılırken, bütün Türk nüfus silahlandırıldı ve bütün düzenlemeler mümkün olduğu kadar Bulgaristan ile dış dünyanın irtibatını keserek Hıristiyan nüfusu Türk mislerinin (Başıbozukların) insafına bırakmak için yapılmıştı. Sonuçlar burada çok detaylı bir şekilde ele alınmadı. Bu ilk katliamlarda ve devam eden evrede 50 ya da 60 bin erkek, kadın ve çocuk göz göre göre köle olarak satıldı ya da katledildi. "[213]

---

212 Washburn, *a. g. e.*, s. 103-104.

213 Washburn, *a. g. e.*, s. 103.

Washburn'un sözlerine bakıldığında öncelikle olayların sadece Bulgarların mazlumiyeti üzerine dayandırılarak yorumlanması, verilen bilginin kaynağının yine Bulgarlar olduğu düşüncesini akla getirmektedir. Çünkü Washburn, taraflardan diğerinin yani Müslümanların mağduriyetine ve kayıplarına hiç değinmemiştir. Denebilir ki, Washburn'un verdiği bilgi sübjektif ve tek taraflıdır. [214]

---

[214] Guckert, Washburn'un dolayısıyla da kolejin Bulgarlar lehine olan tarafgirliğini ve sempatisini iki taraf arasındaki yakın ilişkilere bağlar ve hissi kabul eder. Buna temel neden olarak da *"pek çok Bulgar liderin"* kolejde eğitim görmüş olmasını gösterir. Guckert'e göre *"kolej ile Bulgaristan arasında karşılıklı dostluk ve saygıya dayalı sürekli gelişmekte olan bir duygusal bağ mevcuttu. "* Guckert, *a. g. e.* , s. 46-47. Herhalde, Washburn Bulgarların sempatisini kazanmak ve onlar adına çalışmakla Bulgaristan'daki arkadaşlarına sağlayacağı avantajları da hesaba katmış olmalıdır. Washburn'un Bulgaristan'a ve Bulgar sorununa olan ilgisinde 1874 ve 1875 yıllarındaki Bulgaristan gezilerinin büyük etkisi olmuştur. O, aynı zamanda Bulgaristan'daki Bulgar devrimcilerinin faaliyetlerine bu gezileri sırasında tanık olmuş ve onlara sempati duymuştur. Washburn bu yöndeki düşüncelerini 1874 gezisine atfen şöyle ortaya koymuştur. *"Ben kişisel olarak ilk kez Bulgaristan'daki ayaklanmaya gezim sırasında (1874'te) tanık oldum. Bulgar milliyetçilerinin ulusları için canlarını seve seve vereceklerini gördüm. Rusya tarafından cesaretlendirildiği zannedilen Romanya'da Bulgar devrimci gruplarının bulunduğunu ve bu girişimlerin kuzey Bulgaristan'ı istila etmek için olduğunu anladım. Balkanların güneyinde her hangi bir hareketin olup olmadığını bilmiyorum ve bu bölgenin liderinin bir devrimci olduğunu anlamak çok şaşırtıcı idi. Bu kişi sakin mizaçlı biri idi ve Türkleri bölgeden sürmekten bahsetti. Ben gördüğüm Türk baskısına ilişkin durumları anlatmayı düşündüm. O bendeki güveni gördü ve devrimcilerin planlarını anlattı. Bunlar bana öyle çocuksu ve umutsuzca göründü ki, ona bu planları gerçekleştirmenin imkânsız olduğunu anlattım. Bu harekete asla sıcak bakmadım ve şimdi, daha sonra olduğu gibi, bu genç insanların gerçek vatanseverler olduğunu, (ancak) planlarının umutsuz ve çocukça olduğunu düşündüm. "* Genel olarak Washburn ve Long 1874 yılından beri Bulgaristan'daki devrimci hareketlerin farkında idiler ve onlara sempatiyle bakmışlardır. Washburn ve Long temelde Türklere karşı her-

Ayrıca olayların nedenini sadece Sırbistan ile ilgili görmesi kolaycı bir yaklaşım olduğu gibi, Bulgarların vermiş olduğu kayıpların da oldukça abartılı olduğu anlaşılmaktadır. [215] Verilen bilgiden doğru olarak çıkarılabilecek "detay" ayaklanmanın birkaç ay öncesinden planlanmış olduğu ve bir devrimci karakter göstermesi idi. Tabiidir ki, biz burada Washburn'un vermiş olduğu bilgilerin doğruluğunu ya da

---

hangi bir ayaklanmaya karşı değillerdi. Ancak ayaklanmanın başarılı olacağına inanmıyorlardı. Greenwood, *a. g. e.*, s. 196.

[215] Bulgaristan olaylarında Bulgar ve Rus kaynaklarına dayanılarak ileri sürülen iddialara göre Bulgarların vermiş olduğu kayıplar 12. 000 ile 100. 000 arasında değişmektedir. Ayaklanmayı soruşturmak için ilk kez Bulgaristan'a giden W. Baring, Batak bölgesi de dahil olmak üzere öldürülenlerin sayısını 7. 145 olarak vermiştir. Ancak Baring, raporunu daha ziyade Bulgarlardan ve Amerikan misyonerlerinden yararlanarak hazırlamıştır. Nitekim, Balkan tarihçisi R. Millman, Baring'in raporunda listelediği 52 köyden sadece 10'unu gezdiğine dikkat çekerek rakamları abartılı bulmuştur. Millman'a göre, Baring ayaklanma sırasında yerlerini terk ederek başka bölgelere giden, ancak daha sonra evlerine dönen Bulgarları da ölü olarak raporuna eklemiştir. Richard Millman, *Britain and the Eastern Question 1875-1878*, Clarendon Press, Oxford, 1979. Verilen abartılı rakamlara örnek olarak Batakköyü'nü ele aldığımızda şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Baring'in raporuna göre 5. 000 Bulgar'ın öldürüldüğü Batakköy'ün gerçekte nüfusu bu kadar değildi. Elliot'un tespitine göre burası 490 haneden oluşan, 2. 800 nüfusa sahiptir. Elliot, Bulgarların Batakköy'deki kaybının ise 1. 000 civarında olduğunu ortaya koymuştur. Ayaklanmadan sonra bir Bulgar'ın hazırladığı rapora göre ise Batakköy'ün nüfusu 3. 861'dir. Bu rapor Bulgarların Batakköy'deki kaybını 1781 olarak göstermektedir. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, s. CVII-CVIII. Ayaklanma konusunda gerçeğe en yakın bilgiyi veren, ancak pek çok yabancı araştırmacı tarafından da görmezden gelinen kişilerden biri Merkezi Din Komitesi (Central Relief Committe)'nin baş temsilcisi olan W. L. Stoney'dir. Stoney 6 ay boyunca bölgede çalışmış ve Bulgar, Türk ve karma köylerden oluşan 150'den fazla köyü ziyaret ederek hazırladığı raporunda; Türklerin de dahil olduğu öldürülen insanların sayısını 3. 694 olarak tespit etmiştir. İngiliz konsolos vekili Calvert, Stoney'in raporunu Londra'ya sunduğunda şu ifadeleri düşmekteydi: "*Mr. Stoney'in listesi, sanırım hemen hemen doğruya yakın olarak kabul edilebilir. Bu rakamlar, sabırlı ve dikkatli bir şekilde kış ayları süresince devam eden evden eve ziyaretler yoluyla elde edildi...*" Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Ankara, 1998, s. 50.

yanlışlığını ispatlamak niyetinde değiliz. Ancak ileri sürülen görüşlerin makul ve bilimsel olduğunu söylemek mümkün görünmüyor. Sorunu her yönüyle ortaya koyabilmek için dönemin diğer kaynaklarıyla mukayese etmek elzemdir. Özellikle, Osmanlı Devleti'nin Bulgar Sorunu'nu çözmek için ne tür kararlar alıp uygulamaya gittiğini görmek için kurumları arasındaki yazışmalara başvurmanın şart olduğunu belirtmek gerekir.

Washburn'un yukarıdaki görüşlerine esas teşkil eden haberlerin içerik itibariyle Bulgar kaynaklı olabileceğini daha önce belirtmiştik. Aslında durumun böyle olduğunu Washburn'un muhtelif yazılarından öğrenmekteyiz. Washburn bir yazısında kendisine gelen haberlerin hangi kanaldan geldiğini ve hareket tarzını şöyle ortaya koymaktadır:

> "İlk olarak bu olayları meslektaşım Long'a Filibe'deki bir Bulgar arkadaştan gelen bir mektuptan öğrendim. Mektup Avusturya konsolosunun çantasında getirildi ve Avusturya elçiliğinin haberi olmadan buraya (koleje) bırakıldı. Aynı kaynaktan mektuplar aynı yolla her hafta bize geldi. Bildiğim kadarıyla bu birkaç yıldan beri Bulgar kaynaklarından dış dünyaya ulaşan doğru bilgidir. "[216]

Amerikalılara ulaştırılan haberlerin bir başka kaynağı ve transfer şekli ise şöyleydi: Filibe'deki Bulgar metropoliti elde ettiği bilgileri İstanbul'daki eksarhlığa gönderiyor; buradan da eksarhlıkta görev yapan Metodi Kuseviç adındaki kişi tarafından Amerikalılara ulaştırılıyordu. [217] Her iki örnekte de din adamları ve kilise bilgi alış-verişinde oynadığı rol itibariyle dikkat çekici görünmektedir.

---

[216] Greenwood, *a. g. e.*, s. 195-196.

[217] Kocabaşoğlu, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun... ", s. 550.

Washburn önce yukarıda ana hatlarıyla ileri sürdüğü görüşlerini korkunç katliam hikâyeleriyle süsleyerek, ılımlı ve Avrupa'daki Türkiye'nin bütünlüğünden yana olduğunu söylediği İstanbul'daki İngiliz elçisi Sir Henry Elliot'la paylaşmıştır. Sonraki zamanlarda da kendisine gelen haberleri sürekli olarak Elliot'la paylaşmış ve hatta ondan durumu incelesi için birini Bulgaristan'a göndermesini bile istemiştir. [218] Özellikle kendisinin olaylarla ilgili olarak İngiltere'de söz sahibi kimseleri sürekli haberdar etmesi, İngiliz kamuoyunun Türkler aleyhine dönmesinde büyük bir pay sahibi olduğunu da göstermektedir. Bununla beraber Washburn ilk zamanlardaki girişimlerinin Osmanlı yönetimi üzerinde baskı kurmak ve İngiliz hükümetini ikna etmek hususunda çok fazla etkili olamadığını ifade etmektedir:

> "... Bulgaristan'da terör devri devam etti; ve biz bu konudaki bilgiyi Sir Henry Elliot'a ve İngiltere'deki arkadaşlarımıza ilettik. Türk hükümeti Elliot'a verilen bu bilginin doğru olduğunu kabul etmedi; ve bu sırada burada şaşkınlık durumu devam ederken, hükümet büyük bir ihtimalle Bulgaristan'da sürüp gitmekte olan olaylar hakkında çok az bilgiye sahipti. Katliamların planlanması ve başlatılması Abdülaziz'in idaresi altında oldu. Fakat biz daha ciddi bir zorlukla yüz yüze kaldık. Türklerin her şeyi reddetmesi beklenmekteydi; fakat İngiliz Başbakan Disraeli, bizim ortaya koymuş olduğumuz raporları –ki bunların bizden geldiğini bilmiş olmalıdır- temelsiz ve 'sadece kahvehane dedikodusu' olarak ifade etmiştir. "[219]

---

[218] Greenwood, *a. g. e.* , s. 199. Elliot, Washburn'un Bulgaristan'a birinin gönderilmesi yönündeki talebine, böyle bir yetkisinin olmadığı cevabını vermiştir. *Gösterilen Yer.*

[219] Washburn, *a. g. e.*, s. 108-109.

Aslında Başbakan Disraeli'nin "katliam" diye lanse edilen olayları "kahvehane dedikodusu" olarak nitelendirmesi Rusçuk konsolosu Read'in kendisine göndermiş olduğu rapordan ileri gelmekteydi. Read raporunda şunları yazmaktaydı:

> "Bir konsolos (Konsolos Read), şüphesiz doğru bir şekilde bazı başıbozukların oldukça vahşi bazı eylemler içinde olduğunu işitiyor ve devam etmekte olan bu eylemler hakkında bilgi edinmek için bu zalim insanların sık sık uğradığı bir kahvehaneye gitmek için bazı kimseleri buluyor. Bunlardan biri 5 veya 6 bin kişinin masum bir şekilde cezalandırıldığını söylüyor; bir başkası ise cevap verdiğinde sanki katliamı methederek '25 ya da 26 bin kişinin katledildiğini söyleseydiniz daha doğru olacaktı' diyor. Şimdi biz, böyle konularda doğru bilgi edinmenin iyi organize edilmiş bir polis idaresiyle medeni uluslarda bile nasıl zor olduğunu daha iyi biliyoruz... Bir an için sık sık alınan haberlerin doğruluğu anlaşılmadan, bir konsolosa meçhul bir Bulgar tarafından getirilen bu 'kahvehane dedikodusu'nu benimsemek haklı görülemez. "[220]

Sözün özü Disraeli'nin ileri sürülen "katliam" söylentilerinin doğruluğuna ihtimal vermemesinin nedeni Mayısın ortalarından itibaren kendisine ve İngiliz dışişlerine gelen raporlarda tam tersi bilgilerin yer alması idi. Çünkü gönderilen raporlarda ayaklanmanın Rus ve Panslavist tahrikinin bir sonucu olarak çıktığı[221] ve Müslümanlara karşı geniş çaplı bir katliam ve tahribat hareketi olduğu belirtiliyor-

---

[220] George Earl Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield*, 1876-1881, vol. VI, New York 1920, s. 45.

[221] Bkz: *BDFA*, vol. 2, Doc. 242, Elliot'dan Derby'ye-15 Mayıs 1876, s. 196-197; *BDFA*, vol. 2, Doc. 309, Elliot'dan Derby'ye-17 Mayıs 1876, s. 230; *BDFA*, vol. 2, Doc. 324, Elliot'dan Derby'ye-25 Mayıs 1876, s. 239; *BDFA*, vol. 2, Doc. 304, White'dan Elliot'a-24 Mayıs 1876, s. 227.

du.[222] Hatta, daha sonra "Başıbozuk ve Çerkezlerin" kullanılarak ayaklanmanın bastırılması sürecinde bile Bulgarların maruz kaldığı kötü muameleler bir misilleme hareketinin sonucu olarak ifade edilmiştir. [223]

Sonuçta Bulgaristan olaylarının tek taraflı olarak işlenmesi ve İngiltere'de özellikle liberal lider W. Ewart Gladstone'un öncülüğünde politik bir mesele haline getirilerek oluşturulan kamuoyu baskısı Disraeli hükümetinin geri adım atmasına neden olmuştur. Bu baskının bir sonucu olarak da olayları soruşturmak üzere 19 Temmuzda Walter Baring Bulgaristan'a gönderilmiştir.

Yukarıda değinildiği gibi Washburn, Bulgaristan olaylarına bir taraftan Elliot ile İngiltere'deki "arkadaşlarının" dikkatini çekerken, diğer taraftan da İstanbul'daki gazeteciler E. Pears ve Galenga aracılığıyla Daily News ve London Times gazetelerinde "katliam" haberleri yayınlatmayı başarmıştı. [224] Hatta bu haberlerin Daily News'te ilk olarak çıktığı 23 Haziran'dan üç gün sonra hem Avam Kamarası,

---

[222] Örneğin: *BDFA*, vol. 2, Doc. 244, Dupuis'ten Elliot'a-6 Mayıs 1876, s. 197-198; *BDFA*, vol. 2, Doc. 373, Elliot'tan Derby'ye-6 Temmuz 1876, s. 269-270; *BDFA*, vol. 2, Doc. 379, Elliot'tan Derby'ye-14 Temmuz 1876, s. 272-273.

[223] Bkz: Sir Henry Elliot, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, Londan 1922, s. 263,263.

[224] Galenga'nın göndermiş olduğu "katliam" yazıları ancak Temmuz ayı başında Times gazetesinde görülmeye başlanmıştır. Anlaşılan Times daha önce gönderilen yazıyı yayınlamayı uygun bulmamıştır. Gallenga'nın ilk yazısı adı geçen gazetenin 8 Temmuz tarihli nüshasında yayınlanmıştır. Pears'ın yazılarının adeta bir kopyası gibi duran Gallenga'nın bu yazısında 25 bin Bulgar'ın katledildiği, 100 yerleşim yerinin tahrip edildiği, 1. 000 Bulgar çocuğun köle olarak satıldığı ve 10. 000 Bulgar'ın işkence ve gözaltında bulunduğu belirtilmiştir. R. T. Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*, Thomas Nelson and Sons Ltd, London, 1963, s. 39.

hem de Lordlar Kamarası'na gelmiş olması,[225] bu tür girişimlerin İngiltere'de üst düzey devlet kurumlarına yapmış olduğu etkiyi bariz bir şekilde ortaya koymuştur. Zira bu etki gelecekte İngiliz kamuoyunda Türkiye'ye karşı meydana gelecek geniş çaplı tepkinin de habercisi olmuştur.

Washburn'un Bulgaristan olaylarının Avrupa kamuoyuna aksettirilmesi yolunda göstermiş olduğu çaba, İstanbul'daki Amerikan diplomatik temsilcisi Horace Maynard ile kurmuş olduğu diyalog ve bunun sonucunda onu olayların soruşturulması için temsilcilikte sekreter ve başkonsolos olarak görev yapan Eugene Schuyler'i Bulgaristan'a göndermeye ikna etmesiyle önemli bir boyut kazanmıştır. Washburn, bu hususdaki başarısını ve ortaya çıkan ajitasyondaki yerini şöyle ortaya koymaktadır:

> "Ben Mr. Maynard'a gittim, durumu izah ettim ve İstanbul'a yeni gelmiş elçilik sekreteri ve başkonsolos olan Mr. Schuyler'in durumu bağımsız ve tarafsız bir şekilde soruşturması için Türkçe, Bulgarca ve Grekçe bilen uygun çevirmenlerle beraber Bulgaristan'a gönderilmesini istedim. O (Maynard), bunu yapmaya yetkili olmadığını, ancak Schuyleler'i benim ikna etmem durumunda onu (Schuyler'i) göndermek için bir yol bulacağını söyledi. Ben Schuyler'i ikna etmenin kolay olduğunu anladım ve O (Schuyler), kendisini Edirne'de bekleyen Mr. Baring'den bir gün sonra çevirmenleri[226] ile beraber İstanbul'dan ayrıldı... Schuyler'in ilk on gün içinde yazdığı hazırlık raporunun ilk sonucu Gladstone'nu etkilemesi ve onu, sonuç olarak Disraeli hükümetini yıkan büyük ajitasyonun lideri

---

225 Wirthwein, *a. g. e.*, s. 65. Bulgar sorununu hükümete karşı Lordlar Kamarası'nda kraliçenin kız kardeşinin babası Argyll Dükü, Avam Kamarası'nda ise Forster ele almıştır. Her ikisi de bizzat Washburn ve Long ile iletişim içinde bulunuyordu.

226 Schuyler'in Bulgarca çevirmeni Robert kolejinin mezunlarından Peter Dimitroff idi. Washburn, *a. g. e.*, s. 110.

yapması idi. Bütün bunlar_İstanbul Konferansı'na neden olan sürecin öncesinde cereyan etmekteydi. "[227]

Washburn'un sarf ettiği mesaiye bakıldığında, bir eğitim kurumunun başında bulunan biri olmaktan ziyade, görev yaptığı ülkenin iç ve dış siyasal sorunlarına müdahil bir diplomat izlenimi vermektedir. Öyle ki, bu diplomat, sadece sorun hakkında üslerine bilgi vermekle yetinmemiş, aynı zamanda sorunu çözmek konusunda tüm dünyaya ifşa ederek politik bir manevra içine girmiştir.

Washburn ve Long, amacını aşan faaliyetleriyle kolejin durumunu tehlikeye atacaklarının da farkındaydılar. Bu nedenle de yazdıkları mektuplarını imzasız yayınlamışlardır. Aynı zamanda Bulgaristan'daki misyonerleri riske edecek bir hareketten de sakınmışlardır. Long bir yazısında misyonerleri "tehlikeye atmak istemedikleri için" onlardan hiçbir şey istemediklerini belirtmiştir. [228]

Washburn ve Long, Bulgaristan olayları konusunda yürüttükleri faaliyetler konusunda tepki alacaklarını düşündükleri için başlangıçta kolejin kurucusu Robert'i tam olarak bilgilendirmekten çekinmişlerdir. Washburn'un Robert'i sorun hakkında tam olarak bilgilendirmesi 5 Temmuzda yazdığı mektupla olmuştur. Bu mektupta Washburn Bulgar olaylarındaki rolünü şu çarpıcı cümlelerle ortaya koymaktaydı:

"sizin kolejin kuruluşuyla yapılan -hem direkt hem de dolaylı olarak bütün iyi şeylerde gösterdiğimiz memnuniyet gibi, Bulgar insanını yıkılmaktan kurtarmak için yapılan her şeyin Robert Koleji'nde doğduğunu şimdi söyleyebilirim. Dr. Long ve mümkün olduğu kadar bu korkunç ve inanılmaz katliamları durdurmak için çalıştık.

---

[227] Washburn, *a. g. e.*, s. 109-110.

[228] Greenwood, *a. g. e.*, s. 201-202

> İngiltere'de çıkartılan fırtına bizim tarafımızdan çıkartıldı. Ben sanmıyorum ki, ne kendimizi ne de koleji tehlikeye attık. Türk hükümeti ne yaptığımızı anlasa bile, bir şey yapacağını düşünmüyorum. "

Washburn'un bu düşüncesini başlangıçta Robert de paylaşmıştır. [229]

Ancak, Robert, daha sonra kolejin faaliyetlerinden rahatsızlık duymuştur. Özellikle de kolejin hocalarından ve Bulgar bağımsızlık hareketinin ileri gelenlerinde Paneretoff'un himaye edildiği haberini almasıyla iyice paniğe kapılmıştır:

> "Paneretoff kendisini Türk hükümeti için iğrenç bir konuma getirdi. Bana göre Paneretoff'un kendisini çok fazla dikkat çekici bir noktaya getirmiş olması saygısızcadır. Ve onun dönmesi (Türkiye dışından) sadece kendisi için değil, aynı zamanda yapılan şeyle bağlantılı olduğu için kolej için önemlidir. Ben bunun hisarın (Rumeli Hisarı) tepesindeki her şeye (koleje) karşı bir fanatik kalabalığı kışkırtmak için hükümete bir bahane oluşturacağından korkuyorum. "

Gerek Robert'in, gerekse Hamlin'in benzer şekilde kolejin siyasetin dışında tutulması için yaptıkları uyarılara rağmen Washburn faaliyetlerini devam ettirmiştir. [230]

---

[229] Greenwood, *a. g. e.* , s. 203-204. Robert, Washburn ve Long'un faaliyetleri hakkında bu kişilerin detaylı mektuplarını almadan önce C. Hamlin tarafından bilgilendirilmiştir. Hamlin gerek İstanbul'da uzun yıllar kalmış biri olarak Ortadoğu meselelerinde uzman biri olarak ün yapmıştı. Hamlin'e göre, Rusya Balkanlardaki bütün devrimci hareketlerin arkasında bulunmakta ve bütün yerel yurtseverleri kullanmaktaydı. Hamlin bu çerçevede Bulgaristan'daki karışıklıkların ele alınmasını ve kolejin ne olursa olsun bu tür siyasi sorunların dışında tutulması gerektiğini düşünüyordu. Greenwood, *a. g. e.* , s. 202, 208.

Bilindiği gibi Paneretoff, Washburn ve Long ile yakın arkadaşlık ilişkisi içinde olan Robert kolejinin ileri gelen profesörlerinden biri idi. 1876 yazında Bulgar Sorunu'nu anlatmak için Londra'ya gitmiştir. Orada ileri gelen İngiliz parlamenterlerle Osmanlı karşıtı kulis faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu arada zaman zaman liberallerle görüş alış verişi içinde olmuştur. Paneretoff, Eylül ayı içinde de Washburn ile İsviçre'de bir araya gelme imkânı bulmuştur. Washburn'un tatilde bulunduğu sırada gerçekleşen bu olay, Türk yetkililerinin de dikkatinden kaçmamıştır. Ancak Türk yetkilileri kolej mensuplarının bu tür siyasi faaliyetlerine karşı her hangi bir faaliyette de bulunmamıştır. Çünkü, Osmanlı hükümeti, kendini yıkıcı bir role sokan koleji kapatabilir, Paneretoff'u tutuklatabilir, Washburn ve Long'u sınır dışı edebilirdi. Her halde Osmanlı hükümetinin koleje karşı hareketsiz kalmasında 1877 ilkbaharında çıkan Osmanlı-Rus savaşı önemli bir faktör olmuştur. [231]

Özetle kolejin müdürü ve öğretim üyelerinin politik manevrası Bulgar Sorunu'nu uluslararası arenaya taşıyarak Bulgaristan'ı bağımsızlığa taşıyacak siyasal alt yapının ortaya çıkmasına önemli katkı sağlamıştır. Özellikle İngiltere'de liberallerin siyasi bir malzeme olarak kullandıkları 1876'nın Bulgar sorunu geniş çaplı Türk aleyhtarı kampanyalara dönüştürülmüş ve zamanla önemli bir Avrupa sorunu haline getirilmiştir. Öyle ki, İngiltere'de daha Ağustosun sonlarında başlayan mitingler, sorunun Türkiye için gelecekte vahim sonuçlar hazırlayacağının göstergesi olmuştur. 29 Ağustosta Hackney'de işçilerin başlattığı ilk mitingden W. E. Gladstone'un ünlü kitapçığının yayınlandığı[232] 6 Ey-

---

230 Greenwood, *a. g. e.*, s. 205-206

231 Greenwood, *a. g. e.*, s. 205, 207-208.

232 Gladstone'un kariyerinin belki de en çarpıcı girişimi 6 Eylül'de yayınladığı "Bulgarian Horrors and the East (Bulgaristan Vahşeti ve Doğu Sorunu)" adlı kitapçığı olmuştur. Bu kitap bazı uzmanla-

lül'e kadar, Nottingham, Stoke, Norwich, Halifax, Woolwich, Sunderland, Birmingham, Rochdale, Sheffield, Mile end, Brighton, Devenport, Hartlepool, Aston, Oldham, Dundee, Bangor, Burnley, Leicester, Wolverhampton, Plymouth, Newport, Nework, Leeds, Southampton gibi şehirlere ek olarak İskoç şehirlerinde tekrarlanmıştır. [233] "Bulgar Katliamı" mitingleri aynı zamanda İngiltere'de geniş bir şekilde, Bulgar mağdurlara para toplamak amacıyla yardım örgütlerini organize etmiştir. Bosna, Hersegovian and Bulgarian Relief Fund, The League in Aid of Christians of Turkey Fund, Viscountess Strangford's Bulgarrian Peasant Relief Fund ve Fund of the National Society for Aid to Sick and Wounded in War gibi örgütlere ek olarak Turkish Missions Aid Society'e bağlı bir Bulgarian Relief Fund, Universal Aliance'ın himayesinde başka bir Bulgarian Relief Fund ve Greenwich kasabası için Gladstone'un Shilling Bulgarian Relief Fund gibi örgütler

---

rın belirttiği gibi "*İngiltere'deki Türk yanlısı duyguların silinmesi için yüzyıl boyunca yayınlanmış olanların hepsinden daha etkili*" olmuştur. Orhan Koloğlu, *Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit*, İstanbul 1998, s. 21. Kitap üç-dört gün içinde 40. 000 adet satmıştır. John Morley, *The Life of Gladstone*, vol. II, New York 1903, s. 552. Gladstone bu kitaptan üç ay içinde 12. 000 şilin kazanmıştır. Walter G. Wirthwein, *a. g. e.* , s. 86. Daha sonra kitapçık Rusça ve Fransızca'ya çevrilmiştir. Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Ankara, 1998, s. 53. Gladstone'un Avrupa'da özellikle de İngiltere'de büyük yankı uyandıran, Türk ulusuna ağır hakaretlerde bulunduğu söz konusu kitapçığı geniş bir şekilde Bulgar ve Rus kaynaklarına dayanıyordu. Ayrıca Washburn'un yukarıdaki sözlerinden de anlaşıldığı gibi Gladstone, Amerikan misyonerleri ve bölgedeki kilise mensuplarıyla irtibat halinde olmuştur. Gladstone'nun, Canon Liddon, Malcolm Maccoll, Strossmayer gibi kilise din mensuplarıyla olan ilişkisi konusunda bkz: R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, USA, 1971, s. 73-85.

233 Seton-Watson, *a. g. e.* , s. 72.

ortaya çıkmıştır. Bu örgütlerin bünyesinde yüklü miktarda paralar toplanmıştır. [234] Sonuç olarak Bulgar Sorunu'nun Avrupa kamuoyunda kazanmış olduğu boyutu ve bunun Osmanlı Devleti için ne ifade ettiğini ortaya koymak açısından bir araştırmacının şu sözlerine yer vermek yararlı olacaktır:

> "Ünlü siyasi dava kampanyaları arasında 'Bulgaristan gaddarlığı'nın yoğunluğuna benzetilebilecek sadece Dreyfus olayı (1894)[235] olabilir; dönemin bütün edebiyatçı, sanatçı, bilim adamı ve felsefecisinin üzerinde görüş belirtmeye zorlandığı başka bir örnek olay bulmak zordur. "[236]

Görüldüğü gibi Bulgar Sorunu'nun Osmanlı Devleti için ortaya çıkarmış olduğu hayati sonuçlar, Robert koleji ve onun müdürü Washburn'un oynamış olduğu rolün önemini daha iyi göstermektedir. Doğal olarak kolej, oynamış olduğu rol itibariyle Türk çevrelerinde kendine karşı bir güvensizliği ve antipatiyi hasıl etmiştir. Artık o, Türklerin zihninde devlet üzerinde yıkıcı faaliyetleri bulunan daha çok siyasi bir kurum olma hüviyeti kazanmış oluyordu.

Yukarıda bahsedilen sonuçlara Bulgarlar açısından bakıldığında ise, belki de uzun vadede en kazançlı onlar çık-

---

234 Wirthwein, *a. g. e.*, s. 93-94.

235 Dreyfus davası olarak da bilinen Dreyfus olayı, Fransız ordusunda topçu subayı olan Yahudi asıllı Alfred Dreyfus'un, 1894'te Fransız Genelkurmayındayken el yazısına benzeyen bir belgenin Paris'deki Alman elçiliğinde bulunmasından dolayı vatan hainliği suçlamasıyla yargılanmasına ve mahkum edilmesine neden olan bir davanın adıdır. Dreyfus davası, Alfred Dreyfus'un 1906'da suçsuz bulunarak aklanmasına kadar Fransız kamuoyunun gündemini işgal etmekle kalmamış, Fransız toplumunda açmış olduğu tartışmalar ile de Fransa'da hukuksal ve siyasal alanda önemli değişikliklere neden olmuştur.

236 Shannon, *a. g. e.*, s. 202.

mıştır. Bulgarlar kendilerini ve sorunlarını batı toplumuna tanıtma imkânı bulmuşlar ve Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'daki etkisini sınırlandıracak şartların ortaya çıkışını hazırlamışlardır. Doğal olarak ortaya çıkan bu yeni durum, Bulgaristan'ın "özgürlüğü"nün yolunu açmış oluyordu.

Bulgarlar gelinen noktada yardım ve desteklerini gördükleri devlet ve kişilere şükran borcunu ödemeyi ihmal etmemişlerdir. Nitekim; Bulgar meclisi, Bulgaristan Prensi'ni seçmek ve bir anayasa yapmak için Nisan 1879'da Tırnova'da toplandığında *"Bulgaristan'ın özgürlüğünde ve yüceltilmesinde"* vermiş oldukları destekten dolayı Washburn, Long, Gladstone ve Schuyler'e şükranlarını bildiren bir karar almıştır.[237]

---

[237] Washburn, *a. g. e.*, s. 147-148.

III. Bölüm

Amerikan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Ermeni Ayaklanmalarındaki Rolleri

A-Ermeniler Arasında Amerikan Misyoner Faaliyetlerinin Başlaması

Bulgar Sorunu'nda görüldüğü gibi misyonerlik çalışmaları Osmanlı Devleti'nin Balkanlardan tasfiyesi sürecinde, dolayısıyla da ayrılıkçı hareketlerin başarısında ve dönemin devletler arası ilişkilerinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bununla beraber misyonerlik çalışmalarının ortaya çıkarmış olduğu daha büyük sonuçlar, Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarında, özellikle de Ermeniler arasında görülmüştür. Çalışmalarıyla Ermeni toplumuna yeni bir ruh ve istikamet veren misyonerler, Osmanlı Devleti'nin 19 ve 20. yüzyıldaki en sancılı sorunlarından biri olan Ermeni Sorunu'nun odağında yer almışlardır. Bu bakımdan misyoner faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında meydana gelen ayrılıkçı hareketleri ve bunun uluslararası ilişkilerde meydana getirdiği akisleri ortaya koymak açısından dikkate değer görünmektedir.

Ermeniler arasındaki Protestanlık faaliyetleri Balkanlarda olduğu gibi daha erken işe koyulan İngiliz misyonerlerce başlatılmıştır. Bunlar arasında özellikle British and Foreign Bible Society (BFBS) misyonerleri öne çıkmıştır. Çalışma sahası olarak daha ziyade Balkanlar, Ortadoğu ve Doğu Akdeniz'de yoğunlaşan BFBS, Ermenilere yönelik çalışmalarında Russian Bible Society ile işbirliği içinde olmuştur. Bununla beraber BFBS misyonerleri Ermenilere "*çok düşük fiyata*" İnciller satmış, 1822 yılında İncil (New Testament)'in Ermenice-Türkçe çevirisini, 1823'te de Erme-

ni halk dilindeki çevirisini hazırlamışlardır. [238] Böylece, daha 20. yüzyıl başlarında İngiliz misyonerlerinin şahsında Protestan misyonun hedef kitlesi olarak Ermenilere büyük bir önem atfedilmiştir.

İngiliz Protestan misyon teşkilatlarının Ermeniler arasındaki çalışmaları kuşkusuz Ermenilerin dini-kültürel yaşamında derin izler bırakmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki, İngiliz misyonerler, ne Ermeniler arasındaki örgütlenmeleri, ne de Ermeni toplumuna yapmış oldukları etki açısından hiçbir zaman Amerikan misyonerlerinin –özellikle de ABCFM misyonerlerinin- seviyesine çıkamamışlardır. Ancak İngiliz misyonerlerinin bu ilk çalışmaları ve edinmiş oldukları deneyim Amerikan misyoner çalışmalarına uygun bir zemin oluşturmuştur.

Amerikan misyonerlerinin Ermeniler arasında Protestanlığı yayma faaliyetleri ABCFM'nin Ortadoğu'daki çalışmalarının bir sonucu olarak başlamıştır. Bilindiği gibi ABCFM, Boston'da Presbyterian ve Congregationalist kiliselerinin üyeleri tarafından kurulmuştur. Eylül 1810'da yapmış olduğu toplantıda mütevelli heyetini belirlemiş, sekreterya ve iş dağılımı programını yapmıştır. [239] ABCFM'nin başlangıçtaki hedefi Amerikan yerlilerini ve Amerika kıtasındaki Katolikleri Protestanlaştırmak iken, sonradan "*bütün dünyayı Protestanlaştırmak*" olan yeni bir hedef belirlemiştir. [240] Bu amaçla üyelerini Havai, Çin, Yakındoğu gibi bölgelere göndermeye karar veren Board, 1818

---

[238] Julius Richter, *A History of the Protestant Missions in the Near East*, Edinburg and London, 1910, s. 106. Richter, British and Foreign Bible Society'nin Türkiye'deki Protestan misyonerliğini başlatmak için yapılan ilk organizasyon olduğunu ileri sürmüştür. Richter, *a. g. e.*, s. 106.

[239] Şenol Kantarcı, Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi, 1. Baskı, İstanbul, Ekim 2004, s. 60.

[240] Erhan, "Ottoman Official Attitudes.. " s. 192.

yılındaki bir toplantısında da Levi Parson ve Pliny Fisk adındaki iki misyonerlerini Osmanlı hakimiyetinde bulunan ve Müslüman, Yahudi, Ermeni, Nasturi, Grek ve başka Hıristiyan topluluklarının yaşadığı Ortadoğu bölgesine gönderme kararı almıştır. [241] Bu karar üzerine 1820 yılı başında İzmir'de Osmanlı topraklarına ayak basan bu ilk Amerikan misyonerleri, burada başarılı olamayacaklarını anlayınca Filistin'de Yahudiler ve Müslümanlar arasında çalışmalarına devam etmişlerdir. Parson ve Fisk'in bu sırada yapmış oldukları çalışmalar ve toplamış oldukları bilgiler bir ölçüde ABCFM'nin Osmanlı topraklarındaki büyük çaplı misyonerlik hareketine öncülük etmiştir. Nitekim, Parson ve Fisk'i müteakiben William Goodell, J. Breva, E. Gridley, D. Semple, I. Bird, Eli Simith, J. D. Paxton, H. Hallock, Esh S. Asaad, J. Wolff, R. Anderson, J. B. Adger, D. Temple, J. V. Lennep gibi misyonerler bölgeye gelerek etkin bir şekilde çalışmalarını devam ettirmişlerdir. [242]

Board bu ilk çalışmalar sonunda " *'Küçük Asya'ya yönelik faaliyetleri desteklemek amacıyla*" Malta'da bir matbaanın kurulmasına karar vermiştir. 1822 Temmuzunda faaliyete geçen söz konusu matbaa 1826'ya kadar sadece 4. 5 yılda Rusça, İtalyanca ve Türkçe (Ermeni harfleriyle) 7. 852. 00 sayfa tutan 211. 850 adet küçük kitapçık, broşür ve risale basmıştır. [243]

---

[241] Grabill, *a. g. e.*, s. 6.

[242] Söz konusu misyonerlerin çalışmaları ve mektupları için bakınız: American Board of Commissionars for Foreign Missions-*ABCFM Project*, The Near East-ABC:16. 5. 1- Reel:502; Mission to the Armenians-Miscellaneous- ABC:16. 7. 2, Reel: 534.

[243] Uygur Kocabaşoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı", *Murat Sarıca Armağanı*, Ayrı Basım, İstanbul, 1988, s. 270. Malta matbaası, kuruluşundan sonraki 10 yıllık süreçte toplam sayfa sayısı 21 milyon, baskı sayısı ise 350 000'i bulan çeşitli büyüklükte kitap ve broşür basmıştır. 1833 yılında Malta matbaasının bir kısmı İzmir'e, bir kısmı da Beyrut'a

ABCFM'nin gerçek anlamda Anadolu'ya yönelik çalışmaları Ortadoğu'daki misyon faaliyetlerinin bir sonucu olarak 1830 yıllarında başlamıştır. Bu tarihte ABCFM'nin talimatıyla bir araştırma gezisi yapmak üzere Eli Smith ve H. G. Otis Dwight adındaki misyonerlerin Anadolu'ya gönderilmesi bir dönüm noktası olmuştur. Mart 1830'da İzmir'de Anadolu topraklarına ayak basan Smith ve Dwight, daha sonra Balıkesir üzerinden İstanbul'a geçerek Ermeni patriği ile görüşmüşlerdir. İstanbul'dan sonra Anadolu'ya geçen söz konusu misyonerler; İzmit, Ankara, Tosya, Merzifon, Amasya, Tokat, Erzincan, Erzurum, Kars, Arpaçay, Tiflis, Şuşa, Datev, Nahçivan, Erivan, Eçmiyazin, Tebriz, Urmiye ve Trabzon'u ziyaret etmişlerdir. 1831 Temmuzunda gezilerini tamamlayacak olan Smith ve Dwight, Trabzon-İstanbul-Malta üzerinden Amerika'ya dönmüşlerdir. Gezi öncelikle Amerikan misyonerlerinin Anadolu'daki Ermenileri daha yakından görmelerine ve onların idari, sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamlarına dair kapsamlı bilgiler edinmesine imkân tanımıştır. Nitekim Smith ve Dwight'in gözlem ve bilgilerini içeren gezi notları, sonraki yıllarda Anadolu'ya gönderilen ABCFM misyonerleri için

---

taşınmıştır. İzmir'deki matbaa 1853 yılına kadar Rumeli ve Anadolu'da çalışan Amerikan misyonerlerinin yayın kaynağı olmuş, bu tarihten sonra ise yayın faaliyetlerine İstanbul'da devam etmiştir. Kocabaşoğlu, *"Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda..."*, s. 269-281. Kısaca; 1914 yılına gelindiğinde misyonerlerin Osmanlı topraklarında dağıtmış oldukları kitap sayısı 1 milyonu İncil olmak üzere yaklaşık 8 milyonu bulmuştur. Grabill, *a. g. e.* , s. 21. Amerikan misyonerleri sadece bu matbaalarda basılan binlerce kitabı dağıtmakla kalmamış, aynı zamanda misyon istasyonlarının bulunduğu yerlerde küçük kitaplıklar oluşturma yoluna gitmişlerdir. İlk yıllarda küçük nitelikte olan bu kitaplıklar, zamanla büyüyerek gerçek bir kütüphaneye dönüşmüşlerdir. Bunlar arasında özellikle İstanbul ve Bursa'dakiler dikkate değerdir. Kocabaşoğlu, *"Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda..."* s. 272.

temel başvuru kitabı olmuş ve birkaç baskı yapmıştır. [244] Bu bakımdan söz konusu gezi, ABCFM'nin Ermeniler arasında çalışmaya başlaması ve Yakın Doğu üzerinde yoğunlaşmasında bir başlangıç noktası olarak ele alınmalıdır. [245]

Misyoner Smith ve Dwight'in gezi sırasında ziyaret etmiş oldukları yerlerin demografik durumu ile ilgili bilgi edinmek istemeleri dikkatimizi çeken bir husustur. Gittikleri yerlerdeki Ermeni nüfusunun ne kadar olduğu konusunda bilgi toplamak önemle üzerinde durdukları bir konu olmuştur. Öncelikle vermiş oldukları nüfus bilgilerine baktığımızda oldukça genel ve kaynağı belli değildir. Büyük ölçüde ziyaret etmiş oldukları bölge halkı arasında toplanmış olmalıdır. Zira, bazı yerlerde bu şekilde bilgi edinmiş olduklarını açıkça belirtmişlerdir. Bu bakımdan verilen bilginin doğruluk derecesini tespit etmek mümkün değildir. Yine de, bu gerçeği göz önünde bulundurarak Smith ve Dwight'in Ermenilerin nüfus durumu ile ilgili vermiş oldukları bilgilere göz atmak yararlı olacaktır:

İzmir'de 8. 000 Ermeni'nin yaşadığı, bunların esas itibariyle güçlü-aktif tacir ve komisyoncular oldukları; Manisa-şehir nüfusu 80. 000 olup 8. 000 aile Türk, 400 aile Ermeni, 800 aile Grek (Rum), 100 veya 150 aile Yahudi; Akhisar toplam 1000 ailenin bulunmakta olup, Grekler 300, Ermeniler 25 yada 30 aileye sahip; Balıkesir-2. 000 Türk, 200 Ermeni

---

244 Smith ve Dwight'in gezi notları ve görüşleri için bkz: Eli Smith and H. G. O. Dwight, *Missionary Researches in Armenia Including A Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with A Visit to the Nestorian and Chaldean Christian of Oormiah and Salmas*, George Wightman, Paternoster Row, London, 1934. Smith ve Dwight'in gezi notları tarihçi Ömer Turan'ın "Amerikan Misyonerlerinden E. Simith ve H. G. O. Dwigh'e Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler" başlıklı çalışmasına da konu olmuştur. Bkz: *'Ermeni Soykırımı' İddiaları-Yanlış Hesap Talât ve 'Tehcir'den dönünce*, Der: Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara, 2006, s. 191-230.

245 Richter, *a. g. e.*, s. 106-107.

ailesi; İzmit-25. 000 toplam nüfusun 4. 000'i Türk, 500'ü Ermeni ve 500'ü Grek ve Yahudi ailesi; Bolu (Hadrianpolis)-800 Türk, 40 Ermeni ailesi; Gerede 200 Türk ailesi; Karaca ve Koçhisar 200'er Türk ailesi; Bolu ile Tosya arasında her hangi bir Hıristiyan nüfus yok; Tosya'da 3000 Türk, 50 Grek aile, Merzifon 5000 hanenin 4. 000'i Türk, 1. 000'i Ermeni; Amasya-4000 Türk, 600 Ermeni, 125 Grek aile; Tokat-4. 000 Türk, 1350 Ermeni, 500 ya da 600 Grek, 70'i Yahudi; Sivas'ta 1800 hane Ermeni nüfusu (Türk/Müslüman nüfus verilmemiştir), Niksar- 600 Türk, 120 Ermeni, 20 Grek aile (dış mahallelerde 40 Grek hane daha mevcut), Köylisar 400/500 Türk hane; Karahisar- 1. 000 Türk, 550 Ermeni, 30 Grek, Erzurum-80. 000 nüfusun 11. 733'ü Türk, 4. 645'i Hıristiyan.

Smith ve Dwight'in yukarıda vermiş oldukları bilgiye göre Ermeni nüfusu doğusundan batısına Anadolu'nun her tarafına dağılmış durumdadırlar. Ancak bazı yerleşim yerlerinde Ermeni varlığına tesadüf edilmemektedir. Örneğin gezi notlarında Tosya ile Bolu arasında hiçbir Hıristiyan'ın yaşamadığı belirtilmiştir. Bununla beraber Türkler ve Greklerle beraber hayatlarını idame ettiren Ermeniler, Gayrimüslim topluluklar arasında en kalabalık cemaati oluşturmaktadır. Genel nüfus içindeki oranı ise %3-30 arasında değişmekle beraber, esas olarak nüfus yoğunlukları %10-15 civarındadır. Bu oran söz konusu misyonerlerin gezi yıllarına tekabül eden ilk Osmanlı resmi nüfus verileriyle de büyük ölçüde paralellik göstermektedir.

B-Anadolu'daki Amerikan Misyoner Faaliyetlerinin Gelişmesi

1830/1831 gezisi ABCFM misyonerlerine Anadolu'nun içlerine kadar Osmanlı Gayrimüslimlerini yakından tanıma fırsatı vermişti. Bu bakımdan Anadolu'nun oldukça elverişli bir çalışma sahası olduğunu fark eden ABCFM, 1830'ların başından itibaren belli başlı şehirlerde ilk istasyonlarını açmaya başlamıştır. ABCFM'nin ilk İstasyonu, Türkiye'deki bütün misyon çalışmalarının merkezi olarak görülen İstanbul'da açılmıştır. ABD ile imzalanan Seyrisefain ve Ticaret Antlaşması (1830)'nın akabinde kurulan İstanbul istasyonunu, 1833'te açılan İzmir (2. kez-daha önce 1825'te), Trabzon (1835) ve Bursa (1848) istasyonları izlemiştir. [246] ABCFM'nin 1837 yılındaki yıllık toplantı raporunda İstanbul'da 4 Amerikan, 1 İngiliz misyoneri, İzmir, Bursa ve Trabzon'da 2'şer Amerikan misyonerinin bulunduğu kaydedilmiştir. Bu yılda bütün istasyonlar için toplam çalışan sayısı 4'ü yerli olmak üzere 22 idi. [247] Bir sonraki yılda söz konusu 4 istasyonda yerli çalışan sayısı 7'ye, toplam sayısı ise 27'ye çıkmıştır. [248] 1830'lu yılların bu ilk misyon çalışma-

---

[246] Leland James Gordon, *American Relations with Turkey (1830-1930)- An Economic Interpretation*, Philadelphia, London, 1932, s. 221.

[247] *Repots 6 of the American Board of Commissionars for Foreign Missions presented at the Twenty-Eighth Annual Meeting Held in the City of Newark, N. J.* , September 13, 14, 15, 1837, Boston, 1837, s. 47-56.

[248] *Repots of the American Board of Commissionars for Foreign Missions Presented at the Twenty-Ninth Annual Meeting Held in the City of Portland, Maine, September 12, 13, 15, 1838, Boston, 1838, s. 64.*

ları, özellikle eğitim üzerinde kesin bir etki yapmış ve misyonerlerde genel bir araştırma ruhu uyandırmıştır. [249]

Özellikle de 1840'lı yıllardan sonra ABCFM, Anadolu'da büyük çaplı yatırımlara girişerek misyon sahalarını genişletme ve Anadolu'nun Ermenilerle meskun stratejik merkezlerine sağlam bir şekilde yerleşme sürecine girmiştir. ABCFM Anadolu'ya yönelik çalışmalarının daha ilk 25 yılında muazzam bir başarı yakalamıştır. Buna çarpıcı bir örnek olarak, 1830'da Osmanlı ülkesinde hiçbir Protestan yokken, 1850 yılında Osmanlı ülkesinde en az 50 merkezde Protestan ve onlara ait 10 kilise bulunmaktaydı. Hatta çalışmalarının devamı ve bekası için elzem gördükleri yerli halktan bir görevliler sınıfı yetiştirebilmişlerdi. Nitekim, daha 1853'te A. H. Layard, İngiliz parlamentosunda *"Türkiye'de Protestan etkinin hissedilmediği bir yerin bulunmadığını"* söylüyordu. [250]

Gelinen noktada Anadolu'nun ABCFM için ayrı ve özel bir yerinin bulunduğu belliydi. Bu gerçeği ABCFM örgütünün başkanlarından Dr. Storrs'un istifası nedeniyle yaptığı bir konuşmada da açıkça görmekteyiz: *"Çin, Japonya, İran'da beher 136 münbit Atlas adalarında ve mevaki'-i sa'irede misyonerler te'sis eyledik. Fikrimce en mükemmel muvafakiyetimiz Türkiye'de husule gelmiştir."* [251] Velhasıl ABCFM, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar mevcut istasyonlarına yeni is-

---

[249] *Hamlin, Among* the Turk, s. 29.

[250] William E. Strong, *The Story of the American Board-An Acconunt of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, The Pilgrim Press, Boston, New York, Chicago, 1910, s. 196-197. Misyoner Dwight, 1830-1850 arasını Anadolu'daki çalışmaları açısından bir canlanma dönemi olarak görmüştür. Harrison G. Dwight, *Constantinople and Its Problems- Its People, Customs, Religions and Progress*, Anderson and Ferrier, London, s. 255.

[251] BOA, *BEO Sadaret Evrakı Mektubi Mühime Kalemi (A. MKT. MHM.)*, 694/6, 09. L. 1313, s. 14.

tasyonlar, mekteplerine yeni mektepler, kiliselerine yeni kiliseler, cemaatine yeni üyeler katmıştır. ABCFM'nin kendi kayıtlarından derlenen aşağıdaki tabloda 1852-1881 arasında -30 yıllık süreçte- ABCFM tarafından Osmanlı topraklarında organize edilen din ve eğitim kurumlarının gelişim seyrini görmek mümkündür. [252]

	1852	1862	1872	1881
Kilise sayısı	10	43	74	108
Üye sayısı	261	1. 564	4. 032	7. 490
Papazlığa atanan yerli papazlar	6	13	47	66
Papazlığa atanmamış vaizler	?	32	56	68
Öğretmenler-yardımcılar (helpers)	?	145	374	467
Yüksek okul-teoloji semineri	1	3	9	23
Devam eden öğrenci	44	52	153	711
Kız yatılı okulu	1	2	10	16
Devam eden öğrenci	24	28	241	608
Genel okullar	12	117	222	317
Devam eden öğrenci	398	3. 473	6391	12. 896
Bütün okullardaki toplam öğrenci sayısı	466	3. 553	6785	14. 285

Tablo: Batı, merkezi ve doğu Türkiye sahasındaki ABCFM'nin kilise, okul, öğrenci ve üye sayısı.

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere ABCFM'in gelişimi, 10 yıllık aralıklarla ele alındığında gerek sahip olduğu kurumlar, gerekse personel, öğrenci ve üye açısından birkaç

252 *ABCFM Project:* Reel: 596, s. 319.

kat artış gösterdiği dikkat çekmektedir. Rus Miralayı Potiyat'ın[253] verdiği bilgiye göre 1890 yılında Amerikan misyoner sayısı 177'ye, misyoner yardımcısı sayısı 791'e, iptidai, rüşti, kolej ve yüksek okul düzeyindeki okul sayısı 813'e, öğrenci sayısı ise 16. 990'a ulaşmıştır. Ayrıca sahip olmuş oldukları kilise sayısı 117'yi, Protestan cemaat nüfusu ise 28. 667'yi bulmuştur. [254]

Yukarıdaki rakamlara rağmen, Osmanlı yöneticileri hiçbir zaman ülkelerindeki misyoner kurumlarını tam olarak tespit edememiştir. Örneğin misyonerlerin en fazla önem verdikleri okullar bunlardandır. Çünkü misyonerler okullarını "gizli olarak"[255] kiliseler dahilinde, ikamet ettik-

---

[253] Rus miralay Potiyat hakkında kaynaklarda bilgi edinemiyoruz. Onun Rus hükümeti tarafından Ermeniler arasında ve Ermeni olaylarında Protestan etkiyi araştırmak için araştırmak için Andolu'ya gönderildiğini düşünmekteyiz. Buna dair BOA. *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlikler Tahriratı* (Y. PRK. , EŞA.), 21/2 (9 B. 1312)'de bir ipucu bulunmaktadır. Bu belgede "*bu önümüzdeki ilk baharda Anadolu'da dolaşmak üzere iki Rus seyyahı iğram olduğu halde kendilerine teshilat (kolaylık) ira'e olunacağı...*" denilmektedir. Burada gönderilen seyyahların adı belirtilmemekle beraber, belgenin tarihi ile Potiyat'ın raporunun tercüme tarihi dikkate alındığında seyyahlardan birinin Potiyat olduğu tezini güçlendirmektedir. Çünkü belgenin tarihi ve belgedeki "bu ilkbahar" notu, raporun tercüme tarihiyle örtüşmektedir. Diğer taraftan, Potiyat'ın bölgede bir Rus görevlisi (konsolosu) olup olmayacağı sorusu akla gelebilir. Söz konusu dönemin Rus kaynaklarını incelediğimizde böyle bir isme rastlamadık. Rus seyyahlarının gönderiliş amacı ise belgede şöyle açıklanıyor: "*Teba'a-i Devlet-i Aliye'den olan Ermeniler bil'l-cümle teba'a-i Şahâne gibi adâlet ve müsavâta ve ayin-i mezhebilerinin icrası husûsunda serbestçe na'il oldukları halde Protestan papaslarının Anadolu'da bir çok Ermenileri Protestanlığa celb ve bir takım ecnebilerin Anadolu'da dolaşarak Ermenileri ifsâd ettiklerinin Rusya'da tamamiyle ma'lum olduğu anlaşıldığından bi'z-zat ve bi'l-vasıta Mösyö Kirsé münâsebede beyânıyla ahvâl-ı mezkûreye Rusyaca tamamı ittila' (haberdar olma) husûlü için...*" (s. 2).

[254] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM.)*, 36/27, 24 Ca. 1313, s. 1-2.

[255] Bakınız: BOA, *Hariciye Siyasi (HR. SYS.)*, 2735/10, 11. 10. 1889, s. 4-5.

leri evlerinde ya da kiraladıkları evlerde "gelişigüzel" açmayı tercih etmişlerdir. [256] Bu gerçeği Zühdü Paşa 19 Muharrem 1311'de *"bu okulların mutasarrıf ve müteaddid mahallerde bulunmaları cihetiyle vilayetçe tahkikatın tamamen arkası alınamadığından aded ve miktar-ı hakikileri suret-i kat'iyede te'ayyün edemeyüb..."*[257] şeklinde açıkça ifade etmiştir. Başka bir deyişle misyoner okullarının çoğu *"memurin-i hükümetinin müsamahasından bi'l-istifade"* devlet denetiminin dışında faaliyette bulunmaktaydılar. Gerçi ruhsatı olan okulların da gerçek anlamda denetlenebildiğini söylemek güçtür. [258]

---

[256] BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y. PRK. UM.)*, 67/30, 12 Ş. 1321, s. 1; *YPRK. MF.* , 5/20, 2 R. 1325, s. 29-31;

[257] BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı (Y. PRK. MF)*, 3/31, 1311, s. 1/1-b.

[258] Zühdü Paşa'nın izah ettiği gibi, Anadolu'da Ermeni olaylarının önemli bir sorun olmaya başladığı bir sırada bile, Ermeniler üzerinde *"desâyis ve tesvilat"* icra ederek *"gayet derin ve kesin mazarratı bulmakla"* itham edilen misyoner okullarının teftiş edilemediğini görmek mümkündür: *"Mektib-i mezkurede tedris olunan kitaplar, programlar hükümetçe meçhul ve teftiş-i mefkûd idüginden ecnebiler tam bir fırsat ve meydan bularak şayed bir dereceye kadar meslek ve revişlerinin hakâyıkına kesb-i vukûf etmek mütalaasıyla hükümet memurları ve ma'arif müfettişleri mektebin birisine gitmek isterler ise mekteb kabul etmedikten başka müdir ve mü'essis ve mu'allim ve muallimelerin mensub oldukları konsoloshanelere ve oradan sefarete müraca'at olunması lüzumunu bi'l-beyan hakk-ı teftiş kapısını kapatarak ecvibe i'tasının imtina' ettikleri her gün tesadüf olunan vuku'attandır. "* BOA. , *Yıldız Esas Evrakı (Y. EE)*, 102/38, 19 M. 1311, s. 2. Misyonerlerin istedikleri gibi eğitim verdikleri, çoğu ruhsatsız olan okullarının denetlenemediği kendi yayınlarından da anlaşılmaktadır. Örneğin New York Tribune gazetesinin bu yöndeki yazısı için bakınız: BOA, *Y. PRK. DH.* , 10/58, 29 Z. 1315, s. 1. Babıali okulların denetimi için tedbir olarak 1884 yılından itibaren ruhsatsız olan okullara ruhsat alma zorunluluğu getirmiş, ruhsatı bulunmayan misyoner okullarının eğitim-öğretim faaliyetlerini durdurmak yönünde bazı adımlar atmıştır. Ancak Babıali'nin almış olduğu tedbirler, misyonerlerin şiddetli tepkisine ve Amerikan diplomatları nezdinde şikâyetlerine neden olmuştur. Bazen misyonerlere diğer devlet temsilcileri de destek vermiştir. ABCFM Project, Reel 609, "Notes upon Relations with Turkey" (D. Dwigt), s. 419. Osmanlı yönetiminin yine bu yıllarda Amerikan misyonerlerinin kilise ve okul inşasını zorlaştıran bir takım uyulamalar içinde

Dolayısıyla devletin hoşgörü politikası ve verdiği imtiyazlardan yararlanarak muazzam bir güce ulaşan Türkiye'deki yabancı kurumların, denetlenemeyen ve sorgulanamayan, adeta "devlet içinde devlet" görüntüsü verdikleri açıktır. Sadece üstlerinden ve devletlerinden aldıkları talimatlara uyan misyonerlerin sorgulanmaz ve dokunulmaz konumu Osmanlı belgelerinde sıkça vurgulanmıştır. Buna ilişkin Amerikan deniz kuvvetlerinde görevli Amiral Kirkland'ın kaydına değinmeden geçemeyeceğim. Kirkland, Suriye bölgesinde Hıristiyanların Müslümanlarca katledildiği iddiası üzerine 1895 yılı içinde bölgeyi ziyaret eder ve bir rapor kaleme alır. Raporunda Hıristiyanlara karşı herhangi bir katliamın mevzubahis olmadığını ve Amerikan misyonerlerinin Amerika devletinin siyasi nüfuzundan yararlanarak *"hükümet metbu'alarının himayesine istinaden kavânin-i nizamât-ı mevzu'a-i saltanat-ı seniyyeye asla ri'ayet etmediklerini"* tespit etmiştir. Bununla beraber, Kirkland, Rahip "Vayet"ten almış olduğu bir mektuptan da Amerikalı misyonerlerin *"Ermeni ihtilalini tervic edenler ve etmeyenler"* olarak iki gruptan oluştuğunu öğrenmiştir. [259]

Sonuçta Amerikan misyonerleri büyük bir Protestan toplum yaratmayı başarmış, eğitim kurumları ve kiliseleriyle Ermeni toplumuna önemli ölçüde nüfuz etmişlerdir. Dolayısıyla Ermenilerin inanç ve kültür hayatına ne ölçüde

---

olduğunu görmekteyiz. Örneğin misyonerlerin satın aldıklar arsalarda okul ve kilise gibi binalar inşa edilmesini yasaklamıştır. Bazı durumlarda ikamet için mesken inşa edilmesi durumunda bile, misyonerlerden söz konusu meskenin farklı amaçla (eğitim ve dinî) kullanılmamasını taahhüd eden senet alma yoluna gitmişlerdir ABCFM Project, Reel 609, "Notes upon Relations with Turkey" (D. Dwigt), s. 413. Ancak misyonerlere karşı gerek merkezi, gerekse yerel yöneticilerin almış oldukları tedbirler Amerikan diplomatlarının baskısıyla etkisiz bırakmışlardır. Misyonerlerin Babıali ile sorunları sürekli olarak İstanbul'daki Amerikan temsilcisinin yazışmalarına neden olurken, bazen ABD Hariciye Bakanı ve devlet bakanları sorunlara direkt olarak müdahil olmuşlardır. ABCFM Project, Reel 609, "Notes upon Relations with Turkey" (D. Dwigt), s. 412 vd.

259 BOA, *HR. SYS.*, 64/25, 20. 05. 1895, s. 13/1.

etki etmiş olduklarını tahmin etmek hiç de güç olmasa gerektir. Misyoner Dwight 20. yüzyıl başına gelindiğinde Protestan etki ve değişimin radikal bir mahiyet kazanmış olduğunu ifade etmektedir ki, aşağıda misyon çalışmalarının siyasi boyutunu ele alırken bu etkiyi daha açık bir şekilde görmek mümkün olacaktır:

> "Son 20 yılda (1880-1900) derin bir şekilde bilgi hırsıyla tutuşan nüfusun bütün sınıfları arasında teşvik edici çeşitli misyon okulları açılması gerekli idi ki, bu bilgi radikal bir şekilde imparatorluğun her bölgesindeki entelektüel atmosferi değiştirmiştir. "[260]

[260] Harrison G. Dwight, *Constantinople and Its Problems- Its People, Customs, Religions and Progress, Young Peoples Missionary Movement*, London, 1901, s. 255.

C-Amerikan Misyoner Faaliyetlerinin Gelişimine Etken Faktörler

Kuşkusuz, ABCFM'in Osmanlı topraklarındaki misyon çalışmalarının birkaç on yılda ulaşmış olduğu saha ve olağanüstü başarı, kendi iç dinamiklerinin dışında, bazı dış faktörlerin kendilerine sunmuş olduğu olumlu ortamla da ilgilidir. Bu dış faktörlerden özellikle Osmanlı yöneticilerinin isteyerek ya da istemeyerek sergilemiş oldukları uygun tavır ve Müslümanların onlara karşı düşmanca bir reaksiyon göstermemeleri dikkat çekmektedir. Müslümanların misyonerlik çalışmalarına bakışında, genel olarak misyonerlerin hedef kitlesinin Hıristiyanlardan oluşması bir etken olabilir. (Aşağıda görüleceği üzere misyonerler fırsat buldukça gizli veya açık bir şekilde Müslümanlar arasında da faaliyette bulunmuşlardır.) Ancak gerçek o ki, -münferit olaylar hariç- Müslümanlar başta olmak üzere Osmanlı toplum sınıfları arasında bir bağnazlık mevcut değildir. Öyle olmasaydı ABCFM misyonerlerinin Osmanlı ülkesinin *"her bölgesinde entelektüel atmosferi değiştirmiş olmaları"* mümkün görünmemektedir. Nitekim, yukarıda değindiğimiz gibi ABCFM'in Yunanistan'daki başarısızlığı ve buradaki misyon çalışmalarını durdurması buna bir örnek gösterilebilir.

Hemen belirtmek gerekir ki, Osmanlı Devleti'nde misyonerlere karşı menfi bir tavır içine girilmesi, onların Gayrimüslim toplulukların (Ermeni) ayaklanmalarının bir parçası olduklarına inanılması ve bir güvensizlik ortamının ortaya çıkmasıyla başlamıştır. Osmanlı belgelerinde de

misyonerlere karşı takınılan tavırdaki farklılaşmayı tespit etmek mümkündür.

1-Osmanlı Yönetiminin İyi Niyet Gösterisi ve Toplumsal Hoşgörü Ortamı

İstanbul başta olmak üzere Amerikan misyonerlerinin Osmanlı kentlerindeki örgütlenmesini ve faaliyetlerini büyük ölçüde bulmuş oldukları hoşgörü ortamına borçlu olduklarını belirtmiştik. Bu hususta Anadolu'da Ermeniler arasında yürütülen misyon çalışmalarına münhasıran bazı örnekler üzerinde durmak, meseleyi bütünüyle değerlendirmek açısından yararlı olacaktır. Hatta başlangıçta misyonerler *"efkâr-ı siyâsiyeden vareste olarak sırf mezhebi bir heyet nazarıyla görüldüklerinden" "Dersa'adet'te ashâbî nüfûzdan ve en büyük memurin nezdine girip çıkabilmişlerdir"*[261] Amerikan misyonerleri, zaman zaman resmi işler nedeniyle üst düzey Osmanlı devlet adamları ile Amerikalılar arasında meydana gelen görüşmelere de davet edilmişlerdir. [262] Amerikan misyonerlerinin kendi kayıtları da yürüttükleri çalışmaların oldukça elverişli ve hoşgörü zemini üzerinde geliştiğini göstermektedir. Kayseri'de misyoner Irwin'in kurduğu sosyal amaçlı kulübün haftalık toplantılarına yaklaşık 100 Müslüman iştirak etmekteydi. Misyoner D. B. Eddy'ye göre

---

[261] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). *Hariciye Siyasi (HR. SYS)*, 2829/50, 02. 03. 1894, s. 8.

[262] Örneğin Türkiye'de madencilik çalışmaları için Osmanlı hükümetinin başvurusu üzerine ABD tarafında gönderilen Prof Laurence Smith, devlet yetkilileriyle görüşmeye başladığında Amerikan misyonerleri de görüşmeye davet edilmiştir. Yine ilk defa telgraf'ın Sultan Abdülmecit'e tanıtıldığı sırada C. Hamlin de huzura çıkmış ve Sultan tarafında iltifatlara mahzar olmuştur. Seçil Akgün, "Kendi Kaynaklarında Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820-1924)", *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler, c. V, Ankara, 1994, s. 2126.

"son yıllardaki yeni imtiyazlarla (with liberties) bu genç insanlar (Müslümanlar) yabancı ülkeler, onların yönetim usulleri, ve ılımlılık, nezaket gibi ilerlemenin her unsuru" hakkında bilgilendirilebilirlerdi. Bu nedenle *"(Hz.) İsa'nın yaşamı üzerine pek çok konferans verildi. "* Eddy'ye göre bu bilgilendirici faaliyetler *"Türkiye'deki mutaassıp Müslümanlar"* için bile umut verici girişimlerdi. [263] Yine Eddy, *"Protestanlaştırmanın ikinci büyük metodu"* olarak kadın misyonerlerin Anadolu'daki ev ziyaretlerinden bahsederken, onların her tarafta köy köy gezerek Müslüman evlerini ziyaret ettiklerinden, hatta buralarda İncil'den bölümler okuduklarından söz etmektedir. [264] Diğer taraftan kahvahane veya köy odaları gibi sosyal mekanlarda da erkek misyonerler, Türk erkekleriyle görüşebiliyorlardı. [265]

Misyonerlerin Osmanlı Devleti'nde bulmuş oldukları elverişli ortama ilişkin bir başka çarpıcı örnek ise bir İngiliz subayı olan Fred Burnaby'nin 1876/1877 yılında Anadolu'ya yaptığı seyahatini anlatan "At Sırtında Anadolu" adlı kitabında görmekteyiz. Burnaby gezi sırasında Sivas'ta iken evinde kaldığı Amerikalı misyonerlerle o esnada gergin olan Türk-Rus ilişkilerini değerlendirirken, misyonerlere şu soruyu yöneltir:

> "Varsayalım Ruslar Anadolu'yu ele geçirdiler, Protestan misyonunun durumu ne olur?"

---

263 Eddy, *a. g. e.*, s. 95.

264 Eddy, *a. g. e.* , s. 160-161. Kadın misyonerlerin Anadolu'daki misyon çalışmalarındaki yeri ve önemi konusunda Seçil Akgün'ün "Kendi Kaynaklarında Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820-1924)" başlıklı makalesi (*X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler, c. V, Ankara, 1994, s. 2128-2144) geniş bilgi içermektedir.

265 Akgün, "Kendi Kaynaklarında Amerikalı...", s. 2132-2133.

Aldığı cevap ise Hıristiyanların hamisi olduğunu iddia eden Rusya'nın müsamahasızlığına olan inancı ortaya koyduğu gibi, Osmanlı topraklarındaki din ve vicdan serbestliğini de açıkça göstermiştir:

> "Rus papazlara yer açılsın diye derhal ülkeden kovuluruz. Çarın devleti kendi mezhebinden başka herhangi bir mezhebe hoşgörüyle bakmaz. "[266]

Balkanlar'daki misyonerlik faaliyetleri ve Bulgar meselesi Osmanlı devlet adamları zihninde misyonerler aleyhine bir kuşku ve güvensizlik hasıl etmişse de, Ermeni olaylarının ortaya çıkmaya başladığı 1880'lere kadar Anadolu'da Amerikan misyonerleri ile Osmanlı merkezi ve taşra yöneticileri arasında ciddi bir sorun yaşanmamıştır. Buna dair Amerika'nın Sivas Kondolosu Jewett'in 10 Mart 1888 tarihili raporu dikkate değer bir örnek olarak gösterilebilir. Jewett raporunu Amerikan yönetiminin kendisinden Amerikan misyonerlerinin durumu hakkında bilgi istenmesi üzerine kaleme almıştır. Çünkü bu tarihlerde Amerikan basınında misyonerlerin Osmanlı topraklarında zor şartlar

---

[266] Fred Burnaby, *At Sırtında Anadolu (On Horseback Through Asia Minor)*, Çev: Fatma Taşkent, İstanbul, 2005, s. 192. Burnaby'nin bu konudaki şahsi düşüncesi ise şöyledir: "*...Bu sözler beni çok şaşırttı. Çünkü bir İngiliz Protestan tarafından değil, bir Amerikalı tarafından, üstelik Cumhuriyetçi kurumlara sahip olmasına rağmen Rusya'ya karşı daima büyük bir yakınlık duyduğu düşünülen bir ülkenin vatandaşı tarafından sarfedilmişti. Demek ki Çarlık hükümeti, topraklarında her hangi bir inanca hoşgörüyle bakmayacaktı. İmparatorun Amerikalı Rus putperestlere Protestan inancına dair bilgiler aktarmalarına izin vermesi zayıf olasılıktı. Protestanlık düşünce özgürlüğünü ifade eder. Araştırma yapma hakkı, despot bir takım yöneticilerin hiç hoşuna gitmeyecek bir şeydir. Ortodoksluk mezhebine özgü batıl inançların ve yozlaşmış ibadet biçiminin, saf Protestan inancımızla ikame edilme şansı yoktur, ta ki tüm Rusya'da hüküm süren otokratik yönetim biçimi bir devrimle sona erdirilene dek.* " Burnaby, *a. g. e.*, s. 192.

altında bulundukları ve Osmanlı yöneticilerinin onlara karşı olumsuz bir tavır içinde oldukları ile ilgili haberler çıkmakta ve sorun giderek Amerikan hükümetinin dikkatini celb eder bir hal almaktaydı. Jewett kendisine durumun araştırılması talimatının verilmesi üzerine Erzurum, Mardin, Bitlis, Trabzon, Merzifon ve Antep'teki ABCFM misyonerlerinden bilgi istemiştir. Jewett adı geçen misyonerlerden almış olduğu mektuplardan derlemiş olduğu yukarıdaki söz konusu raporunu ABD Dışişleri Bakanı Rives'e (10 Mart 1888'de) göndermiştir. Öncelikle bütün misyonerlerin mektuplarında Osmanlı yerel yöneticilerinin kendilerine "dostça" davrandıkları notunun düşüldüğünü belirtelim. Konsolos Jewett *"Türk hükümetinin misyonerlere karşı düşmanca bir tutum içinde bulunmadığı"* inancını belirttikten sonra mektuplardan edindiği bilgilerden şu sonuçlara ulaşmıştır:[267]

1- Amerikan misyonerleri ve okullarına karşı aleyhte bir davranış yoktur.

2- Osmanlı hükümetinin tavrı ne dostça, ne de düşmancadır. Osmanlı hükümeti kayıtsız bir tavır içindedir.

3- Türkiye'de dinden dolayı cezalandırmalar yoktur.

4- Amerikan okullarına müdahale edilmemektedir. Ancak, kitap ve basım konusunda sıkıntılar vardır.

5- Yerel yöneticilerin Amerikan okullarına karşı tavrı dostçadır.

6- Amerika'daki gazetelerinin karşıt görüşlerine rağmen son yıllarda Amerikan okulları ve misyonerlerine karşı somut bir değişim yoktur. Türklerin Ermeniler ve diğer Hıristiyanlara karşı tavrında bir değişim olup bu, Ermenilerin Müslümanlarla eşit hale gelmesine bağlanmaktadır. Yabancı basında ABD misyoner okullarında öğretildiği gibi Babıali'nin çıkardığı yeni kanunların Hıristiyanlığa karşı

---

[267] BOA, *HR. SYS.*, 2735/10, (Jewett'ten Rives'e, 10 Mart 1888). Dosyada misyonerlerin Jewett'e gönderdikleri raporlar mevcuttur.

çıkarıldığı, New York'taki bir yazarın deyimiyle *"Türklerin İncil'i İslam dini için ciddi bir tehdit olarak gördüğü"* şeklinde haberler yer alıyor. *"Bu doğru değil, Türkler kanunları yabancı okullara karşı değil, yabancı etkisine karşı çıkarmaktadırlar. Türkler, Avrupa ve Amerikan politik düşüncelerinin etkisinden korkuyorlar. Avrupa ve Amerikalıların dininden korkmaları için özel bir neden yoktur."*

Misyonerlerin kendi kayıtlarından da anlaşılacağı gibi Anadolu'da Amerikan misyonerlerinin çalışmaları için uygun bir ortam vardır. Osmanlı hükümetinin misyonerler ile ilişkileri somut bir şekilde bozulmasının 1880'li yılların ortalarına rastladığını söyleyebiliriz. O. Dwigt'in yukarıda bahsi geçen *"Notes upon Relations with Turkey"*[268] adlı kapsamlı yazısından anlaşıldığına göre taraflar arasında sorun olan meseleler 1884'te başlamıştır. 1884-1892 arasındaki ilişkileri ele alan adı geçen yazıda, sorunlar daha ziyade şu noktalarda yoğunlaşmıştır: Kitap satımı, kilise ve okul inşası, ruhsatsız okuların eğitim-öğretim faaliyetlerinin sınırlandırılması, okul kitaplarının denetimi, ikâmet edilen evlerin eğitim ve dinî amaçla kullanılması, çeşitli nedenlerle misyonerlerin tutuklanması, misyonerlerin korunması. Bütün bu sorunlar Babıali ile misyonerler arasında siyasi ve hukuki bir rekâbeti de beraberinde getirmiştir. Bu nedenle aşağıda görüleceği gibi, Babıali misyonerlerle beraber onların sözcüleri konumundaki Amerikan ve İngiliz diplomatlarının oluşturduğu cepheye karşı koymaya çalışmıştır. Hukukî rekabette ise misyonerler sahip oldukları hak ve hukuku kapitülasyonlarla açıklamaya çalışırken, Babıali yaptığı yasal düzenlemelerle kapitülasyonlarla taahhüt etmiş olduğu aleyhteki yaptırımları lehine çevirmek istemiştir.[269]

---

268 Bkz: ABCFM Project, Reel 609, s. 1-25.

269 Misyonerlerin kapitülasyonlar çerçevesinde Babıali'yi usulsüzlük ile suçlayan ve bu yöndeki haklarını ortaya koyan şu örneğe yer vermek, ilişkilerin esası ve seyri hakkında bir fikir verecektir: 28

Sonuç olarak Amerikan misyonerlerinin bulmuş oldukları uygun ortamda gerek kendi devlet kurumlarının, gerekse İngiliz diplomatlarının vermiş oldukları siyasi destek ABCFM'nin çalışmalarına büyük bir güç ve hız vermiştir. Aşağıda İngiliz diplomatların Protestanlığın hamileri olarak Amerikan misyonerlerine vermiş oldukları desteği ve böylece Protestanlığın gelişimine etkilerini ele almaya çalışacağız.

2-İngiliz Diplomatların Siyasi Koruması

Bilindiği gibi Protestan misyon teşkilatlarının Türkiye'de geniş bir faaliyet serbestisi ve sahası kazanması, büyük ölçüde İngiliz diplomatların çalışmaları ve Babıali üzerindeki etkisinin bir sonucu idi. Bu bakımdan Protestan

---

Temmuz 1892'de Mersin'deki Amerikan Konsolosluğuna gönderilen bir telgrafla Misyoner Pettibone'nun Adana'da tutuklandığı ve Konsolosluğun (ABD) telebine rağmen söz konusu misyonerin serbest bırakılmadığı haberi iletilir. Bunun üzerine Amerikan elçiliği misyoner Pettibone'un serbest bırakılmasını talep eder. Babıali bu istek üzerine yerel yöneticilerine "Pettibone'un 'büyük suç' işlememişse" serbest bırakılması talimatı verir. Nitekim, Pettibone üç gün sonra serbest bırakılır. İşin ilginç tarafı Amerikan diplomat Newberry Babıali'den bu talepte bulunurken Babıali antlaşmalara göre Babıali'nin bunu "hemen" ve "koşulsuz" olarak yapmasını ileri sürmesidir. Detayda ise antlaşmanın ilgili maddesi şöyle izah ediliyordu: "*Antlaşma açıktır. Hatta bir Amerikalı suç kabul edilen fiillerde bulunsa bile, konsolosun bilgisi olmadan tutuklanamaz; orada hiçbir konsolos yoksa bile en yakın konsolosa teslim etmek zorundadır.*" ABCFM Project, Reel 609, *Notes upon Relations with Turkey*, "Mr. Pettibone's arrest", 1 August, 1892, s. 13 Bu noktada kapitülasyonlar taraflar için hep tartışma konusu olmuştur. Misyonerlerin karşılaştıkları sorunlar karşısında hukuki zeminde hep dayanak noktası olarak ileri sürdükleri kapitülasyonlar, dönemin misyoner yazışmalarında ve yayınlarında sürekli işlenen ve irdelenen konulardan biri olmuştur. Misyonerin bu konudaki yorum ve tezleri hakkında Misyoner Henry O. Dwigt'in 8 Nisan 1893 tarihli "*The Treaty Right of American Missionaries in Turkey*" başlıklı yazısına bakılabilir. ABCFM Project, Reel 609, s. 28-49.

İngiltere'nin gerek siyasi gücü, gerekse Osmanlı Devleti üzerindeki etkisi, İngiliz elçi ve konsoloslarını sık sık misyoner ve Protestan cemaatin şikâyet ve himaye mercii haline getirmiştir. [270] Özellikle İngiltere'nin İstanbul'daki büyükelçisi Lord Stratford Canning'in başını çektiği İngiliz himaye politikası, Protestan nüfusun 15 Kasım 1847 tarihinde ilan edilen bir "İrade" ile hukuki bir statüye kavuşturularak bağımsız bir "millet" olarak tanınması sonucunu doğurmuştur. [271] 1847'de yayımlanan "İrade" ile atılan "büyük adım", 1850 ve 1853'te ilan edilen yeni iradelerle tekrarlanmıştır. [272]

Yine, 1856 tarihine kadar İslam'dan irtidat edenlerin ağır bir şekilde cezalandırılmasını öngören usul, Canning'in baskısıyla Islahat Fermanı'na konulan "din serbestisi"yle kaldırılmış; böylece daha önce *"Hıristiyanlar arasında mezhep değişikliğini sağlamak amacıyla çalışan misyonerler 1856'den itibaren Müslümanlar arasında da çalışmaya başlamışlardır."*[273]

---

270 Protestan cemaatin karşılaştıkları bazı sorunlar ile ilgili olarak İngiliz diplomatları nezdindeki bazı şikâyet ve girişimleri hakkında bakınız: *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)*, c. 1, Ankara, 2004. Konsolos James Finn'in günlüğünden anlaşıldığına göre İngiliz konsoloslarının başlıca faaliyetlerinden biri de *"misyonerlerle ve din ya da mezhep değiştirenlerle ilgili anlaşmazlıkları"* çözüme ulaştırmaktı. Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerin Konsolosları-İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (2580-1900)*, 1. Baskı, İstanbul, 2004, s. 62.

271 Erhan, "Ottoman Official Attitudes...", s. 200.

272 Hamlin, *Among the Turks*, s. 134.

273 Özcan-Buzpınar, *a. g. m.* , s. 66-67. Esas itibariyle Canning, daha 1844 yılında Hıristiyanlık'tan İslamiyet'e girip tekrar eski dinine dönenlere karşı idam cezasının uygulanmaması konusunda garanti almıştı. 1852 ve 1853 yıllarında istisnai uygulamalar görülmekle beraber, Canning Babıali ile müzakerelerinde büyük bir başarı kazanmıştı. Canning, bir devrim niteliğini taşıyan başarısını anılarında şöyle anlatmaktadır: *"Lord Aberden'den kesin talimat aldım, Fransız Elçisi de benimle birlikte hareket etmesi yolunda hükümetinden gelen direktif üzerine teşebbüse geçti. Babıali'den bundan böyle*

Sonuçta; Protestan misyon örgütleri fermanın getirmiş olduğu "serbestlik" havası içinde Türkiye'deki kadrolarını takviye ederek ve istasyonlar kurarak "dikkate değer bir şekilde" faaliyet sahalarını genişletmişlerdir. Misyoner Richter'in aşağıdaki sözleri, fermanın ilk birkaç yıl içinde pratikteki sonuçlarını göstermesi açısından bir fikir vermektedir:

> "İlk birkaç yılda umutlar oldukça parlaktı. Pek çok Türk Hıristiyanlık ilkelerine eğilim gösterdi. Misyonerlerin dinî konulardaki genel vaazlarına pekala iştirak edildi. Pek çok kişi İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin evine geldi ve onlarla saatlerce konuştular. Bunu ihtidalar ve vaazlar takip etti. Selim Efendi'nin Protestanlığı kabulü büyük bir sansasyon yarattı. O William adını aldı. Diğer önemli mühtediler imam olan Abdi Efendi ile Mahmut Efendi idi. 15 ya da 20 Türk vaftiz edilmiş olabilir. 1864

İslamiyeti kabul ettikten sonra eski dinine dönen azınlıkların cezaya çarptırılmamasını talep etme yetkisini kazanmış oluyordum. Gene de bu talebimize ret cevabı verildiği takdirde ne gibi bir hareket yolu tutacağımıza dair bir emir almış değildik. Türk nazırlarını ürküterek bir sonuç alınabileceği umuduyla işe giriştim. Baştercümanımız Pisani'nin eline notayı tutuşturduğum zaman, her zamanki açık sözlülüğüyle, bu işin yürümeyeceğini söyledi. Ben de cevaben: 'Yürüyecek Mr. Pisani!' diye karşılık verdim. İşin aslına bakarsanız, ben de başarı kazanacağımızdan pek umutlu değildim. Hariciye Nazırı Rıfat Paşa nezaketle notamı kabul etti ve böylece çatallı bir müzakere kapısı açıldı. Gerçi notamıza verilen cevap Babıali'nin bu konuda isteklerimizi kabul ettiğini gösteriyordu, ama Sultan'ın bana şifahen tebligatta bulunarak yapılan antlaşmayı tekit etmesini diledim. Paşa beni atlatmak için uğraştıysa da nihayet Sultanın huzuruna çıkmam kabil oldu. Abdülmecit bu denli tavizde bulunan ilk Osmanlı padişahı olduğunu ve tarihi şerefe benim muhatap oluşumdan büyük sevinç duyduğunu söyledi. Ben de Sultanın elini öpen ilk elçi olma şerefini bağışlamalarını istedim. 'Yo! Yo!' dedi. Dostça elimi sıktı. Böylece bu çapraşık iş sona erdi. " S. Lane Poole, *Lord Stratfod Canning'in Türkiye Anıları*, Çev: Can Yücel, Ankara, 1999, s. 95-96.

yazında (Protestanlığı kabul eden) 10 yetişkin (Müslüman) tespit edildi. "[274]

---

[274] Richter, *a. g. e.* , s. 173-174. Burada Müslümanlar arasındaki misyonerlik faaliyetleri konusunda bir parantez açmak yerinde olacaktır. Daha ziyade çalışmalarını Hıristiyan topluluklar arasında yoğunlaştıran misyonerlerin Müslümanları bütünüyle gözden uzak tutmadıkları anlaşılmaktadır. Ancak, misyonerlerin Müslümanlar arasındaki etkisinin yok denilecek kadar sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. Bunda Osmanlı hükümetinin Müslümanların misyoner okullarına gidişini yasaklayan hükümler çıkarması ve bunun icrasını kararlılıkla uygulaması önemli bir etken olmuştur. Babıali tarafından farklı tarihlerde vilayetlere gönderilen emirnamelerde Müslüman çocukların yabancı okullara gönderilmesine "*kat'iyen meydan verilmemesi*", bu okullara devam eden çocuklar varsa derhal alınarak velilerine gerekli tavsiyelerde bulunulması istenmiştir. Örneğin bakınız: BOA, *Y. PRK. MF.* , 5/20, 2 R. 1325, s. 8,11; *Y. PRK. UM.* , 44/96, 27 Ş. 1316; 51/38, 11 R. 1318; *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y. PRK. BŞK.)*, 19/27, 27 M. 1308; *İrâde Dahiliye (İ. DH.)*, 83576, 11 Ca. 1305; *Y. Mtv.* , 185/33, 9 Ş. 1316. Hatta okullara duyulan ilginin Müslümanların kendi eğitim kurumlarının nitel ve nicel yetersizliğinden de kaynaklandığını gören Osmanlı hükümeti, eğitim kurumlarında geniş bir yenileşme hareketi içine girilmesi gerektiğini de hissetmiştir. Örneğin bakınız: BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller (Y. PRK. AZJ.)*, 52/28, 22 S. 1325; *Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı Bölümü (Y. Mtv.)*, 185/33, 9 Ş. 1316; 302/216, 28 Ş. 1325; Yine de; az da olsa Müslümanların illegal olarak misyoner okullarına gidişinin önü alınamamıştır. Aslında Misyonerlerin Müslümanları Hıristiyanlığa celbetme ümidi ve poltikası misyonerlerin hiçbir zaman vazgeçmediği dinî bir görevdi. Misyoner George Z. Herrick'in 1 Ekim 1908 tarihli yazısında "son üç yılda Hrıirtiyanlığa Müslüman halkı kazanma görevi İngiliz ve Amerikan kolejlerinin genç Hıristiyanlarına büyük bir sorumluluk yüklediğini" yazmaktaydı. Herrick yazısında bu amaca uygun olarak Müslümanları kazanmak amacıyla metod olarak Müslümanlığa dair bazı sorunları ve Hıristiyanlıkla mukayesesini gerektiren 12 sorunun da yanıtını istemiştir. Bkz: ABCFM Project, Reel 622, "Dr. Barton'a", Bible House, İstanbul, 1 Oct. 08. s. 503. Özelikle II. Meşrutiyet döneminin eğitimde çağdaşlaşma politikasının bir sonucu olarak misyonerlere karşı yumuşak bir tavır sergilenmiş, bu ise Müslüman unsur arasında misyoner okullarına ilginin artmasına neden olmuştur. Dolayısıyla bu dönemde söz konusu okullarda tek tük de olsa Müslüman öğrencilere rastlanmıştır. Misyoner kız okullarında Türk kızlarına bile rastlanmıştır. Seçil Akgün, "Türkiye'de Cumhuriyet Öncesi Amerikan Eğitim Kurumları", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, İstanbul: 21-25 Ağustos 1989, Tebliğler, Ankara, 1990, s. 593.

Özelde Amerikan misyonerleri, Osmanlı Devleti ile ABD arasında ilk resmi ilişkilerin kurulduğu Seyrisefain ve Ticaret Antlaşmasına (1830)[275] kadar İngiltere devletinin himayesinde, İngiliz vatandaşlarının yararlandığı ayrıcalıklardan yararlanmışlardır.

Babıali de İngiliz rahipler ile Amerikalı misyonerler arasında herhangi bir ayırım yapmayıp, onları "İngiliz" kimliği altında İngilizce konuşan Protestan kiliselerinin mensupları olarak değerlendirmiştir. Bu şekilde 1820-1830 yılları arasında Amerikalılar, İngiliz yetkililerinin verdiği koruma (protégé) belgelerini taşıyarak aynı imtiyazlardan yararlanmışlardır. [276]

W. Goodell'ın İngiliz konsoloslarının desteğine işaret eden 16 Mart 1824 tarihli mektubu, misyon çalışmalarında İngiltere'nin büyük rolünü şu şekilde ortaya koyuyordu:

> "Her yerde İngiliz konsolosları ağırlıklarını bizden yana koyuyorlar ve burada bir İngiliz konsolosunun adı, başka yerlerde kimi devletlerin sahip oldukları ağırlıktan daha fazlasına sahip. "

Goodell, çalışmalarında ve temasları sırasında maruz kaldıkları Katolik engellemelerini de yine İngiliz desteğiyle aştıklarını söylüyordu:

---

[275] Antlaşmanın metni ve Osmanlı-Amerikan ilişkilerindeki yeri için bakınız: Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri, (Açıklamalı), Türk tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 1-4;* Çağrı Erhan, "1830 Osmanlı-Amerikan Antlaşması'nın Gizli Maddesi", *Belleten,* c. LXII, sa. 133-135, Ankara, 1999, s. 457-465; Orhan F. Köprülü, "Tarihte Türk Amerikan Münasebetleri", *Bellten,* c. LI, sa. 200, Ankara, 1987, 932-934; Akdes Nimet Kurat, *Türk-Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959),* Ankara, 1959, *s. 14-17;* Şimşir, "Ermeni Propagandasının..." s. 81-83, 86-94;

[276] Erhan, "Ottoman Official Attitudes..." s. 195.

"Latin pederler, eğer Türklerden korkmasalar bizim kafamızı keser, zehirler, yakar ya da boğarlardı. Eğer Türkler İngilizlerden korkmasalardı, istediklerini yapabilmek için Latin pederler Türkleri rüşvetle kolayca yola getirebilirlerdi. "[277]

3-Misyon Çalışmalarının Gelişmesinde Amerikan Diplomatlarının Etkisi

Şu bir gerçektir ki; İngiliz desteği ve himayesi, Amerikan ve İngiliz misyon çalışmalarının sadece ilk yılları için değil, her dönemi için itici güç olmuştur. ABD ile Osmanlı Devleti ile resmi ilişkilerin başladığı 1830'lardan sonra İngiliz diplomatlara Amerikan diplomatları da katılmıştır. Burada üzerinde durulması gereken bir husus vardır. Genellikle Amerikan diplomasisinin misyonerlere yüzyılın ortalarından sonra yakınlık gösterdiği ileri sürülmektedir. Ancak, Amerikan diplomatları daha ilk zamanlarda misyonerlerin sorunlarıyla ilgilenmiş ve onları misyon çalışmalarında cesaretlendirmişlerdir. Örneğin, 1840'larda ABD Dışişleri Bakanı Daniel Webster (1831-1843), Protestanları ve kurumlarını korumaya yönelik sempatisini gösterip, Osmanlı hükümetinden yeni muafiyetler elde etmek için baskı yaptığında bu, Türkler arasında bir kırgınlığa neden olmuştu.[278] Zamanla Amerikan misyonerlerinin ülkelerinde ulaşmış oldukları güç Amerikan diplomasisine yön veren ve kamuoyu oluşturabilen bir hal almıştır. Amerikan misyonerlerinin ülkelerindeki nüfuzu ve ABD yönetimi üzerindeki etkisi konusunda Kocabaşoğlu'nun şu kaydı dikkate değerdir:

"Misyonerler Amerikan yönetimi ve hariciyesiyle doğrudan işbirliği yapıyor görünmemeye özen göstermişleridir; ancak bir baskı grubu olarak yönetim üzerinde de

---

[277] Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, s. 27-28.
[278] Grabill, *a. g. e.*, s. 39.

> her türlü baskıyı yapmaktan da geri durmamışlardır. Misyonerleri özellikle ABD'deki yerel basını harekete geçirme konusundaki becerileri, yönetimin misyoner taleplerine karşı her zaman duyarlı olmasını sağlamıştır. Bu talepler bir ABD'li diplomatın görevinden alınması ya da alınmaması, örneğin Erzurum'da konsolosluk açılması ya da Osmanlı yönetiminden tazminat alınabilmesi ya da bir misyonerin sınır dışı edilebilmesinin önlenmesi için Türk karasularına savaş gemisi gönderilmesine kadar çok değişik biçimler almıştır. "[279]

Kısaca, aşağıda da görüleceği gibi, Amerikan misyonerleri özellikle Ermeni ayaklanmalarındaki rolleri ve pozisyonları nedeniyle Amerikan diplomasisinin ve Osmanlı-Amerikan ilişkilerinin başlıca konusu haline gelmişlerdir. Biz bu hususu Ermeni Sorunu bahsinde ele alacağımızdan, şimdilik Amerikan misyonerlerinin Amerikan diplomasisinin neresinde bulunduğunu genel olarak ortaya koymak açısından tarihçi İ. Ortaylı'nın şu sözlerine yer vermek istiyoruz:

> "Ticari faaliyetler dışında diğer büyük devletlerle kıyas edilemeyecek derecede Osmanlı Devleti'nin dış ve iç sorunlarına karşı yansız kalan ve karışmayan Amerikan diplomasisinin bir konuda dinamik bir politika izlediğini görüyoruz. ABD misyonerlerinin misyonerlik faaliyeti..."[280]

---

[279] Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, s. 19-20.

[280] İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi*, c. 14, sa. 3, Ankara, Eylül 1981, s. 87.

IV. Bölüm

Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Milliyetçiliğinin Gelişimine Etkileri, Ermeni Ayaklanmalarındaki Rolleri ve 19-20. Yüzyıllarda Osmanlı-Amerikan İlişkilerindeki Yerleri

A-Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Milliyetçiliğinin Gelişimine Etkisi

Genel olarak misyoner çalışmalarının ortaya çıkardığı sosyo-politik, kültürel öğelerden biri de misyonerlerin nüfuz ettikleri toplulukların ulusal hislerini işlemeleri olmuştur. Amerikan misyonerlerinin de Osmanlı Devleti'nin gerek Avrupa, gerekse Asya topraklarındaki faaliyetleri Osmanlı Hıristiyanlarına ulus şuurunun kazandırılması noktasında benzer sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Özellikle Balkanlarda Bulgarlar arasındaki "Bulgarlık bilinci", Anadolu'da Ermeniler arasındaki "Ermenilik bilinci" büyük ölçüde misyonerler tarafından verilmiştir. Ermeniler, misyonerlerden dinledikleriyle, aldıkları eğitim ve gördükleri yardımla özellikle dil ve kültür sahasında millî bir alt yapı edinmişlerdir. Bu kazanım onlara siyasi sahada devlet ve vatan konularında bir bağımsızlık düşüncesi aşılamıştır. Dolayısıyla Ermeniler aldıkları eğitimle tebaası oldukları devlete ve ülkeye hizmet etmek yerine, devletine karşı gittikçe yabancılaşan düşmanca bir ruh hali içine girmişlerdir.

Üstelik; misyonerin tedrisatından geçen Ermeniler, mezun olduktan sonra öğretmenlik, vaizlik, doktorluk gibi görevler alarak artık misyonerler için bir müşteri değil, bizzat misyonerlerin işlevini üstlenen yeni nesil Ermeni çocuk ve gençlerinin mimarı olacaklardır. Esas itibariye ABCFM, kurmuş olduğu düzeni devam ettirmek için yerli unsura büyük bir önem atfetmiştir. ABCFM misyonerlerine göre Ermeni nüfusa etki edebilmenin ve misyon sahasını genişle-

tebilmenin en önemli koşuluydu bu. Bu bakımdan ABCFM'nin ihtiyaç duyduğu yerli din adamı ve özellikle de öğretmen teminine öncelik vermişlerdir. Bu yönde ABCFM daha 19. yüzyılın ilk yarısında ciddi bir yerli çalışanlar kadrosu yetiştirmeyi başarmıştır da. [281] Dolayısıyla aşağıda da görüleceği üzere 19. yüzyılın sonlarına doğru baş gösteren Ermeni olaylarında ABCFM'na bağlı Protestan Ermeni papaz, vaiz ve öğretmenler sahip olmuş oldukları konum ve nüfuzu kullanarak inisiyatif almışlardır.

1895 yıllarında Anadolu'da bulunan Rus miralaylarından Potiyat, bizzat gözlemlerine dayanarak hazırladığı bir raporda Amerikan misyonerlerinin Ermeni gençlerinin duygu dünyasına yapmış oldukları etki konusunda dikkate değer bilgiler vermektedir. Potiyat, Ermenilerin okul programında yer alan başta tarih ve coğrafya dersleri olmak üzere sosyal bilimlere dair derslerin onların *"ezhanına Devlet-i Aliyye'nin usûl-ı idaresinden adem-i memnuniyet efkârını ve ahvâl-ı siyasiyenin serbestiyet fikirleriyle münâsib olacak surette tebdil ettiğini"* tespit etmiştir. [282] Açıkça siyasi bağımsızlık düşüncesinin derslerde işlendiğini belirten Potiyat, Ermenice'nin öğretimi ve Ermeni yazarlarının kitaplarının okutulduğu sırada tarihteki bağımsız Ermeni Krallığı'na dikkat çekildiğini, bunun ise okuldaki Ermeni asıllı öğretmen ve öğrencileri bu krallığın yeniden kurulabileceği düşüncesine

---

[281] ABCFM'nin misyon çalışmasında büyük önem etfettiği yerli (Ermeni) çalışanların sayısal durumu konusunda Batı Türkiye Misyon'na dair bazı örneklemeler ve değerlendirmelere aşağıda "Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Ayaklanmalarına Etkileri" bahsinde yer verilmiştir.

[282] Potiyat Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren okulları Etfal Bahçeleri (Okul Öncesi), iptidailer, idadiler, kolejler ve bunların ilahiyat sınıfı olmak üzere beş başlıkta incelemiştir. Bu okulların programı konusunda vermiş olduğu bilgi için bkz: Ek 1. ABCFM kendi kayıtlarında ise okulları, Sabbath okulları, Genel Okullar (Erkek/ Kız Okullar ve Yatılı Okullar), Kolej ve Yüksek Okullar (İlahiyat Okulları) şeklinde verilmiştir.

sevk ettiğini söylemektedir. Hatta Amerikan kolejlerinin öğretim kadrolarının büyük kısmını elinde tutan Ermeni öğretmenlerin, Ermeni Krallığı kurulduğunda önemli memuriyetlere getirilecekleri düşüncesinde oldukları söylentileri bile işitilmekteydi. Ermeni öğretmenler, bu sıralarda kurulacak Ermeni Krallığı'na İngiltere prenslerinden Prens Teq'i namzet göstermekteydiler ki, bu düşünce dönemin gazetelerinde de yer almıştır. Potiyat bunu ayrıca bir Ermeni'den bizzat dinlemiştir. Potiyat'a göre, bu yeni yaşam tarzı Ermeni öğrencilerini mezuniyet sonrası dönemde gerçek hayatla yüz yüze kaldıklarında ciddi bir sosyal çatışmaya ve "husumet" psikolojisine sevk etmiştir ki *"erkek ve kız talebe 'Hınçakist' olmaya hazır ve mühiyya"* bulunmuşlardır. [283]

Amerikan misyonerlerinin sahneye koydukları oyun sultan başta olmak üzere Osmanlı devlet adamlarınca da çaresizce seyredilmekteydi. Maarif Nazırı Zühdü Paşa yukarıda sözü edilen raporunda; Amerikan okullarında iptidailerden idadilere kadar okutulan "en mühim" dersleri üç kategoride ele alarak bunlardan "ulum-ı diniye" derslerinin "Protestanlığın neşr-i tamimine", tarih dersinin *"ezhân-ı umumiyyede ve hususiyle teba'a-i saltanat-ı seniyyenin efkârında bir hissiyât-ı siyasiye tevlidine"*, İngilizce'nin ise *"memâlik-i mahrusede Fransa'nın kendilerince ma'lum ve mahsus olan mekâtib vesilesiyle istihsal edilen ve nüfuzuna galebeye ittihaz olduğuna"* dikkat çeker. Zühdü Paşa, 3 yaşında okullara alınan çocukların 20 yaşına kadar devletin hiçbir bilgisi olmadan eğitildiklerini, burada *"Frenk adât ve ma'lumatına alıştırıldıklarından etfâl-ı merkume mektebden çıktıktan sonra teba'alık namına takınmakta iseler de hakikat fikirleri münşâları olan mektebin tesiratıyla meşhun olub gitmekte oluğunu"* sitem etmiştir. Dolayısıyla, bu mekteplerin işlevi *" 'ulûm ve*

---

[283] BOA, *Y. PRK. TKM.*, 36/27, 24 Ca. 1313, s. 6-7, 7A, 8A.

ma'arifin kat'-ı cesimine şarkide. ve hususiyle memâlik-i mahrûsede neşr ve ta'mimiyle cemi'iyyet-i beşeriyyenin zulmet-i cehâlet ve nadaniden kurtulması fikr-i insaniyetperveranesine hiçbir vakit müstenid olmayub belki kavâ'id-i siyasiye ve politikiyenin kısm-ı mühimi icabınca bu misellû mekâtibin pek çok fedakârlıklar ihtiyariyle te'sis ve küşadı ve talebe-i masûmane-i teba'anın zihinlerini mezheb ve meşreblerine imâle ve köylü ve etfâlin çoğundan ücret-i tedrisiye alınub güya hayırhane ber cemile olmak üzere meccanen ta'limleri dahi etfâlin muhtac-ı i'ane olan ba'zı velilerine eğer ümidler i'tasıyla anların fikirlerinin dahi istedikleri tarafa celb ve ta'dili gibi desâyis ve tesvilât icra etmek" ve böylece Protestan misyonerleri *"ve emsâlleri her ne arzu ettilerse tervic-i amâl ve mekâsid-i fasidilerine hıdmet etmek"*ten ibaret olmuştur. [284] Zühdü Paşa benzer görüşlerini kaleme aldığı başka bir raporunda da, söz konusu okulların etkisinin artık Ermeni çocuklarının Osmanlı Devleti için yeniden kazanılmasının mümkün olamayacak bir sonuç doğurmuş olduğunu ifade etmiştir:

> "Nitelikli öğretmenler tarafından eğitilen gayrimüslim teba'a üzerinde her ne suretle icra-yı tesirât vasıta olunmakta, tehessürat-ı dinâyet ve milliyet sevkiyle bunlar tarafından vuku' bulan telkinât-ı muzırra etfâl-ı teba'anın zihinlerini teşviş ve ifsâd etmekte ve talebeler ikmâl-ı tahsil ile mektebden çıktıktan sonra kazandıkları o ihtisasât-ı diniye ve ilmiye ile efkâr tahliye edilmesi bir mes'ele rengini alacağından..."[285]

Osmanlı Maarif Nazırı bu görüş ve serzenişinde hiç de haksız değildi; zira hükümete ulaşan telgrafnamelerde ciddi bir endişeye neden olan yabancı okulların menfi faaliyetleri süreklilik göstermekteydi. Buna dair vilayetlerden Maa-

---

[284] BOA, *YEE.*, 102/38, 19 M. 1311, s. 2-3.
[285] BOA, *YPRK. MF.*, 3/31, 1311, s. 1/3-b-1/4-a.

rif, Dahiliye, Zaptiye, Hariciye Nezareti ve Sadarete farklı tarihlerde gönderilen telgraflardan bazı örnekler vermek misyoner okullarının çalışmalarının mahiyetini ve Osmanlı hükümetinin bu okullara karşı bakışını etkileyen faktörleri ortaya koyabilmek açısından önemli görünmektedir. 9 Cemaziyü'l-evvel 1310 tarihinde Maarif Nezareti'ne yazılan şifre telgrafnamede "*Anadolu'da bulunan ekser Ermeniler fikirlerini her şeyden ziyade teşviş eden Merzifon ile Ayıntab'ın meşhur Protestan mektebleri olub iki mektebde müste'id mu'allim ve müdirler ma'rifetiyle suret-i zahirede lisan ve .... ta'lim olunmakta ise de hakikat-ı halde en zeki Ermeni gençleri celb olunarak fikirleri mefâsid-i fesadiye için tehyi'e edilmekte olunduğundan*" bu okulların denetimi için önlemler alınmasını ve hatta mekteplerin içlerinde olup bitenleri haber verecek hafiyelerin görevlendirilmesini tavsiye etmiştir. [286] Mekteplerin

---

[286] BOA, *BEO Sadaret Evrakı Mektubi Mühime Kalemi (A. MKT. MHM.)*, 749/5,16 Za. 1310, s. 6. Gayrimüslim ve yabancı okullar 1880'lerin sonunda yoğun bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Bu tartışmalardan anlaşıldığı kadarıyla devletin bu okuların müfredat, ders kitapları ve "manevi değerleriyleriyle eğitmenlerinin davranışından" bihaber olduğudur. Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayûn-Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, Çev: Pelin Siral, 1. Baskı, İstanbul, 2004, s. 129. Osmanlı hükümeti, gayrimüslim ve yabancı okulların denetimi için 1886'da merkezi maarif Müfettişler dairesine "milel-i gayr-i müslime ve ecnebiye okullarının müfetişliğini" ilave ederek önemli bir adım atmıştır. Bu idari tasarrufu sonraki yıllarda merkezde nezarete bağlı "mekatib-i gayr-i müslime ve ecnebiye idaresinin" kurulması takip etmiştir. Salih Özkan, "Kayseri ve Yöresinde Azınlık ve Yabancı okullar", *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, 16-17 Nisan 1998, Yay. Haz. Ali Aktan-Ayhan Öztürk, Kayseri, 1998, s. 356.* Ancak Osmanlı hükümetinin gayrimüslim ve yabancı okulların zararlarının önlenmesi için atılan adımlar, yapılan düzenlemeler kağıt üzerinde kalmıştır. Diğer taraftan teftiş işi için ilk zamanlarda yabancı dil bilmeleri nedeniyle gayrimüslim müfettişlerden yararlanma yoluna gidilmişse de, sonradan bundan vazgeçilerek hep Müslim müfettişlerin atanması tercih edilmiştir. Buna dair sadaretin Schneider'in ataması ile ilgili olarak saraya yazılan muhtıraya şu yanıt verilmiştir: "*9 Receb 1304 (3 Nisan 1887) tarihli mazbata muhtırası ve Rumeli'deki gayrimüslim ve yabancı okulların müfettişliğine tayin edilmeyi talep eden Schneider Efendi ile ilgili ili-*

daha yakından takibi için hafiyelerin görevlendirilmesi Dahiliye Müsteşarı Hamid Refik Bey'in de elzem gördüğü bir önlemdi. Refik Bey, Sivas vilayetindeki Ermeni olayları ile ilgili hazırladığı raporda "*Ermeni fesadının menâbi'-i zuhûrunun*" Protestan ve Cizvit okulları olduğunu beyan ederek "*intişar-ı fesada*" Osmanlı memurlarının müsamahasının da neden olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle, yetersiz büyük ve küçük Osmanlı memurlarının azledilmesi gerektiğini düşünmüştür. [287] Yine Harput'tan gönderilen 15 Zilhicce 1313 tarihli bir telgrafta Amerikalı misyonerlerin kurdukları okullarda "*Ermeni evladının tarik-i sadakatten çıkarulub efkâr-ı muzırrraya sevk edilmekte oldukları*" bildirilmiştir. Bunun üzerine Sadaret, Dahiliye ve Hariciye Nezareti'ne bir yazı göndererek Ermeni çocuklarının misyoner okullarından alınarak kendi cemaat okullarına gönderilmesi konusunda velilerin bilgilendirilmesini istemiştir. [288] Ermeni olaylarının nispeten durulduğu 1890'ların sonlarında bile Babıali'nin şikâyetine ve aldığı kısmi önlemlere rağmen misyoner okullarının olumsuz çalışmalarının önü alınamamıştır. Anadolu Umum Islahat Müfettişi Şakir Paşa, 1898 tarihli raporunda misyoner okullarının tebaa arasında emniyetsilik ve düşmanlık hissini körüklediği ve bunun günden güne artarak vahim sonuçlar doğuracak ciddi bir boyut kazanmış olduğunu ileri sürmüştür:

> "Mekâtibin esasa teşkili hükümet-i seniyyenin menâfinin gayri bir maksada müstenit bulunmasiyle, teessüslerinden beri vücûda getirdikleri hizmet her sınıf tebaa bey-

---

şikteki dilekçe haşmetleri tarafından gözden geçirilmiştir. Bu işin bilinen ciddiyetine binaen, sultanın hükmü teftişin bütün imparatorluk vilayetlerini kapsayacak şekilde, ancak müfettiş görevine Müslümanları getirilmesi yönündedir. Bu nedenle, yukarıda adı geçen muhtıra ve evrak geri çevrilmiştir." Benjamin C. Fortna, *a. g. e.*, s. 129.

287 BOA, *Y. PRK. DH.*, 8/6, 22 M. 1312.

288 BOA, *A. MKT. MHM.*, 702/19, 23 N. 1313, s. 10-11.

> nindeki sükûn ve rahatı ve tâbi ile metbû arasındaki hemişe vücudu muktezi irtibat-ı mâneviyi ihlâl etmeğe münhasır olup bu suretle, teb'aa-i gayri müslime efradında müstahsil-i fikr-i mefsedet, sunuf u tebaa beyninde emniyetsizlik ve düşmanlık husûlüne bittabi hizmet ettiğinden hüsn ü âmiziş ve ülfet ile mükellef anâsır arasında günden güne artmakta olan beynûnet ve muâdâtın ve zımnındaki tefrikanın netâyic-i elime ve müessifesi hissolunmakta...bu halin her bir tedbir ve çare fevkinde vahim neticeleri intaç edebilmesi ihtimali gereği gibi kuvvetleşmekte bulunduğu âsâr-ı zâhireye ve ahvâl-i câriyeye atf-ı nazar olunduğunda istidlâl edilmekte zahmet çekilmez"[289]

Zira misyonerler okullarının etkisi ve zararlı faaliyetlerinin sadece Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde değil, imparatorluğun her yerinde cereyan ettiği anlaşılmaktadır. Bulgaristan komiserliğinin Mabeyn-i Hümayun'a gönderdiği bir yazıya göre nasıl ki misyonerler ve onların okullarındaki öğretmenler Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Van gibi Doğu vilayetlerinde meydana gelen olayların müsebbipleri iseler, Suriyelileri ve Makedonyalıları da isyana teşvik eden onlardı. [290] Öyle ki, misyonerler fırsat buldukça yanlarında okullarda ve kiliselerde okutulmak üzere hazırlanan *"tehyic-i efkâr ile tervic ve teşvik-i ihtilali mucib olan muzırr"* risaleler bulundurmaktan[291] ve okul duvarlarına "Ermenis-

---

289 Akyüz, *a. g. m.*, s. 127-128.

290 BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Müfettişlik ve Komiserlikler Tahriratı (Y. PRK. MK.)*, 9/49, 9 Ş. 1317.

291 Örneğin Bitlisli Kiğman'dan ele geçirilen bir risale bu nitelikte idi. Yakalanan risalenin ilk defa 1880 yılında basıldığı ve daha sonra iki baskı daha yaptığı anlaşılmıştır. Bu durum Ermeni ve Protestan matbaasında basılan kitapların iyi denetlenmediği tartışmasını da beraberinde getirmiştir. Bakınız. BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Maliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. ML.)*, 18/3, 1315.

tan" haritası asmaktan bile geri durmamaktaydılar. [292] Amerikan okullarının Ermeni gençlerine vermiş olduğu ihtilalci ruhu bazı Alman kaynakları da objektif bir şekilde dile getirmişlerdir. Bir Alman kaynağında bu durum şöyle ifade edilmiştir:

> "Amerikan ve İngiliz misyonerleri, Ermenistan'daki olaylarda asıl suçlulardır. Bazı Ermenileri dinamit kahramanları olarak şımarık bir şekilde yetiştiriyorlar. "[293]

---

[292] BOA, *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT.)*, 1509/67, 13 N. 1305. Amerikan okulların Ermeni gençlerine aşılamış olduğu bağımsızlık düşüncesi Mavroyeni Bey'in pek çok yazısında da dile getirilmiştir. Mavroyeni Bey 14 Kanun-ı Evvel 1895 tarihli yazısında şunları söylüyordu: *"Fi'l-vâki Memâlik-i Şahane'de hiç kimesne ma'ârif-i umumiyenin neşr u tamimine mümâna'at etmiyor ise de misyonerler ihtiyar-ı sükût edecek yerde daima kutâlden bahis ve bu suretle menâfi'imiz hilâfına hareket etmekde oldukdan başka neşr-i ma'ârif yolunda sarf etdikleri mesâi eseriyle Ermenilerin nihayetü'l-emr nev'an-mâ bir muhtâriyet-i siyasiye ihrazına şâyân gibi görüneceklerini beyân ediyorlar. Bundan başka merkûm misyonerler Katolik Ermenileri beyninde dahi imal-ı nüfuz etmek zamanı hulûl ettiği zan ve itikadında bulunduklarından Sason Ermenileriyle ale'l-umum sair bil-cümle Ermeniler hakkında icra etdikleri muâvenetden dolayı kendilerine müştekî gibi görünmekde olan Gregoryen Kilisesini ıslah etmek niyetindedirler..." "Misyonerlerin bu tavr u hareketi cidden câlib-i dikkattir."* *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri*, vol. II, Ankara, 2007, s. 8-11. Protestan okullarında ayrılıkçı fikirlerin işlendiği ve adı geçen okulların Ermeni olayları için hazırlayıcı bir rol üstlendiği konusunda ayrıca şu belgelere bakılabilir: BOA, *Y. PRK. MF.* , 5/20, 2 R. 1325; BOA, *A. MKT. MHM.* , 655/16, 16 Ca. 1313; *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y. PRK. MYD.)*, 13/31, 13 M. 1311; *Y. PRK. BŞK.* , 34/28, 3 C. 1311 ; *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV).* , 4/71, 8 Za. 1302; 20/54, 6 N. 1304; *Zabtiye Nezareti(ZB)*, 590/129, 1322; *HR. SYS.* , 69/14, 30. 09. 1892.

[293] Ramazan Çalık, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamit Devrinde Ermeni Olayları*, Kültür Bakanlığı Yayınları: 2464, Ankara, 2000, s. 106-107.

B-Türkiye'den ABD'ye Ermeni Göçlerinde Misyonerlerin Rolleri

Amerika'da bir Ermeni nüfusunun varlığına 19. yüzyılın ilk yarısında rastlanır. Bu Ermeni nüfusu 1840'larda Amerikan misyonerleri tarafından papaz adayı olarak Amerikan teoloji yüksek okullarına gönderilen Ermeni öğrencileri idi. [294] Bunların bir kısmı Amerika'da eğitim aldıktan sonra Türkiye'ye dönerek öğretmen, vaiz olarak görev yaptılar; bir kısmı da Amerika'da kalarak hayatlarını burada idame ettirdiler. Amerika'da kalan öğrenciler, daha sonra başta tacirler olmak üzere farklı amaçlarla Amerika'ya gelen Ermenilerin çekirdeğini oluşturacaklardır. Ermeni tacirleri ve hatta vasıfsız Ermenilerin Amerika'ya gidişinde de misyonerler büyük bir rol oynamışlardır. Zamanla ekonomik ve politik koşullar sonucunda imparatorluk içinde meydana gelen iç göç ve nüfus hareketliliği kolayca dış göçe dönüşmüştür. [295] 1890'ların ortalarından sonra Türkiye'den Amerika'ya Ermeni göçlerinin hızlandığı görülür. 1895-1900 arasında resmi kayıtlara göre 9952 kişi Ameri-

---

294 Şimşir, "Ermeni Propagandasının...", s. 103.

295 Ahmet Akgündüz, "Osmanlı İmparatorluğu ve Dış Göçler (1783-1922)", *Toplum ve Bilim*, sa. 80, Bahar 1999, s. 156. Misyoner D. B. Eddy, sadece Sivas'tan Amerika'ya yılda 1. 000 Ermeninin göç ettiğini yazmaktadır. David Brewer Eddy, *What Next in Turkey-Glimpses of the American Board's Work in the Near East*, Boston, 1913, s. 96.

ka'ya giriş yapmıştır. 1900-1914 arasında ise Amerika'ya göç eden Ermeni sayısı 40608'i bulmuştur. [296]

Gerek Amerika'da kalan Ermenilerin, gerekse geri dönen Ermenilerin büyük bir kısmının ortak özelliği ise Osmanlı/Türk düşmanlığı yapmayı meslek edinmeleri olmuştur. Amerika'daki Ermenilerin hangi oranda Osmanlı devletine karşı bir düşmanca tutum içinde oldukları şeklinde bir soru akla gelebilir. Washington elçisi Mavroyeni Bey'in 3 Mart 1309 tarihli telgrafı[297] sorunun cevabı için yeterince açıklayıcıdır. Mavroyeni Bey 1895 yılı itibariyle Amerika'da 5. 000 Ermeni nüfusu bulunduğu, bunların büyük çoğunluğunun Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca bir tutum içinde olduğunu, ancak çok azanın devlete karşı iyi niyet ve sadakate sahip olduğunu yazmıştır. New York Başşehbenderi Aziz Bey'in Mavroyeni Bey'in yazısından yaklaşık yedi yıl sonra hazırlamış olduğu kapsamlı bir raporda Amerika'ya göç etmiş Boston Ermenileri'nin hissiyatı ve Amerikan misyonerlerinin rolü şöyle izah edilmiştir:

> "Memleketlerinde iken Protestan mezhebini kabul etmiş ve misyonerlerin te'sir-i nüfuzu ve hatta tahrik ve iğvâsıyla ve taharrî-i servet emeliyle terk-i vatan ederek Amerika'ya gelmiş olan Ermenilerdir ki, bunlar miyânında Anadolu'daki Protestan mekâtibinde tahsil ile bir takım efkâr ve âmâl-i bâlâ-pervazâneye kapılmış ve kendilerini âlemde büyük bir vazife icrasına me'mur zann u kıyasıyla ekser malumât-fürûşânın evsâf-ı tabiîyesinden bulunan evhalât-ı bî-nihâyeye düşmüş bir gürûh mevcuddur. "[298]

---

[296] Çiçek, "Amerika'da Türk-Ermeni Çatışması ve Harry The Turk Cinayeti", *Ermeni Araştırmaları* dergisi, Ömer Engin Lütem, *c. 5-6, sa. 20-21, ASAM Yay. , Ankara, Kış 2005-İlkbahar2006*, s. 68.

[297] BOA, *Y. PRK. EŞA.* , 17/19, 3 N. 1310, s. 1.

[298] *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919)*, c. II, s. 133. Raporun tam metni için bkz: *Adıgeçen eser*, cII, s. 133-143 (BOA, *İ. Hus.* , 1319 Za. /129'den naklen)

Bu "gürûh" "vazifelerinin icrasını" da, elde ettikleri Amerikan pasaportları ve vatandaşlık haklarıyla güvence altına almaya çalışmışlardır.

Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde Ermeni Sorunu'nu Amerikan ve Avrupa kamuoyuna aktarmakta büyük başarı kazanan Amerika'daki Ermeni lobisi, Türk aleyhtarlığını işleyen akla gelebilecek bütün yöntemleri uygulamaya koymuşlardır. Ermenilerin nihaî hedefleri olan "Bağımsız Ermenistan"dı ve her yol mubah görülüyordu. Amerikan misyonerlerinin de desteğiyle mitingler yapılıyor, yardım organizasyonları düzenleniyor, Amerikan hükümetine ve yabancı devlet adamlarına mektuplar yazılıyor, devrimci komiteler teşkil ediliyor, Amerika'daki Müslümanlara[299] ve Türk yanlısı onlara karşı suikastlar düzenleniyor, kiliselerde vaazlar veriliyor, basında Anadolu'da Ermenileri ayaklanmaya teşvik eden ve Osmanlı Devleti'ni ağır bir şekilde suçlayan yazılar yazılıyordu. Hatta devrimci komiteler askeri taburlar oluşturarak talimler yaptırıyor, eylem için hazırladıkları üyelerini Türkiye'ye gönderiyorlardı. Buna dair Hınçak komitesinin yayın organı olan Haik gazetesinin editörü Chitzian, Boston'da yaptığı bir konuşmada devrimci eğitim alan genç Ermenileri Türkiye'de ayaklanma çıkarmak için hazırladıklarını açıkça ifade etmiştir. [300] Ermeni

---

[299] Amerika'da bir Müslüman cemaatin ortaya çıkışı 1875'li yıllarda başlamıştır. Bunlar arasında çocukları Amerikan okullarında okuyan Müslüman aileler de vardı. Amerika'daki Müslümanların kendileri ve Osmanlı Devleti aleyhindeki Ermeni faaliyetlerine karşı koymak için Osmanlı resmi makamlarına müracaat ettiklerini görmekteyiz. Osman Özsoy, "Türk-Amerikan İlişkilerinin İlk Dönemi ve Amerika'daki İlk Tanıtım Faaliyetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sa. 114, Haziran 1998, s. 196-197.

[300] Bilâl N. Şimşir (Ed. Par.), *Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Armeniennes (1894-1895)*, vol. II, No:89, Mavroyeni'den Grasham'a-18 Haziran 1894, Ankara, 1989, s. 156, 157. Hınçak komitesinin Ermenilere askeri eğitim amacıyla Amerika'da basmış

komitecilerin Osmanlı hükümetine karşı askeri taburlar oluşturmaları ve bu yönde talim yaptırmaları, Osmanlı Washington elçisi Mavroyeni Bey'in Amerikan Dışişleri nezdindeki şikâyet konularından biri olmuştur. [301] Bu şikâyete, Amerikan Dışişlerinin verdiği cevap ise, Amerika'nın vatandaşlarının kontrol ve takip ettiği, dost bir devlete karşı düşmanca faaliyetleri önleme gücüne sahip bulunduğu idi. [302] Ancak, sorunun devam ettiği Mavroyeni Bey'in bu cevaptan yaklaşık bir ay sonra Amerikan Dışişleri Bakanı Grasham'a gönderdiği yazıdan anlaşılmaktadır. Zira; Grasham, Osmanlı elçisine cevabında ABD Dışişleri'nin bu konuda salahiyeti bulunmadığını, sorunun New York eyaleti sorumluluğu dahilinde olduğunu belirtmiştir. [303] Nihayette, Amerika merkezi ve eyalet yöneticilerinin tutumun-

---

oldukları kitapları Fransa (Marsilya) üzerinden Osmanlı topraklarına sokmak istediği konusunda 6 Kasım 1893 tarihli yazı için bkz: *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895)*, c. I, Belge No: 27, s. 63-64.

301 Şimşir, *Documents Diplomatiques* ..., vol. II, No:34, Mavroyeni'den Grasham'a-16 Mart 1894, s. 61

302 Şimşir, *Documents Diplomatiques* ..., vol. II, Annex au No:34, New York Başsavcısı'ndan Mavroyeni'ye-13 Mart 1894, s. 62.

303 Şimşir, *Documents Diplomatiques* ..., vol. II, No:53, Mavroyeni'den Grasham'a-12 Nisan 1894, s. 92. Ermeni komitelerinin, özellikle de oldukça faal olan Hınçak komitesinin faaliyetlerinin Amerika'da geniş bir sahada icra edildiğini ve desteklendiğini de belirtmek gerekir. Örneğin; bu konuda The New York Herald gazetesinin 20 Ocak 1894 tarihli bir yazısı dikkat çekicidir. Gazete komitenin büyük kentlerde şubelerinin bulunduğunu, amacının Türk yönetiminden "Ermenistan"ı kurtarmak olduğunu, bunun için de ayaklanmalar çıkarmak ve Türk hükümetine karşı anarşik ve nihilist yöntemlerle savaşmak gibi yollara başvurduğunu belirtikten sonra şunları yazmıştır: *"Her nerede bir ABD kolonisi varsa orada Hınçaklılar vardır ve New York'ta Hınçaklılar her 1000 Ermeni'den 400'ünü Hınçaklı yapmaya çalışıyorlar.* " Şimşir, Documents Diplomatiques ..., vol. II, No:138, Mavroyeni'den Grasham'a-23 Ekim 1894, s. 214. Bu durum, Amerika'daki Ermeni komitecilerinin ulaşmış olduğu gücü ve yürüttükleri Osmanlı aleyhtarlığının boyutunu ortaya koyması açısından dikkate değerdir.

dan cesaretlenen Ermeni komitecileri daha ileri giden faaliyetlerinden geri durmamışlardır. Mesela, Mavroyeni'nin New York konsolosundan aldığı bilgiye dayalı olarak Gresham'a gönderdiği 31 Ocak 1895 tarihli yazısında Hınçak komitesinin Haik gazetesi ilanlarıyla askeri talim ve silah temini için yaptığı girişimlerden bahsedilmekteydi. [304]

Diğer taraftan; misyonerlerin de desteğiyle Amerikan vatandaşlığına kabul edilen Ermeniler, istedikleri gibi hareket etme hakkını kendinde görmüşlerdir. [305] Amerikan vatandaşlığının Ermenilere vermiş olduğu dokunulmazlık güdüsü, Amerikan vatandaşlığına haiz bulunmadıkları halde Osmanlı Devleti'ndeki misyoner okul ve kiliselerinde görev yapan Ermeni öğretmen ve papazların Amerikan vatandaşlığı iddiasında bulunmasına bile yol açmıştır. Bu nedenle Babıali eyaletlere gönderdiği yazılarda bu hususa dikkat edilmesini ve mevcut durum hakkında bilgi verilmesini istemiştir. [306] Tabiiyet meselesi Amerika Başkanı'nın

---

[304] Şimşir, *Documents Diplomatiques...*, vol. II, No. 431, Mavroyeni'den Grasham'a-31 Ocak 1895, s. 561-563.

[305] Amerikan vatandaşlığına geçen Ermeniler, Türkiye'ye döndüklerinde almış oldukları protege belgesiyle 1830 antlaşmasının Amerika'ya vermiş olduğu kapitülasyonları içeren 4. maddesinden yararlanarak kendilerini Osmanlı kanunlarından muaf görüyorlardı. 1830 antlaşmasının iki tarafça yorumu, Ermenilerin antlaşmayı lehlerine işletmeleri, Osmanlı Devleti'nin aldığı önlemler ve düzenlemeler hakkında bkz: Kemal Çiçek, "Türk-Amerikan İlişkilerinde Ermeni Diasporasının Rolü", *IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze Dış Tehditler)*, Elazığ:16-17 Ekim, Bildiriler, Ed: Orhan Kılıç-Mehmet Çevik, Elazığ, Mayıs 2004, s. 254-255 (Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara, 2001, s. 205-218)

[306] Bu konuda 1323 (1905) yılında Ma'muratülaziz (Elazığ), Diyarbakır, Van ve Bitlis vilayetlerinden alınan cevaplar için bakınız: BOA, *Y. PRK. UM.*, 77/29, 30 B. 1323. Diyar-ı bekir vilayetinden gönderilen yazı Babıali'nin endişelerini doğrulamaktaydı. yazıda şöyle deniyordu: "Diyar-ı bekir'de Amerika mektebi olmayub ruhsatname-i resmiyeye merbut ve zükûr ve inâs-ı mahsûsî bir

Kongre'nin açılışı nedeniyle yapmış olduğu bir konuşmasında da yer almıştır. Amerika başkanı bu konuşmasında Osmanlı hükümetinin Amerika tabiiyetine geçen Ermenileri ihtilalci amaçlarından dolayı sınır dışı etmesini haklı görmüş ve Amerika'daki Ermenilerin Osmanlı devletine karşı ihtilalci hareketler içinde olduklarını kabul etmiştir. [307]

Amerikan vatandaşlığının vermiş olduğu psikolojiyle Amerikalı Ermeniler, Amerika'da Osmanlı Devleti aleyhinde propaganda eylemlerinde bulunmuş, bir yolunu bulup Türkiye'ye geldiklerinde de Ermeniler arasında bir ayaklanma çıkarmak için ihtilalci faaliyetler içinde bulunmuşlardır. Hınçak komitesinin faaliyetleri hakkında bilgi toplamak amacıyla gizli ajan olarak Osmanlı elçisi Mavroyeni'nin hizmetinde çalışan Bogigian adındaki bir Ermeni 10 Ocak 1894 tarihinde Amerikan Cumhurbaşkanına yazdığı bir mektupta şunları söylemiştir:

> "Amerikan vatandaşlığına geçmiş bir Ermeni olarak.... Amerikan vatandaşlığına geçen Ermenilerin bir çoğunun karışıklık çıkarmak niyetiyle Türkiye'ye döndükleri,Türk hükümetinin de bu kötü niyetlileri yakalamasının tabii olduğu pek doğrudur. Birkaç gün önce bana, Ekselanslarına hitaben yazılmış bir dilekçe gösterdiler ve diğer

---

Protestan mektebi mevcud ise de bunda ber sadır mes'ûl ile 4 mu'allim bulunarak bunların umûmu teba'a-i Devlet-i 'Aliyye'den ve Ermeni cema'atinin Protestan mezhebinden oldukları ve Amerika tabi'iyeti iddiasında bulundukları gibi...3 Cemaziyel-evvel 1321" Tabiiyet meselesi hakkında ayrıca bakınız: *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895)*, c. I, Belge No: 15, 16, 25, 29, 33, 43, 52, 57, 81; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919)*, c. II, s. 38, 54, 74; Gülnihal Bozkurt, "ABD Vatandaşlığı İddiasında Bulunan Osmanlı Vatandaşlarına Dair Bazı Amerikan Belgeleri", *Prof. Dr. Jale Akipek'e Armağan*, Konya, 1991, s. 177-189.

307 Mavroyeni Bey'in bu konudaki 6 Aralık 1893 tarihli yazısı için bakınız: *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri*, c. I, s. 71-72.

> Ermenilerle birlikte bunu imzalamamı istediler. Okuduktan sonra mektubu imzalamayı reddettim, çünkü gördüm ki bunun içinde pek çok hata vardır. Benim Türkiye'de işlerim vardır. Ve yılda bir defa oraya gitmek durumundayım. On dört yıldır taşıdığım Amerikan pasaportuma her zaman (Türkiye'de) saygı gösterilmektedir ve gerektikçe her zaman himaye görmekteyim. Ziyaret veya iş için Türkiye'ye dönen diğer Ermenilerde de durum aynıdır. "[308]

13 Ocak 1895 tarihli The New York Herald gazetesinin bir yazısında da Ermeni devrimcilerin Amerikan vatandaşlığını kötüye kullandıklarını, devrimci hareketlerle ilgisi olanların bile Amerikan koruması istemek gibi bir "küstahlığın" içinde bulunduklarını belirtmiş ve şunları eklemiştir:

> "Güvenilir kaynaklara göre devrimci komitelerin Amerikan sempatisini alarak bütün Asya Türkiyesi'nde karışıklıklar çıkarmak ve Türkiye'ye karşı ABD'yi dostça olmayan hareketlere çekmek istediklerini ortaya koyuyor. Devrimciler Amerikan Pasaportları ile buraya (Türkiye'ye) geliyorlar ve böylece genel olarak onlara ilerki şeytani amaçları için geniş araçlar sağlanmış oluyorlar. Bu amaç her gün giderek açığa çıkmaktadır ve büyük tedbirler düşünmeyen Amerikan yetkilileri halihazırda ülkeyi çok ciddi sıkıntılara atabilirler. "[309]

ABD'ye gelenler tarafından Amerikan vatandaşlığının kötüye kullanılması 1890'lı yıllarda Osmanlı Devleti ile Amerika arasındaki önemli diplomasi konularından biri olmuştur. Mavroyeni Bey'in ABD Dışişleri Bakanı Gresham'a gönderdiği pek çok yazıda Ermenilerin Ameri-

---

[308] Bilâl N. Şimşir, "Washington'da Osmanlı Elçisi Alexandre Mayroyeni Bey ve Ermeni Gailesi", *Ermeni Araştırmaları* dergisi, Ömer Engin Lütem, c. 1, No:4, Aralık 2001-Ocak-Şubat 2002, s. 38.

[309] Şimşir, *Documents Diplomatiques* ..., vol. II, No:398, Mavroyeni'den Said Paşa'ya-14 Haziran 1895, s. 531-534.

kan vatandaşlığı almaktaki gerçek amacının Türkiye'ye döndüklerinde ihtilalci düşüncelerini yaymak ve bunu basın yoluyla işlemek olduğunu belirtilmiştir. [310] Mavroyeni Bey 22 Ekim 1894'te Gresham'a iki ülke arasında dostane ilişkilerin devamı için konunun önemine vurgu yapmış ve görüşlerine dayanak yaptığı İstanbul'daki Amerikan elçisi Terrell'in raporuna dikkat çekmiştir. Söz konusu raporda Terrell vatandaşlık almak için Türkiye'den Amerika'ya giden Ermenilerin Amerikan vatandaşlığını aldıktan sonra hemen geri döndüklerini, Avrupa'dan Amerika'ya vatandaşlık için gidenlerin iyi niyetle Amerikan vatandaşlığını almaya çalıştıklarını ancak Asya'dan gidenlerde nadiren böyle bir iyi niyetin bulunduğunu söylemiştir. Mavroyeni vatandaşlık sorununun çözümü için de İngiltere modeli bir pasaport sistemini önermiş ve hiç olmazsa Türkiye'ye dönen Ermenilerin Osmanlı kanunlarına uyması için pasaportlara şerh düşülmesini istemiştir. Böyle bir çözüm ile artık *"Ermeni devrimcilerin devrimci amaçları için Amerikan vatandaşlığı alma yoluna gitmeyeceklerine"* inandığını belirtmiştir. [311] Ancak Osmanlı elçisi bu tür diplomatik girişimlerden somut bir sonuç alamayacağını çok geçmeden görmüştür. [312] Bunun üzerine Osmanlı hükümeti kendince tedbirler almış ve Amerikan vatandaşlığına geçip daha sonra Türkiye gelerek suç işleyenleri tutuklama yoluna gitmiştir. Tutuklama olayları Türk aleyhtarı gazetelerin ve Amerikan misyonerlerinin Osmanlı hükümetini suçlamak için kaçırmadıkları bir fırsat oluvermiştir. Gresham'ın bu husus-

---

[310] Örneğin Bakınız: Şimşir, *Documents Diplomatiques* ..., vol. II, No:274, Mavroyeni'den Grasham'a-8 Aralık 1894, s. 365-367; No: 105, Mavroyeni'den Grasham'a-15 Ağustos 1894, s. 185-187; No:137, Mavroyeni'den Grasham'a-22 Ekim 1894, s. 210-213.

[311] Şimşir, *Documents Diplomatiques* ..., vol. II, No:137, Mavroyeni'den Grasham'a-22 Ekim 1894, s. 210-213.

[312] Şimşir, *Documents Diplomatiques* ..., vol. II, No:148, Mavroyeni'den Grasham'a-9 Kasım 1894, s. 228-230.

taki itirazı üzerine de Osmanlı Dışişleri'nden, Osmanlı hükümetinin ABD'nin çıkarlarına ve onuruna karşı her hangi bir tavrının bulunmadığı, Ermeni devrimcilerinin hangi ülkeden gelip gelmediklerine bakarak muamele yapılamayacağı ve sadece suçlu olanlara karşı tedbirlerin alındığı cevabı verilmiştir. [313]

Misyonerlerin kanatları altında Amerika'daki eğitimini tamamladıktan sonra Türkiye'ye dönen Ermeni papaz ve öğretmenlere bakıldığında ise, bunların pek çoğu Ermeni komitelerine sempati duymakta veya bu komitelerin bizzat üyesi konumunda idiler. Bunlar genel olarak yöntemleri itibariyle komitecilerden ayrılıyor iseler de Osmanlı aleyhtarlığı ve Ermeniler üzerindeki ayrılıkçı etkileri itibariye örtüşmekte idiler. Bu Amerika görmüş Ermeniler, öğrendikleriyle ırktaşlarına bir "Ermenilik" ve bağımsızlık fikirlerini işliyor, onlara toz pembe bir dünya resmediyorlardı. Bu resmin tuvalini de Avrupalı devletlerin kendilerine vereceğini söylüyorlardı. Kısaca Amerikan misyonerlerinin ön ayak olduğu Ermeni göçleri Ermenileri Amerikan ve batı toplumuna açmış; onların Osmanlı Devleti'nden ayrılmaları için fikri ve eylemsel alt yapıyı hazırlamıştır. Yukarıda sözü edilen Potiyat, Amerika'dan dönen öğrencilerin Ermeni ulusçuluğundaki yerini şöyle izah etmiştir:

> "Bunlar Amerika'nın serbestiyet usûlü üzerine idaresine vukûf peyda ederek 'avdet eden bir talebe, hükümet-i müstakilelerde cari olan usûl-ı idareye i'tiraz edüb hükümetten memnun olmayan Protestanlara mülhak olmaktadırlar. "[314]

---

313 Şimşir, *Documents Diplomatiques* ..., vol. II, No:78, Mavroyeni'den Grasham'a-14 Mayıs 1894, s. 137-138. Aynı içerikte: Şimşir, *Documents Diplomatiques* ..., vol. II, No:50, Mavroyeni'den Grasham'a-5 Nisan 1894, s. 87-89.

314 BOA, *Y. PRK. TKM.* 36/27, 24 Ca. 1313, s. 7A.

C-19. Yüzyılın Son Çeyreğine Girerken Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin Durumuna Işık Tutan İstanbul'daki İngiliz Elçisi A. H. Layard'a Ait İki Belge

19. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı devletinde gerçek anlamda bir "Ermeni Sorunu" mevcut olmamıştır. Yüzyılın başından itibaren Liberal-ulusal fikirlerin Osmanlı Devleti'ni Balkanlarda bir çözülüşe doğru sürüklediği sırada Anadolu'da hâlâ Türk toplumu ile Ermeniler arasında karşılıklı bir güven ve huzur ortamı devam etmekteydi. Buna dair çarpıcı bir örnek olarak, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi A. H. Layard'ın aynı tarihli iki mektubuna yer vermek yararlı olacaktır. Mektuplara, gerek genel olarak Türkiye'deki Gayrimüslimlerin, gerekse özelde Ermenilerin durumunu ortaya koymak açısından kısaca yer vermek gerektiği düşüncesindeyim. 26 Nisan 1877 tarihinde "gizli" olarak İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Derby'ye gönderilen mektupların ilki Layard'ın makamında Türkiye'deki dini cemaatlerin liderleri (Gregoryan Ermeni Patrik Vekili, Roman Katolik Ermeni Piskopos Temsilcisi, Süryani Patriği, Fener Patrik Temsilcisi ve diğerleri) ile yaptığı görüşmeyi içermektedir. Osmanlı-Rus savaşının başlamasından iki gün sonra gerçekleşen bu görüşmede daha ziyade konuşulan şey, cemaatlerin Rus idaresini isteyip istemedikleri idi. Layard, onların "*Rusya'nın kendilerine düşmanlık beslediklerine, aksine Türklerin böyle olmadığına*" inandıklarını belirttikten sonra şunları söylemiştir:

> "... Bütün dini liderler, geçmişteki Rus hakimiyeti ile mevcut Türk yönetimini karşılaştırmak gerekirse Türklerin yönetimi altında olmayı tercih ettiklerini açıkça belirt-

mişlerdir. Yine onlar, Türklerin, dinlerinin gereğini yerine getirme ve gerçek hayattaki mesleklerini icra etme konularında kendilerini hiç rahatsız etmediklerini, ancak bunun aksine geçmişte Rusların aynı toleransı göstermediklerini söylemişlerdir. "[315]

Layard'ın diğer mektubu ise Gregoryan Ermeni Patriği ile yapmış olduğu görüşmeyi ihtiva etmektedir. Layard, patriğin düşüncelerine yer verirken Ermenilerin durumu mektubuna şöyle yansımaktadır:

"Ermeni Gregoryan Patriği Ermeni ulusunun Türk idaresini Rus idaresine tercih ettiğini söyledi. Patrik sözlerine şöyle devam etmiştir: Türk yönetimi altında Ermenilerin dinlerini serbestçe ifade etmesine ve yaşamasına izin verilmiştir. Oysa Rusya bu serbestliği Ermenilere tanımamış ve onları yavaş yavaş Grek (Ortodoks) kilisesine bağlamak düşüncesiyle eski inançlarını terk etmeye zorlamıştır. Buna ilişkin bazı kanıtlar mevcuttur. Ermenilerin çıkarları Türklerin çıkarlarıyla aynıdır ve Ermeniler refah ve özgürlüklerinin Rus değil Osmanlı yönetiminde kalmaya bağlı olduğunu biliyorlar. Ermenilerin İstanbul ve komşu vilayetlerde kendilerine karşı gösterilen muamele hakkında hiçbir şikâyeti yoktur. Onlar önemli ve saygın devlet mevkilerini ellerinde tuttular ve imparatorluk hükümeti ve yönetimi üzerinde büyük bir etkiye sahip oldular. Dün Rusya'nın savaş ilanı mecliste okunduğunda Osmanlı mebusları Sultana her türlü fedakârlıkta bulunarak yardım edeceklerini açıkladılar; hatta bu konuda hiç kimse Ermeni mebuslardan daha fazla gayretli olmamıştır... Türk hükümeti, Ermeni nüfusu üzerinde büyük bir etkisi olan Echmiadgin (Eçmiyazin) Patriği'nin bir Rus tebaası olduğunu ve Rus yönetiminin Ermeni Hıristiyanlarının

---

315 *Turkey: No. 25 (1877), Further Correpondence Respecting the Affairs of Turkey*, Printed by Harrison and Sons, Document No. 212, Layard'dan Derby'ye-26 Nisan 1877, London, 1877, s. 163-164.

sempatisi ve yardımını elde etmek amacıyla şimdi istila ettiği Ermenistan'da Ermenileri önemli ve yüksek görevlere getirmiş olduğunu unutmamalıdır. Babıali Ermenilere adaletle davrandığı ve onların canlarının ve mallarının güvence altında olduğunu beyan ettiği sürece Rusların başarı şansı yoktur. Bu durumda Müslümanlar ile beraber Rus istilacılarına karşı ülkelerini ve şehirlerini korumak için bir Ermeni milis gücü kurulabilir. "[316]

Görüldüğü Ermenilerin *"herkesten daha fazla fedakârlıkta bulunacakları ve hatta gerekirse uğruna savaşacakları"* Osmanlı devleti ve Müslüman halkla bir sorunu yoktur. Ancak bu satırlar daha yılını doldurmadan Osmanlı Devleti savaşı kaybetmiş ve savaş sonunda imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşması'na *"Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde ıslahat yapılması"* şeklinde bir madde konularak bir "Ermeni Sorunu" yaratılmıştır. [317] Böylece Ermeniler bir anda büyük devletlerin Osmanlı devletinin Asya topraklarında oynadıkları oyunun önemli bir unsuru haline gelmişlerdir. Sahnelenen oyunda Ermeniler ise kendilerini bağımsızlığa götürecek yeni roller almayı yıllarca bekleye duracaklardır. [318] 1880'lerden itibaren de çıkardıkları ayaklan-

---

[316] *Turkey: No. 25 (1877)*, No. 213, Layard'dan Derby'ye-26 Nisan 1877, s. 164-165. Patriğin görüşmede üzerinde durduğu tek olumsuz konu, Van'da "fanatik Kürtler"in Ermenilere karşı bir takım saldırılarda bulunmuş olmalarıydı. Saldırıların nedeni üzerinde durmayan patrik, Babıali'den olayı soruşturma ve suçluları cezalandırma sözü aldıklarını da ekliyor.

[317] Ermeni meselesinin Berlin Kongresi'ndeki seyri, Ermenilerin (özelde Ermeni kilisesinin) gerçekte hedefleri ve bu yöndeki (kongre öncesi ve sonrası) büyük devletler nezdindeki faaliyetleri konusunda Osmanlı Devleti'nin Berlin temsilci Aleksander Paşa'nın gözlemine dayanan dikkate değer bir değerlendirmesi bulunmaktadır. Osmanlı devlet adamların da genel düşüncesini yansıtan bu değerlendirme için bkz: BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. HR.)*, 3/87, 29. Z. 1295.

[318] Örneğin; Merzifon'daki Ermenilerin büyük devletlerden "müdahale" için "gizli" bir beklenti içinde olduklarına dair White'ın gözlemi için bkz: White, *a. g. e.*, s. 153-154.

malarla "bağımsız Ermenistan" için oyunu kendince oynamaya çalışmışlardır.

Özellikle "kilise" merkezli olarak gelişen bağımsızlık talebi ihtilalci Ermeni komitelerinin kurulmasıyla önemli bir safhaya girmiştir. Bu Ermeni komitelerinden Kara Haç, Anavatan Müdafileri, Armenakan, Hınçak, Taşnaksutyun program ve faaliyetleri itibariyle en fazla etkili olanları idi.[319] İşte aşağıda üzerinde duracağımız Merzifon**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** Ayaklanması da bu cemiyetlerden Hınçak cemiyeti tarafından organize edilmiştir.

---

[319] Ermeni komitelerinin ortaya çıkışı, faaliyetleri ve Ermeni ayaklanmalarındaki rolleri konusunda şu kaynaklara bakılabilir: *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri- Meşrutiyetten Önce ve Sonra*, Yay. Haz: Mehmet Kanar, İstanbul, 2002; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. Baskı, İstanbul, 1987; Adıgeçen Yazar, "Ermeni Cemiyetleri", Ed: Ertuğrul Zekâi Ökte, *Otoman Archives Yıldız Collection- The Armenian Question*, c. 3, 1989, s. 17-96; Cezmi Eraslan, "Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001)*, Tertip Komitesi: Selçuk Erez-Mehmet Saray, Bildiriler, İstanbul, 2001, s. 77-105; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 7. Basım, İstanbul, 2005; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul, 1984; Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary*, Los Angeles, 1963; Sadi Kocaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1967; Atranig Chalabian, *General Andranik and The Armenian Revoltionary Movement*, USA, 1988; Enver Ziya Karal, *Question Armenian (1878-1923)*, s. 13-15 (Basım yeri ve yılı verilmemiştir). *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 48, Ankara, 2001; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi, I,II*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:15, Ankara, 1998; Ali İhsan Gencer, "Armenian Revolutionaries Regulations of 'The Country Revolutionary Organization' ", *The Eastern Question: Imperialism and the Armenian Community*, Türk Kültürünü İnceleme Enstitüsü Yayın: 74, Ankara, 1987; Ergünoz Akçura, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul, 1994,s. 1-23; 41-42.

D-Amerikan Misyonerleri ve Ermeni Ayaklanmaları

1-Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Ayaklanmalarına Etkileri

Görüldüğü gibi denetimden uzak bütün Ermenileri Protestanlaştırmak aşkıyla faaliyet gösteren Amerikan misyoner okulları, Ermeni toplumuna mensup oldukları devletten ayrılmak için liberal fikirler enjekte etmekte, tebaa arasında emniyetsizlik ve düşmanlık hislerini körüklemekteydi. Diğer taraftan misyonerler ihtiyaç duydukları kadroları bu okullarda hazırlıyor; mezun öğrencilerini öğretmen, vaiz, sağlık memuru vs. olarak en ücra köylere kadar görevlendiriyorlardı. Yani misyonerler kurmuş oldukları çarkı, eğitmiş oldukları Ermeni gençleriyle çeviriyorlardı. Misyonerlerin bu çarkı çevirmede yerli halka vermiş oldukları önem ve kazanmış oldukları başarıyı misyoner D. B. Eddy'nin kayıtlarında görmek mümkündür. Eddy, 1913 yılında kaleme aldığı What Next in Turkey adlı kitabında "*misyonerlerin mezunlarını kendi toplumuna aldıkları değerleri işlemesi için önemli bir güvence olarak gördüklerini*", bu amaçla 1880 yılından beri mezun ettikleri 600 öğrencinin topluma liderlik yapacak pozisyonunda olduğunu ve bunlardan bazılarının kolejlerde profesörlük görevinde bulunduğunu yazmıştır. [320] Bu konuda Merzifon'da 27 yıl görev yapmış olan G. E. White ise şunları söylemiştir:

> "Bu genç mezunların Küçük Asya'da, yerleşik Hıristiyanların arasında, şehirlerde, köylerde; vaiz, hoca ve di-

[320] Eddy, *a. g. e.*, s. 117, 140-141.

> ni liderler olarak çalışmaları arzulanıyordu. Onların zamanı ve kuşağı için oldukça yararlı oldular. Bu gençler yaşadıkları ve faaliyet gösterdikleri yerlerdeki insanları harekete geçiren, uyandıran hafif bir melteme benziyorlardı... Kolejin 10 yılının sonunda mezunların yarısı gençlere İncil'den vaazlar veriyor, eğitiyorlardı. Öğrenip sahip olduklarını evlerine götürmek ve kendi insanlarının alınyazılarını şekillendirmekte yardımcı olmak istiyorlardı. Ve bizim bölgedeki milletlerden hocalarımız, Amerika ile Anadolu arasındaki mümkün olan en iyi aracılardı. "[321]

Kısaca, Misyonerlerin koruması ve maaşıyla görevlerini ifa eden bu Ermeni gençleri, zamanla misyoner kuruluşlarında önemli bir sayıya ulaşmış ve bu kuruluşların söz sahibi elemanları olmuşlardır. Buna örnek olarak ABCFM'nin kayıtlarından hareketle 1886 tarihinde Batı Türkiye Misyonu'nda görev yapan Amerikan ve yerli (büyük ölçüde Ermeni) misyoner, vaiz, rahip, öğretmen ve diğer çalışanların toplam sayısını mukayese etmek yararlı olacaktır. [322]

	İstasyonun kurulduğu Yıl	Misyonlardaki Amerikalı Çalışanlar	Misyonlardaki Yerli Çalışanlar
İstanbul	1831	25	42
İzmir	1834	5	21
Trabzon	1835	2	11
Bursa	1848	4	24
Sivas	1852	3	33
Merzifon	1852	8	50
Kayseri	1854	7	71
İzmit	1856	5	26
TOPLAM		59	278

[321] George E. White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hâtıraları*, Ter: Cem Târık Yüksel, İstanbul, 1995, s. 121.

[322] *ABCFM Project*, Western Turkey Mission-ABC 16. 9. 3- Reel:596

Yukarıdaki tablo, 1886 yılında Batı Türkiye Misyonu'nda görev yapan yerli (Ermeni) çalışan sayısının Amerikalı çalışanlara göre birkaç kat fazla olduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle ABCFM, bütün istasyonlarında din, eğitim, kültür sahasında Ermeni ayaklanmalarının hemen öncesinde, 1880'lerin ortalarında ciddi oranda bir yerli çalışanlar kadrosu yetiştirmiştir. Bu oran istasyonların büyüklüğüne göre değişmekle beraber, sonraki yıllarda hep artarak devam etmiştir. Buna bir örnek olarak, Sivas istasyonunda 1879 yılında toplam çalışan yerli sayısı 5 iken 1880'de 22'ye ulaşmıştır. 1910 yılına gelindiğinde ise Sivas'ta ve dış istasyonlarında 60 çalışanın 50'si yerlidir ki, bu yaklaşık % 83'lük bir orana tekabül etmektedir. [323] Bu oran yerli unsurun ABCFM kurumlarındaki etkinliğini göstermesi açısından dikkate değerdir.

Ermeni Protestan öğretmen ve vaizleri, misyonerlerle birlikte kapalı kapılar ardında yetiştirdikleri yeni nesil Ermeniler bir tarafa, kiliselerinde veya başka mekânlarda kışkırtıcı vaazlar veriyor, misyonerlerden aldıkları çeşitli zararlı yayınları Ermeniler arasında dağıtıyor, onlara Bulgaristan örneğini sunarak büyük devletlerin arkalarında oldukları güvencesini vererek ayaklanmaya teşvik ediyorlardı. Hatta; bazen Ermeni komitelerinden birinin üyesi ya da komitecilerle işbirliği içinde ayaklanmaların organizatörleri olup çıkıyorlardı. Osmanlı yöneticilerinin bazen suçüstü yakaladığı Protestan misyonerlerin ve müritlerinin bu tür faaliyetlerinin yoğunlaştığı 1890'larda Ermeni ayaklanmalarını hazırlayıcı ve organize edici bir rol oynadıkları görülmektedir. Osmanlı belgelerinde imparatorluğun he-

---

[323] *ABCFM Project,* Reel: 588, s. 147, 152, 154, 158, 163, 168, 176, 177, 181, 187, 189, 193, 195, 200, 202, 207, 209, 214, 206, 221, 223, 228, 229, 233, 242, 248; Reel: 596, s. 256, 262, 269, 278, 279, 281, 282, 286, 292, 293, 294, 305, 308, 304, 317, 318, 327, 331, 333, 335, 337, 350, 359, 362, 370, 372, 396; Reel: 629, s. 305, 306.

men her yerinde cereyan ettiği anlaşılan bu yıkıcı faaliyetlere bazı örnekler vermek yerinde olacaktır.

2-Amerikan Misyonerlerinin ya da Onlara Tabi Protestan Din Adamı ve Öğretmenlerinin Devlet İçin Yıkıcı Faaliyetlerine Bazı Örnekler

Misyoner çalışmalarını kuşku ve endişe ile takip eden Osmanlı Devleti'nin, Maarif Nizamnamesi başta olmak üzere yaptığı bir takım yasal düzenlemeler ile misyonerlerin hareket sahasını daraltmak istediğini belirtmişti. Ancak, Anadolu'daki Ermeni ayaklanmaları arifesinde misyonerlerin hâlâ ciddi bir tehdit unsuru olmaya devam ettiği bazı raporlardan anlaşılmaktadır. Örneğin, Suriye'de 1884/1885 okul döneminde Amerikan misyoner okullarının 1869 Nizamnamesinin 129. maddesine aykırı faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle uyarıda bulunulmuştur. Ancak, *"bu ilk uyarıya kulak asılmayınca"* Trablusşam'ın kuzeydoğusundaki dört okul kapatılmıştır. [324] Beyrut valisinin sonraki yıllarda kaleme aldığı raporlara bakıldığında misyoner okullarının vilayete verdiği zararı endişeyle izlemeye devam ettiği anlaşılmaktadır. [325]

Bu tahripkar etkinin Osmanlı belgelerine göre Ermeni ayaklanmaları sırasında Anadolu'da ürkütücü boyuta ulaştığı görülmektedir. Buna ilişkin bazı olaylar aşağıda verilmiştir: Kemah'ta Protestan mektebi muallimliğine gitmekte iken şüpheli hallerinden dolayı aranan ve üzerlerinde "muzırr" evrak bulunan Sinbad ve hocası Abraham kendilerinin de itiraf ettikleri gibi Ermenileri tahrik etmeye çalışmışlardır. [326] Merzifon Protestan okullardan birinde öğretmen olan Artin adındaki birinde "evrak-ı muzırra" ele

---

[324] Fortna, *a. g. e.*, s. 123.
[325] Fortna, *a. g. e.*, s. 76-77.
[326] BOA, *Y. PRK. AZJ.*, 15/50, 6 L. 1306, s. 3.

geçirilmiş, ancak bu kişiye İngiltere himayesinde bulunmasından dolayı ihtiyatla muamele edilmiştir. [327] Protestan misyonerleri İstanbul'da Fincancılar Yokuşu'nda bulunan bir Ermeni matbaasında İslamiyet aleyhinde bastıkları çeşitli dillerde yazılmış zararlı kitapları imparatorluğun her tarafına gönderdiklerinden Encümeni-i Teftiş ve Muayene azalığına Mahmud Bey tayin edilmiştir. [328] Kırşehir sancağında Ermenice Lalahiye adında bir Protestan şirket imzasıyla gece şehrin bazı yerlerine asılan bildiride Osmanlı hükümeti eleştirilip, *"Hıristiyanlığın artık uyanmış olduğu"* uyarısı yapılmıştır. [329] Yıldız Baş Kitabet Dairesi'nden çıkan bir yazıda Protestan misyonerlerin sadece "evrak-ı muzırra" değil, aynı zamanda silah da dağıttıkları belirtilmiş, bunun önlenmesi için Dahiliye Müsteşarının başkanlık ettiği komisyonun gerekli tedbirler alması istenmiştir. [330] Ankara valisinin Yozgat'tan aldığı bir telgrafta misyonerlerin, çocuklarını aldıkları Ermeni velilere parasal yardım yapmakla beraber, onlara hürriyet ve bağımsızlıklarının ancak yabancı bir devletin himayesinde gerçekleşebileceği telkinatında bulundukları, Protestan olmayan pek çok Er-

---

[327] BOA, *Y. PRK. DH.*, 5/15, 12 C. 1309.

[328] BOA, *Y. PRK. AZJ.*, 21/53, 17 Ş. 1309.

[329] BOA, *Y. Mtv.*, 77/81, 24. 04. 1309.

[330] BOA, *İrâde Hususi (İ. Hus.)*, 8/1310 B-36, 11 B. 1310 (19. 01. 1893). Misyonerlerin Ermeni asilere silah ithal etmeleri Halep valisinin bir şikâyetine de neden olmuştur. Vali şikâyetinde misyonerlerin bu tavrının Müslümanlar arasında bir fanatizmi doğurabileceği ihtimali üzerinde durmuştur. BOA, *HR. SYS.*, 30/26, 03. 04. 1895. Misyonerlerin silah ithaline dair ayrıca bakınız: E. Kırşehirlioğlu, *a. g. e.*, s. 146 (Yıldız Saray-ı Hümayunu Başkitabet Dairesi 5570'den naklen); İlknur Polat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme", *Belleten*, c. LII, sa. 203, Ankara, 1988, s. 631; Akçura, a. g. e., s. 33 (R. Memişoğlu'nun "Van'da Ermeni Mezalimi" başlıklı makalesine atfen). Memişoğlu'nun verdiği örnekte dürüst bir misyoner olan "Jargo" adındaki bir Protestan misyoner, meslektaşı "Jarjun"u Ermenileri tahrik ettiği, asiler için para topladığı, İngiltere'den gizlice silah getirttiği ve Ermenilere dağıttığı için polise ihbar etmiştir.

meni'nin dahi Protestan papazların vaazlarına kanmış oldukları bildirilmiştir. [331] Yine Ankara valisi tarafından aynı tarihlerde Yozgat'ta Protestan vaizi Kunduraciyan'ın "şurada burada", kilisede *"korkmayın dininize zaaf getirmeyin ilerisi Ermeniler için güzel olur"* şeklinde Ermenileri devlete karşı tahrik edici konuşmaları ile ilgili olarak tahkikatın yürütüldüğü bir sırada sadarete, bütünüyle Protestan misyonerlerinin *"telkinât-ı mezhebe münhasır kalmayub maksatları Hıristiyan teba'a-ı mülûkâne beyninde tefrika ve iğtişaşât istihasal eylemekten ibaret olduğu ve bu misyonerler canibinden bir takım Ermeniler Protestan vaizi namı takılıp mahzen ifsâd-ı ahlâk zımnında ettikleri karyelere hodbehod isbal ve teba'a-ı hazret-i mülûkînı teshil ve ihlal eyledikleri"* bilgisi verilmiştir. [332] Ma'muratülaziz valisi, 16 Teşrin-i Sani 1311 tarihli telgrafında vilayette Ermenilere *"daimü'z-zaman tekinat-ı müfsidetkâned bulunan ve ihdas-ı gavâ'ile akt ittihaz edenlerin"* 30-40 seneden beri vilayette oturan Amerikan misyonerlerinden Barnakud (?) ve eşinin olduğunu yazmış ve Ermenilerin *"şimdiye kadar"* her ne yapmış iseler misyonerlerin onayı ve himayesinde yapmış olduklarını eklemiştir. [333] Yine Ma'muatülaziz vilayetinin Çarsancak kazasının Hareseyk köyünde Protestan okulu vaizi Mesihoğlu Karabet'in üzerinde benzer bir evrak yakalanmıştır. Karabet ifadesinde açıkça kendisindeki evrakı Amerikan misyonerlerinde gördüğü gazetelerden istinsah etmiş olduğunu itiraf etmiştir. [334] 1895 yılındaki Ermeni olayları sırasında Mardin

---

331 BOA, *Y. PRK. UM.*, 29/58, 25 Ra 1311, (05. 01. 1893).

332 BOA, *A. MKT. MHM.*, 695/13, 15 L. 1311 (22. 04. 1894), s. 9 vd.

333 BOA, *A. MKT. MHM.*, 657/45, 12 C. 1313 (29. 11. 1895), s. 2. Tarihçi Erdal Açıkses, "Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri" adlı kapsamlı çalışmasında Harput'taki Amerikan misyonerlerinin ve müesseselerinin bölgedeki Ermeni ayaklanmalarında "odak noktası" olduğunu ileri sürmektedir. Bkz: Ankara, 2003, s. 264 vd.

334 BOA, *A. MKT. MHM.*, 658/14, 19 Ş. 1313 (03. 02. 1896).

Protestan mektebi öğretmeni *"Ermenistan'ın artık teşekkül etmiş olduğunu ilan eden"* bir *"varaka-i muzırra"* neşr etmesi üzerine sevkedildiği mahkemede suçu kanıtlanmış ve kendisine yardımcı olan iki arkadaşı ile birlikte 5'er yıl hapis cezasına çarptırılmışlardır. [335] Van'daki Ermeni olayları ile ilgili olarak ve Bitlis, Ma'muratülaziz, Urfa ve Mardin'den alınan telgraflara göre ortaya çıkan durum Mart 1896'da şöyle ifade edilmiştir:

> "Gaile-i mündefi'anın esbâb-ı zuhur ve devamı hakkında icra olunan tetebbü'ât ve istidla'ât- ı resmiye ve hakikiye delalet eylediği vechle Ermeni fesâdının tehaddüs ve takviyesince İngiltere ve Amerika misyonerlerinin medhâl-ı küllisi müsbet ve muhakkak olub bunların teşvik-i ezhân ve ilkâ-yı galeyân yolunda isti'mal eyledikleri desâyis ve mefâsid ve Amerika ve İngiltere'de bulunan erbâb-ı fesâd ile daire-i iğtişâş dahilinde alet-i şuriş oldukları", bu nedenle "dahil-i memâlik-i şahanede seyahat ve ikâmetleri esasen insaniyete ve edyâna ve mezâhib-i gayri İslamiyye'ye hıdmet gibi suret-i zahire tahtında maksad-ı siyasiyeye müte'allık harekât-ı müfsidetkârâneden hali olmadığı bayağı rütbe-i sübût ve tahkikâtta"

olmuştur. [336] Van ve Bitlis'te Müslümanları kıtâle girişen Ermeni asiler üzerinde bulunan bir takım evrakın misyonerler tarafından verilmiş olduğu anlaşılmıştır. [337] Dahiliye Nezareti'nin 15 Nisan 1314 tarihli tahriratına göre Maraş ve Zeytun bölgesindeki Amerikan misyonerleri *"i'anât-ı nakdiye ve mevâ'id-i fesâdiye zarfıyla mezheb ve millet ve politikalarının tervicine çalışmaktan bir dakika durmaksızın"* Ermenileri ayırt etmeden onların bulunduğu yerleri gezerek "ilka-

---

335 BOA, *A. MKT. MHM.*, 637/23.

336 BOA, *A. MKT. MHM.*, 694/6, 9 L. 1313 (23. 03. 1896), s. 1.

337 BOA, *A. MKT. MHM.*, 667/11, 1 M. 1313 (12. 06. 1896).

yı fesâd"dan geri kalmamışlardır. [338] Erzurum'daki Amerikan misyonerlerinin asayişi bozucu ve Osmanlı aleyhtarı tutumları Babıali tarafından İstanbul'daki Amerikan elçisine iletilmiş, Erzurum'daki görevine yeni atanan Amerikan konsolosunun misyonerler nezdinde girişimde bulunması rica edilmiştir. [339] Birecik Protestan murahhası ve vekile Manok Nikogasyan'ın evinde yapılan aramada elde edilen 4 "muzırr" mektuptan birinde Ermenilerin birleşmeleri ve asker yazılarak silaha sarılmaları emredilmiştir. [340] Dahiliye Nezareti 13 Şevval 1320 tarihinde Protestan Corj Şişmanyan'ın cemaatine vaaz vermek bahanesiyle halkı tahrik edici faaliyetlerde bulunduğu, buna izin verilmemesi emredilmiştir. [341] İskenderun'un oldukça aktif Protestan vaizlerinden olan Aşciyan Mosis adına ABD'den gelen pek çok "muzırr" kitap ve risaleye el konulmuştur. [342] Amerikan misyonerleri İstanbul ve memleketin diğer bölgelerinde ülkenin durumu ve siyasi cereyanlar hakkında casusluk faaliyetlerinde de bulunmuşlardır. [343] Bu nedenle "*Memâlik-i şahanede mukim Amerikan misyonerler ihtiyar-ı sükût ettikleri taktirde Ermeniler lehindeki tahrikâtın şimdikine nisbeten pek ziyade hesb-i hiffet edeceği fikrini daimen tervic ve iltizam eylemiş*" idi. [344] Misyonerlerin ya da eğittikleri Protestan öğretmen ve papazların komiteciler ile ilgisi de Osmanlı kurumları arasında bazı yazışmalara konu olmuştur. Gerek Osmanlı Devletinde gerekse Amerika ve İngiltere'de bazen

---

[338] BOA, *HR. SYS.*, 54/4, 13. 08. 1896, s. 6.

[339] BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. HR.)*, 25/51, 12 Z. 1315 (03. 05. 1898).

[340] BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK.)*, 151/110, 27 M. 1317 (06. 06. 1899), s. 1.

[341] BOA, *Y. Mtv.*, 238/75, 13 l. 1320, (12. 01. 1903).

[342] BOA, *Zaptiye Nezareti (ZB)*, 426/93, 1322 (1904/1905).

[343] BOA, *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 5. Şube Müdüriyeti (DH. EUM. 5. Şb.)*, 30/1, 1 M. 1335, (29. 10. 1916), s. 2.

[344] BOA, *HR. SYS.*, 1858/3, 27. 11. 1895, s. 1.

Ermeni komitelerinin bir üyesi olarak faaliyet gösteren Protestan Misyoner, öğretmen ve papazlarının çoğu zaman komitecilerle işbirliği içinde oldukları görülmüştür. [345] Bazen Amerikalıların kendi yazışmalarında bile Amerikan mekteplerinde Ermeni komitesi üyelerinin bulunduğuna dair bilgiler yer almıştır. Örneğin; 27 Şubat 1308 tarihinde Sivas Amerikan konsolos vekili, Merzifon'daki Amerikan konsolosuna göndermiş olduğu gizli mektupta Gümrük köyü Protestan vaizi Mardiberus Gablustiyan'ın Ermeni ihtilal komitesi üyesi olduğunu yazdıktan sonra Osmanlı Devleti ile ABD ile olan iyi ilişkilerin devamı için misyonerlerin asi Ermenileri himaye etmemesini, aksi durumda "*ya-*

---

[345] Misyonerlerin Amerika'da da Osmanlı Devleti'ne karşı el ele verdikleri görülür. Misyonerlerle komitecilerin dayanışma ve işbirliğinin Kiliselerdeki konuşmalardan, mitinglere, yardım organizasyonlarından Osmanlı hükümetini ve İslamiyet'i karalayan ve "müdahale" için devlet adamları nezdindeki girişimlere kadar geniş bir sahaya yayıldığı görülür. Aşağıda bu konuya dair geniş bilgi verileceğinden şimdilik bu genel değerlendirme ile yetineceğiz. Ancak bu noktada şu hususu gözden uzak tutmamak gerekir ki, Protestan ruhban sınıfı ile Ermeni komitecilerini her zaman iki ayrı taraf değil, bazen belki de çoğu zaman komitelerin yönetiminde bulunarak ortak bir cephe oluşturmuşlardır. Örneğin; Osmanlı devletinin Hınçak komitesi hakkında bilgi toplamak için tuttuğu Pinkerton's National Detective Agency'nin 25 Ocak 1895-2 Şubat 1896 arasında gönderdiği raporlarda Worcester'deki Hınçak komitesinin üyelerinden K. G. Kamaliyan ile M. S. T. Hagigian'ın Congregationalist Protestan Church'e, Chitjian'ın Bostan Ermeni Protestan kilisesine mensup olduklarını, komitenin toplantılarını bazen Curtis Hall'deki YMCA'nın binasında yaptıkları kaydedilmiştir. 28 Ocak tarihli raporda komitenin ileri gelenlerinin adı ve mesleğinin verildiği 8 kişiden 4'ünün papaz ve vaiz olması ayrıca dikkate değerdir. Söz konusu raporlar için bakınız: BOA, *HR. SYS.* , 2739/22, 14. 01. 1895, s. 13-34. Komitecilerin Protestan misyoner ve kurumları ile ilgisi konusunda ayrıca bakınız: BOA, *HR. SYS.* , 2737/30, 14. 04. 1894; BOA, *A. MKT. MHM.* , 655/16, 16 Ca. 1313; White, *a. g. e.* , s. 73, 74.

rım asırlık emeğin zayi olacağı" uyarısında bulunmuştur. [346] Bir Osmanlı belgesinde de misyonerlerin komitecilerle işbirliğinden dini ve siyasi önemli yararlar sağlama beklentisi içinde olduklarına dikkat çekilmiştir. Söz konusu belgede misyonerlerin Ermenileri Protestanlığa çekmek yolunda komitecilerden hayli yüz bularak "entrikalarını" artırdıkları ifade edildikten sonra şunlar denilmiştir:

> "Protestanlıkta menfa'at-ı siyasiye olduğunu halka ve alakadar olan Ermeni papazlarına bi't-tefhim ikna edercesine bir çok evrâk-ı müfside tanzim ettirüb mehâfil-i mezhebiyyeye dağıtmakta oldukları ve Ermeni Patrikhanesi'ne dahi bir nüshası vürûd ettiği ve komiteler azalarını teşkil eden genç Ermeniler haşarâtı hiçbir mezheble mükellef olmadıklarından mekâsid-i fasidelerine nâ'iliyet içün tebdil-i mezhebe dahi hazır oldukları inkâr olunmağın..."[347]

---

[346] BOA, *Y. PRK. UM.*, 26/68, 26 Ş. 1310, (15. 03. 1893).

[347] BOA, *Y. PRK. AZJ.*, 26/80, 29 Z. 1310, (13. 07. 1893). Amerikan misyonerlerinin komitecilerle olan bağlantıları konusunda misyoner G. White'ın şu yorumu hayli düşündürücüdür: "*Misyonerler iki ateş arasındadır. Eğer onlar (Ermeni) devrimcilerinin tarafında yer alırlarsa, yetkililer misyonerlere 'siz ihanet ediyorsunuz. Defolun veya sizi ve bütün binalarınızı yakacağız' demektedirler. Eğer misyonerler hükümetin yanında yer alsalar, bu defa devrimciler 'siz Ermeniler için misyonerler olarak burada bulunamazsınız. (Böyle yaparsanız) sizi mahvederiz' şeklinde tehditte bulunmaktadırlar. Bu yüzden misyonerler sürekli tehlike altındadırlar.* " Misyonerler suçlamalar karşısında bile bazen bunu tümüyle inkar yoluna gitmemiş, herkesin makul görebileceği açıklamalar yapmayı tercih etmişlerdir. White'ın bu sözleri bile misyonerlerin komitecilerle ilişkilerini reddetmediği gibi Emeni komiteciliğinin Osmanlı kentlerinde ulaşmış olduğu gücü ortaya koymaktadır. White bu sözlerini Osmanlı yanlısı Garabet Ağa'nın Ermeni komitecileri tarafından öldürülmesi sonrasında söylemişti. Söz konusu suikast nedeniyle söylemiş olduğu şu sözler ise Ermeni ayaklanmalarının mahiyetinin ortaya konulması noktasında dikkate değerdir: "*Ermenistan'da iki çeşit Ermeni vardır. Bunlardan bir kısmı "Türk hükümetine sadık kalmalıyız. Biz devrimi başaramayız. Çok az sayıdayız" demektedirler. Diğerleri ise "Türk hükümetini yıkana kadar suikastlar yapacak ve ayaklanacağız. Bu devrimciler devrime*

Protestan misyonerlerin Ermenilerin tahrikinde oynamış olduğu rol ve bunun Osmanlı aleyhinde ortaya çıkardığı siyasi sonuç, "*Memalik-i ecnebiyede mukim misyonerlerin ahvâl ve hareketini teftişe memur komiserlerden murekkeb meclisin 1895 senesine ait raporuna*" atfen Osmanlı Washington elçiliğinden Amerikan Dışişleri'ne gönderilen yazıda şunlar söyleniyordu:

> "Gregoryen Ermenileri misyonerlerin Gregoryen kilisesini ıslâh için bezl ettikleri mesâi ve gayretten dolayı mahzûz olabilirlerse de merkûm misyonerlerin ziyadesiyle haiz-i emniyet bir takım netâyic-i ruhaniye ve siyasiye istihsâline çalışmaları her iki hükümetin nazar-ı dikkatini celbe şâyân bir keyfiyettir. Congregationalist gibi mühim bir gazetenin bu bâbda fî 21 Teşrin-i Sâni sene 1895 tarihli nüshasında derc eylediği bir bend dahi misyonerlerin bu gibi netâyic istihsâline çalışdıklarını müeyyiddir. " [348]

Misyonerlerin yukarıdaki ayrılıkçı ve yıkıcı faaliyetlerine onlarca farklı örnekleri ekleyebiliriz. Görünen o ki, misyonerler ekonomik ve siyasi güçlerini kullanarak Ermenileri himaye etmiş, onlara Osmanlı devletine karşı ayaklanmaları için uygun bir alt yapı hazırlamış, ayaklandıkları sırada da maddi ve manevi yardımlarını esirgememişlerdir. Bazen Ermeni komitecileri ile işbirliği içinde icra edilen faaliyetler, Ermenilere tıpkı Bulgaristan'da olduğu gibi misyonerlerin aracılığı ve büyük devletlerin desteğiyle Bağımsız Ermenistan'a ulaşacakları güvenini telkin etmiştir. Misyoner G. E. White bile Merzifon'da Ermeni olayları sırasında Ermeniler arasında Avrupalı devletlerden müdahale için gizli bir ümit, hatta inancın var olduğunu gözlemlemiş-

---

destek vermeyen kardeşlerini (Ermenileri) ve misyonerleri öldürmeye hazırdır. " BOA, *HR. SYS.* , 64/25, 20. 08. 1895, s. 5.

348 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri*, vol. II, s. 8-11.

tir. [349] Yine İstanbul'daki Board misyonerlerinden G. Washburn, Berlin Kongresi'nden sonra İngiltere'nin çabasının Ermenileri bir otonom Ermeni vilayeti kurmak yönünde cesaretlendirdiği, bu nedenle İngiltere'ye sempatiyle baktıklarını yazmıştır. [350] Hatta; Ermeni olaylarının tanıklarından biri olan Yüzbaşı C. B. Norman'ın yazdıklarına bakılırsa, hemen hemen bütün Osmanlı kent ve köylerine dağılan Ermeni komitecileri, Ermeni halkına kendilerinin *"Türk hakimiyetini devirmek amacıyla Avrupa devletleri tarafından gönderilmiş olduklarını söyleyerek güven veriyorlardı."*[351]

3-Bağımsız Ermenistan Hayalini Süsleyen Bulgaristan Örneği

Bu meyanda misyonerlerin eseri olarak gördükleri Bulgaristan örneği de hâlâ zihinlerdeki tazeliğini korumaktaydı. Bu durum herkes gibi Ermenilerin de malumuydu ve kendilerini bağımsızlığa ulaştıracak güveni telkin etmişti. Protestan misyoner ve ruhban sınıfı da yaptıkları neşriyatla Ermenilerin "Ermenistan" beklentisini sürekli canlı tutmuş, vermiş oldukları yardım ölçüsünde de kendilerine olan inancı pekiştirmişlerdir. Osmanlı belgelerinde sıkça gördüğümüz bu duruma bir örnek olarak yukarıda adı geçen Protestan vaiz Karekin Kunduraciyan'ın bir vaazında sarf ettiği şu sözlere dikkate değerdir:

> "Korkmayın bizim hamilerimiz vardır. Sizin bu vuku'atlarınızın İngiltere'ye aks etmesinden İngilizler karışmıştır. Yakında me'mur-ı mahsûsi gelecektir. Efkâr ve

---

[349] White, *a. g. e.*, s. 153.

[350] George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Houghton Mifelin Coınpany, Boston and New York, 1909, s. 200.

[351] C. B. Norman, *The Armenians Unmasked (Ermenilerin Maskesi Düşüyor)*, Yay. Haz. Yavuz Ercan, Ankara, 1993, s. 12-13.

amâlinize devamdan geri durmayınız. Ne korkuyorsunuz ki, sizin için daha bir şey olmadı. Bulgaristan mes'elesini unutuyormusunuz. Herifler bu kadar kan döktükten sonra na'il-i amâl oldular. Sizin dahi bunların eserine tabi'iyyetle cesur olunuz. "[352]

Bir başka Protestan rahip Misak ise *"Avrupa'nın rey'ini okşayıp, millet için de intikam almak"* gerektiğini söylüyordu. [353] Ermenilerde Bulgaristan gibi bağımsız olmak fikrini işleyen bir başka önemli araç ise Amerika ve Avrupa'daki Ermeni gazeteleri olmuştur. Osmanlı elçisi Mavroyeni'nin bildirdiğine göre Ermeni gazetelerinin asıl amacının, gerçek dışı haberlerle Ermenileri tahrik ederek ve Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakarak *"Bulgarların nail olduğu idâre-i muhtariye nail oldukları zan ve kemanında bulunmak gibi bir belâhet ve hamâkat tesirâtı tahtında bulunmaktı."* [354]

4-Osmanlı Hükümeti'nin Misyoner Faaliyetlerini Önlemeye Çalışması ve Misyonerlere Karşı İhtiyatkâr Tutumu

Protestan ruhbanın mensup oldukları devletlerin de etkisini kullanarak gizli ya da açık bir şekilde Ermenilere nüfuz etmek için icra etmiş oldukları faaliyetler, Osmanlı devlet adamlarının ülkelerinin selameti için çözmek zorunda oldukları Ermeni Sorunu'nu daha fazla içinden çıkılmaz hale getiriyordu. Osmanlı hükümeti biliyordu ki, suyun başı tutulmadan musibetten kurtulmak mümkün değildi. Ancak, Osmanlı hükümetinin misyonerlerin menfi faaliyetlerini önlemek için aldığı her tedbir Amerika ve Avrupa'da misyonerlerce işlenen Osmanlı aleyhtarlığına yeni bir mal-

---

[352] BOA, *A. MKT. MHM.*, 695/13, 15 L. 1311 (22. 04. 1894).
[353] BOA, *YPRK. DH.*, 5/83, 15 N. 1310, s. 8.
[354] BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlikler Tahriratı (Y. PRK. EŞA.)*, 17/19, 3 N. 1310 (21. 03. 1893).

zeme olmuştur. Aynı zamanda Osmanlı Devleti üzerinde kurulan baskı, Osmanlı hükümetinin yaptığı yasal düzenlemeleri kağıt üzerinde bırakmış ve hatta bazen yerel yöneticilerin almış oldukları önlemlerden geri adım atılmasına bile neden olmuştur.

Yani her zaman bir yabancı müdahalesini hesaba katan Osmanlı hükümeti sorunlarını suhuletle halletmeyi prensip olarak benimsemiş, misyonerlere karşı ihtiyatla hareket etmeyi tercih etmiştir. Hükümet, "*tedrisat-ı muzırra*"da bulundukları bilinen ve tamamen usulsüz olarak çalışan mektepleri kapatmak veya faaliyetlerini engellemek isteyen yerel yöneticilerine, bunun bazı siyasi zararlarını göz önünde bulundurularak "*mülken dahi*" zararları bulunduğundan "*siyasete dokunur bir mes'ele hudûs ettirmemeyi*" tavsiye etmiştir.[355]

Amerikan misyonerlerinin "düşmanca" tavrına karşı yöneticilerini uyaran Osmanlı hükümeti, bir taraftan da Amerikan hükümeti nezdinde şikâyette bulunarak diplomatik bir çözüm bulmaya çalışmıştır. Ancak aşağıda etraflıca ele alacağımız Babıali'nin diplomatik çabaları sorunun çözümüne bir katkı yapmadığı gibi misyonerlerin hızını da kesmemiştir.

Şimdi; Osmanlı hükümetinin büyük devletleri gücendirmeme politikasına ve misyonerlerle ilişkisine çarpıcı bir örnek olarak Misyoner J. B. Knapp sorununa bir göz atalım. Misyoner Knapp, Ermeni olaylarının patlak verdiği 1890'larda Bitlis'te Amerikan Protestan mektebi müdürü olarak görev yapıyordu. Bu arada Ermeni olayları ile ilgili olarak yazdığı yalan-yanlış mektupları Amerikan gazetelerine gönderiyor; bölgedeki ABD ve İngiliz konsolosları ile de haberleşerek onları etkilemeye çalışıyordu.

---

355 BOA, *A. MKT. MHM.*, 702/19, 23 N. 1313 (07. 031896).

1895 Mayıs'ında Bitlis'ten Muş'a gitmekte olan şüpheli bir Ermeni'nin üzerinde bulunan bir mektup onu ele veriyordu. Çünkü; Muş'taki bir İngiliz memuruna iletilmek üzere yazılmış olan mektup Knapp'ın imzasını taşıyordu. Mektupta Knapp, Osmanlı hükümetini itham etmekte ve Ermeni olaylarını soruşturan tahkikat komisyonuna inanılmamasını tembih etmekteydi.

Knapp'ın mahkemesinden sonra suçu sabit görülmüş ve kürek cezasına çarptırılmıştır. Bu cezanın uygulanmasının zor olduğu görülmüş olacak ki, "*icra-yı mefâsid eden*" misyonerlerden Knapp'ın 'hiç olmazsa' ülkeden çıkarılması kararı alınmıştır. Ancak bu karar bile misyonerlerin günlerce gazetelerde fırtınalar koparacak şekilde ele alınmasına yetmiştir.

Olay gazetelerde genele teşmil edilerek misyonerlerin "sınırdışı edilmesi" olarak değerlendirilmiştir. Yine olay kamuoyuna Washington'da çıkan "Time" gazetesinin sütunlarında görüldüğü gibi,[356] Babıali'nin "*misyonerler tarafından işa'e edilen mezâlim ve te'addiyâttan 'alem-i medeniyetin haberdar edilmesinin*" engellenmesi olarak sunulmuştur. [357]

Kuşkusuz, Osmanlı hükümetinin bu tavizkâr tutumu, pek çok örnekte görüldüğü üzere sorunların çözümü yerine, misyonerleri ve ayrılıkçı Ermenileri cesaretlendiren ve yeni sorunlara davetiye çıkaran bir ortam hazırlamıştır.

---

[356] BOA, HR. SYS. , 73/26, 14. 04. 1895, s. 3. Time gazetesi ayrıca olayı Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalesi ve Ermeniler üzerinde nüfuz edinmesi bağlamında değerlendirmiştir. BOA, *HR. SYS.* , 73/26, 14. 04. 1895, s. 4-5. Bu belgede konu ile ilgili "Time" gazetesinin yanı sıra Boston Jornal, Evenling Star gazetelerinin görüşlerine de yer verilmiştir.

[357] Bakınız: BOA, *İ. DH.* , 133/1313 L-48; BOA. , *A. MKT. MHM.* , 694/1, 5 Z. 1312, (30. 05. 1895); 702/19, 23 N. 1313, (07. 03. 1896); *HR. SYS.* , 1850/5, 28. 06. 1895; 1857/83, 28. 10. 1895.

5-Ermeni Ayaklanmalarında Propaganda ve Organizasyon Merkezi olarak Amerikan Okulları: Merzifon Örneği

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Ermeni ayaklanmaları içinde önemli bir yeri bulunan Merzifon Ayaklanması (1893), 19. yüzyıl sonları 20. yüzyıl başlarındaki büyük çaplı ayaklanmaların nedeni ve göstergesi olmuştur. Bu bakımdan neden-sonuç bağlamında ayaklanmanın misyonerlerle ilgisini ortaya koymak ayrı bir önem arz etmektedir.

Merzifon Ayaklanması, Hınçak komitesince çıkarılmakla beraber, aşağıda ele alacağımız üzere her safhasında Amerikan misyonerlerinin etkin rol oynadığı bir ayaklanma olmuştur. Amerikan misyonerinin ve kurumlarının etkinliği onların diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi Merzifon'da da ulaşmış oldukları gücün bir ifadesiydi. Ayaklanma öncesinde (1891 istasyon raporuna göre) 30. 000 nüfuslu kentte ABCFM, 14'ü Amerikan, 17'si Ermeni olmak üzere 31 misyoner ve yardımcısına sahiptir. Kentteki kilisenin üye sayısı 406'dır. [358] ABCFM burada da asıl gelişmeyi eğitimde göstermiştir. Sahip olduğu 1'i Teoloji, 2'si kolej/yüksek okul olmak üzere toplam 6 okulda 439 öğrenci eğitim görmektedir. [359] Bu sırada Merzifon İstasyonu'na bağlı dış istasyon sayısı 19'dur. Bu dış istasyonlarda faaliyet gösteren 19 okulda eğitim gören öğrenci sayısı ise 688'i bulmuştur. [360] Bu verilerden anlaşıldığı gibi ABCFM, 1893

---

[358] Merzifon koleji müdürü White, 1890'da Merzifon'daki Protestan cemaatin sayısını 1000 olarak belirtmiştir. White, *a. g. e.*, s. 135.

[359] *ABCFM Project* Reel 607, s. 214.

[360] *ABCFM Project* Reel 607, s. 233. 1891 yılında Merzifon İstasyonu'na bağlı dış istasyon sayısı 17'dir. Bu dış istasyonlar şunlardır: 1-Alaçam 2-Amasya 3-Avkat Hacı Köy 4-Azabaghu 5-Kastamonu 6-Çarşamba 7-Çorum 8-Dere Köy 8-Fatsa 9-Gümüş 10-Hacı Köy 11-Herek 12-Kapı Kaya 13-Ulu Pınar 14-Samsun 15-Unie 16-Vezir Köprü 17-Zile.

ayaklanması arifesinde Merzifon'da da ciddi yatırım ve yapılanma içinde olmuş, büyük bir güç kazanmıştır.

İşte böyle bir ortamda Protestanların dua günü olan 5 Ocak 1893'te Merzifon'da bir ayaklanma patlak vermiştir. Ayaklanma aynı günde Merzifon'la beraber Amasya, Çorum, Ankara, Tokat, Yozgat ve Diyarbakır'da Hınçaklıların umumi yerlere astıkları afişlerle başlatılmıştı. Muhteva itibariyle asiler iki farklı afiş hazırlamışlardı. Bunlardan "*Müslümanların Selametini İsteyen Hintliler*" imzasını taşıyan afiş, Türklerin memleketlerini kötülüklerden kurtarmaları için Hintlilerin kullandıkları ilacı kullanmalarını istiyordu. Yani Hindistan'da olduğu gibi Osmanlı topraklarında da Müslümanlara İngiltere'nin yönetimi tavsiye ediliyordu. [361] Açık bir şekilde "*ihtilalci ve patlamalara sebep olacak bu afiş*",[362] Müslüman halkı tahrik etmek için ustaca hazırlanmıştı. Afişlerden diğeri ise "İslam Yurtseverler Komitesi" adını taşıyordu ve Müslümanları, "zalim (tyrant)" olarak nitelendirdiği Abdülhamid idaresini yıkmaya davet ediyordu. Ancak bu çağrının şekli bile Ermeni komitecilerin kana susamışlığının ölçüsünü ortaya koyar gibidir:

> "Osman'ın tahtını kirleten ve İslam dinini nefret ettirir hale getiren zalim Abdülhamid'in son günleri yaklaşmaktadır. Gasbettiği tahtını korumak için aziz vatanımıza zarar verirken döktüğü kanın intikam çığlıkları göklere yükselmektedir. İntikam anı gelmiştir. "[363]

Böylece astıkları afişlerle sultana karşı devrim çağrısı yapan ve Müslümanları tahkir ve tahrik eden Ermeni komi-

---

361 Bilâl N. Şimşir (Ed. By), *British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895)*, vol. 3, Sir Clare Ford'dan Earl of Rosebery'ye, 13 Nisan 1893, Inclosure I, II in No. 128, Ankara, 1989, s. 186-187.

362 George E. White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hâtıraları*, Ter: Cem Târık Yüksel, İstanbul, 1995, s. 143

363 Şimşir, *British Documents*..., vol. 3, Inclosure 2 in No. 128, s. 186.

tecileri, ülkeyi kaosa sürüklemek amacıyla tasarladıkları ayaklanmanın fitilini ateşlemiş oldular. Çok geçmeden yapılan tahkikat ve mahkemeye sevk edilenlerin itirafıyla ayaklanmanın Hınçak komitesince Atina'dan organize edildiği ve Merzifon'daki hareket üssünün ise Amerikan koleji olduğu ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede asılan afişlerin içerik yönünden benzerinin Hınçak komitesinin Atina'daki gazetesinin Temmuz sayısında yayınlanmış olduğu tespit edildiği gibi, ayaklanmaları yönetmek maksadıyla Londra'daki Hınçak komitesinin vekili olup ayaklanmadan bir süre önce Atina'ya gelmiş bulunan Andon Richtouni Anadolu'ya gönderilmiştir. Bu kişi Kayseri'de tutuklandığı sırada üzerinde Hınçak komitesinin nizamnamesi ile "Merkezi Ankara Devrimci Komitesi"nin armalı mührü bulunmuştur. Tutuklulardan birinin ifadesi üzerine Kayseri civarlarındaki Drevnik (Drenik) Manastırı'nda Kayseri'nin ileri gelen Ermenilerinden Bedrus Mezakyan ve Bedrus Kalpakçiyan'ın da hazır bulunduğu bir sırada yapılan inceleme sonucunda manastırın papazına teslim edilmiş Andon Richtouni'ye ait bir çok evrak ele geçirilmiştir. [364]

Afiş olayının Merzifon'da nasıl cereyan ettiği konusuna, olaydan sonra tevkif edilen ve suçunu itiraf eden bazı komiteci Ermenilerin itirafları ışık tutmaktadır. Bu komitecilerden Misak'ın ifadesine göre ayaklanma için "Küçük Ermenistan İhtilal Şirketi (Komitesi)" üyeleri; Meri manastı-

---

[364] BOA, *Y. PRK. UM.*, 26/67 (Sivas Vilayeti'nden Şifre Telgrafname-26 Ş. 1310), s. 5; Şimşir (Ed. By), *British Documents...*, vol. 3, Insure 2 in No. 121, Memorandum by Sir A. Nicolson, (6 Nisan 1893), s. 177-178. Drenik manastırında ele geçirilenler arasında ünlü eşkıya Tehuli ile eşkıyalık yapan bazı Ermenilerin elbiseleri ve mühimmatı da bulunuyordu. Ayrıca, İngiliz konsolos A. Nicolson'ın aldığı bilgiye göre, Merzifon, Amasya ve "diğer yerlerde" bazı Rus ajanları da ayaklanmayı tahrik ve teşvik etmişlerdir. Uras, "Ermeni Cemiyetleri", s. 56-57. (Nicolson'un Clare Ford'a gönderdiği 26 Mayıs 1993 tarihli muhtıra.)

rında Amasya, Tokat, Sivas, Kayseri ve Sungurlu temsilcilerinin de katıldığı bir toplantı yapmıştır. Toplantıda *"Avrupa'nın reyini okşayıp, millet içinde intikam hasıl ettirmek"* kararı alınmış ve bunun icrasına uygun olarak komite üyeleri çalışmalarına başlamıştır. Daha sonra Yozgatlı Feskalciyan Muşu'nun ve diğer itirafçıların da itirafıyla[365] açıklık kazanan afiş olayının oldukça gizli ve planlı bir şekilde organize edildiği anlaşılmıştır.

Sonuçta afiş olayının patlak vermesinden sonra Osmanlı yöneticileri olayın genel bir ayaklanmaya dönüşeceği endişesiyle geniş çaplı tutuklamalar yoluna gitmişlerdir. Tahkikat derinleştirildikçe olayın sanıldığından daha ciddi ve karmaşık olduğu ortaya çıkmıştır. Kökleri dışarıda olan bu devrimci ayaklanmanın içerideki organizasyon ve hareket merkezinin Merzifon'daki Amerikan koleji olduğu çok geçmeden anlaşılmıştır. Yapılan tahkikatta başta okulun öğretim üyelerinden Garabet Tomayan ve Ohannes Kayayan olmak üzere 4'ü Amerikalı, diğerleri Ermeni olan 8 ya da 9 öğretmenin[366] olayın tahrikçileri olduğu anlaşılmıştır. [367] Bu noktada ayaklanmanın şefleri olarak Tomayan ve Kayayan'ın kilit rol oynadıklarını belirtelim.

---

365 Bkz. BOA, *Y. PRK. DH.*, 5/83, 15 N. 1310, s. 8.

366 BOA, *YPRK. BŞK.*, 3/60 (18 Haziran 1309)'da verilen listede yargılan 58 kişiden 7'si öğretmendir. Bunların adları ve görev yaptıkları okullar şöyledir: Karabet Tomayan (Merzifon Mektebi Muallimi), Ohannes Kayayan (Merzifon Mektebi Muallimi), Mardiros Civanyan (Merzifon Mektebi Mezunlarından), Kertmanoğlu Karo (Talas Mektebi Muallimi), Şevarbet Ayseyan (Talas Mektebi Muallimi), Kebabcıyan Sinekerim (Yozgad Ermeni Mektebi Muallimi), Dayıoğlu Arakil (Everek Ermeni Mektebi Muallimi). Bakz: Taha Niyazi Karaca, *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara, 2005, s. 121-124.

367 Şimşir, *British Documents...*, vol. 3, Inclosure 2 in No. 131, Memorandum by Sir A. Nicolson, (6 Nisan 1893), s. 177. Tomayan'nın tutuklanmalarına ilişkin bilgi 23 Nisan 1893 tarihli bir telgrafla Osmanlı Londra elçisi tarafından Rosebery'ye iletilmiştir. Bu telg-

Osmanlı yöneticilerinin *"erbab-ı fesad"*, *"reis-i eşkıya"* gibi isimlerle adlandırmalarına neden olan Tomayan, Merzifon'da gizli bir şekilde faaliyette bulunan *"Küçük Ermenistan İhtilal Komitesi"*nin başkanı, Kayayan da sekreteriydiler. Esas itibariyle ayaklanmanın liderleri ve organizatörleri durumundaki Tomayan ve Kayayan'ın Ermeni gençlerini yıllardan beri devlete karşı zararlı fikirlerle yetiştirdikleri Osmanlı yöneticilerinin dikkatinden kaçmamıştır. Bu durum Sivas Vilayeti'nden gönderilen bir yazıda şöyle ifade edilmekteydi:

> "Tomayan ve Kayayan'ın öteden beri bunların derslerini almış olan gençlerin mektepten çıktıkları vakit mü'essesât-ı mevcude ve müntezime aleyhinde büyük bir garazpeyda ve Avrupa'nın en ileri giden anarşist ve sosyalist fırkalarının amâl ve mekâsid-i muzırrasına mümasil efkâr ve hayâlât nizamşeknaneyi mevki'-i icraya vaz' ettiğinden başka bir maksada hıdmet etmedikleri isticvabât ve tahkikât-ı vakı'adan anlaşılmıştır. "[368]

Tomayan ve Kayayan ihtilalci fikirlerini bir taraftan kolejde işlemeye çalışırken, diğer taraftan da bu fikirlerini çevre illere ve köylere yapmış oldukları ziyaretlerle yaymaya çalışmışlardır. Hatta, Osmanlı yönetimi, Tomayan Kayayan'ın bu tür ziyaretlerinden biri olan 1892 Haziranındaki Yozgat, Kayseri ve Sivas ziyaretini, 1893 Ocak ayaklanmasıyla ilgili görmüş ve ayaklanmanın yakın nedenlerinden biri olarak değerlendirmiştir. [369] Yine, Sivas Valili-

---

rafta Tomayan'ın tutuklanma gerekçesinin *"devrimci afişlerin yazarı"* olduğu ve bunun İstanbul'daki Birleşik Devletler Temsilcisi tarafından da kabul edildiği belirtilmiştir. Şimşir, *British Documents...*, vol. 3, No. 136, Earl of Rosebery'den Sir Clare Ford'a, 26 Nisan 1893, s. 198-199.

[368] BOA, *Y. PRK. UM.* 26/67, 3 Ca 1313, s. 5.

[369] Şimşir, *British Documents...*,, vol. 3, Inclosure 2 in No. 131, Memorandum by Sir A. Nicolson, 6 Nisan 1893, s. 177.

ği'nin ayaklanma üzerinde önemli etkisinin olduğunu beyan ettiği bir başka ziyaret ise Tomayan'ın ayaklanmadan kısa bir süre önce ticari bahaneyle Merzifon bölgesindeki 15 köye yapmış olduğu ziyarettir ki, bu gerçekte Ermeniler arasında *"hoşnutsuzluk düşüncesini yaymak ve onları hükümete karşı ayaklandırmak"* amacı taşımaktaydı. [370]

Tomayan ve Kayayan böylece Ermeni nüfusunu devlete karşı ayaklandırmak yolunda büyük çaba harcarken, kolejin imkânlarını da sonuna kadar kullanmaya çalışmışlardır. Örneğin kolejin matbaasının bu imkânlardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Ayaklanma için kullanılan afişlerin kolejin matbaasında basılmış olduğu soruşturma derinleştikçe ortaya çıkmıştır. Bu durum, soruşturma ile ilgili Adliye Nezareti'ne gönderilen muhtelif telgrafnamelerde üzerinde önemle durulan bir konu olmuştur. Bunlardan 25 Şubat 1308 tarihli şifre telgrafnamede *"Protestan misyoner mektebinde bununan 'skostil' nam matba'a vasıtasıyla tab' ve temsil olunan marü'l-beyan evrâk-ı fasidiye merkum mu'allimler ma'rifetiyle mahâl-ı mücavereye tevzi' edilmiştir"* denildikten sonra Amerikan misyonerlerinin söz konusu kolej öğretmenlerinin suçunu örtmeye çalıştıkları ifade edilmiştir. [371] Sivas Vilayeti'nden *"mühim ve müsta'recdir gayet mahremdir"* notu düşülerek 25 Kanun-ı Sani 1308 tarihinde gönderilen telgrafnamede ise "hezeyannamenin (afişlerin)" kolejdeki matbaada basıldığı belirtiliyor *"muhakkak surette fesadın menba'ı olan kolejin"* devam eden tahkikat için *"taharrisi ve erkanın isticvabı elzemdir"* deniyordu. [372] Okulun araştırılması aynı zamanda ayaklanma sırasında kolejin bir kısmında (kolejin kendisi değil, kız okulu için düşünülen yanındaki binada) çıkarılan yangının nedenini bulabilmek açısından

---

[370] Şimşir, *British Documents...*, vol. 3, No:137, Vice-Consul Newton'dan Sir Clare Ford'a, Ankara-6 Mayıs 1893, s. 199.

[371] BOA, *Y. PRK. UM.* 26/67, 3 Ca 1313, s. 3, 5.

[372] BOA, *Y. PRK. DH.*, 5/83, 15 N. 1310, s. 9.

da önemliydi. Çünkü yangının "kanıtları yok etmek" amacıyla içeriden çıkarıldığı, şeklinde kolej yöneticilerine karşı ithamda bulunulmaktaydı. [373] Gerçekten de okul yetkililerinin ve ilgililerin şüpheli ifadeleri ile elde edilen bulgular yangının içerden çıkartılmış olduğu ihtimalini güçlendirmiştir. [374] Buna rağmen okulda araştırma yapılması için Amerikan elçiliğinden istenen izin geciktiği ve Sivas Amerikan Konsolosu Jewet'in engellemeleri ile karşılaşıldığı için okulda araştırma yapılamamıştır. [375] Bu nedenle de kolejdeki yangın, nasıl ve ne amaçla çıkarıldığı bilinmeyen bir muamma olarak kalmıştır. Bununla beraber misyonerler yangından görmüş oldukları zararı da Amerikan hükümeti üzerinden baskı yaparak Osmanlı hükümetine tazmin ettirmişlerdir. [376]

Sonuçta Osmanlı yöneticileri *"cesim bir asker kışlası" şeklinde* tanımladıkları Amerikan Merzifon Koleji'nin başından sonuna kadar ayaklanmanın içinde olduğunu görmüşlerdir.

---

[373] Suçlamaları kabul etmeyen misyonerler ise yöneltilen ithamların kendilerine karşı yürütülmek istenen saldıralara zemin hazırlamak amacı taşıdığını ileri sürmüşlerdir. Edwin W. Martin, *The Hubbards of Sivas-A Chronicle of Love and Faith*, Santa Barbara, 1991, s. 217.

[374] Bkz: BOA, *Y. PRK. DH.*, 5/83, 15 N. 1310, s. 5.

[375] Bu durum Sivas vilayetinden gönderilen bir telgrafta şöyle ifade ediliyordu: *"Merzifon'daki Protestan mektebinde evrak-ı muzırra ve esliha olduğuna da'ir ihbar vuku' bulduğu sırada bağteten taharriyât icrasına mübâşeret edilmiş olsaydı ba'zı muzırr şeyler bulunmak melhûz ise de aradan hayli zaman mürur etmesine mebni şimdiki taharriyattan bir semere hasıl olmayacağından bundan sarf-ı nazar edilmesi makam-ı sadaretpenahiye yazılarak..."* BOA, *YPRK. UM.*, 26/79, 21 N. 1310, s. 2. Konsolos Jewet'in ayaklanma sırasındaki tavrı misyonerlerce takdir görmüş ve onun *"Amerikan vatandaşlarının korunmasında etkin hizmet verdiğine"* hükmedilmiştir. Martin, *a. g. e.*, s. 217.

[376] Osmanlı hükümeti, Merzifon'daki olaylar sırasında kolejin yakılan kısımları için 500 Türk lirası ödemiş ve binanın zarar gören bazı yerlerini de yeniden inşa etmiştir. Erhan, *a. g. m.*, s. 206.

Bu arada mahkemesi devam eden Tomayan ve Kayayan'ın suçunu açık bir şekilde ortaya koyarak mahkemenin kararında belirleyici olan başka bir kanıt da Kayseri mutasarrıflığından Sivas Valiliği'ne gönderilen evrak olmuştur. Kayseri mutasarrıflığının *"Merzifon fesat komitesi ve meclis-i müfsidet reisi ve kâtibi Protestan mektebi mu'allimlerinden Tomayan ve Kayayan'ın mücrimetleri delâ'il ve kıra'etini havi"* şeklinde ifade ettiği evrak iki adet mektuptan oluşmaktaydı Bu mektuplar, Tomayan ve Kayayan'ın "riyaset ve kitabetinde" toplanan Merzifon Ermeni İhtilal Komitesi'nin aldığı kararları Kayseri'deki komitecilere iletmek ve böylece oradaki ayaklanmayı tertip etmek amacıyla hazırlanmıştı. [377]

Mahkeme süreci devam ederken başta kolejin müdürü Herrick olmak üzere misyonerler, İngiliz ve Amerikan basında Türkiye aleyhinde çeşitli yazılar yayınlatmış, İngiliz ve Amerikan diplomatları nezdinde girişimlerde bulunarak mahkemeyi baskı altına almaya çalışmışlardır. [378] Dolayısıyla da Amerikan misyonerleri, Babıali üzerinde yapılan diplomatik baskıları gördükçe bundan büyük bir memnuniyet duymuşlardır. [379] Ayaklanmanın ortaya çıktığı sırada Londra'da bulunan Herrick ile Londra elçisi Rüstem Paşa'nın bir görüşmesi olmuştur. Bu görüşmede Rüstem Paşa, Herrick'e

---

[377] BOA, *Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı Bölümü (Y. Mtv.)*, 77/64, 15 B. 1310, s. 1-2

[378] Herrick'in olay ile ilgili olarak kolejin ve çalışanlarının hiçbir zaman kışkırtıcı bir tutum içinde olmadığı, Tomayan ve Kayayan'ın ise kendisinin güvenine sahip olduğu, gizli cemiyetlerle ilişkisinin bulunmayacağı, dolayısıyla onların yasalara bağlı ve suçsuz kimseler olduğu, aleyhte ifade veren Gemerek vaizinin de doğru söylemiş olmasının mümkün olmadığı yönündeki savunması için bkz: Şimşir, *British Documents...*, Vol. 3, No. 117, Sir Clare Ford'dan Earl of Rosebery'e, 31 Mart 1893, s. 160-164. Herrik'in özellikle Rosebery nezdindeki girişimleri ile olarak bkz: BOA, *BEO Sadaret Evrakı Mektubi Mühime Kalemi (A. MKT. MHM.)*, 749/5, 16 Za. 1310, s. 9. BOA, *Y. Mtv.*, 77/64, 15 B. 1310, s. 2.

[379] Martin, *a. g. e.*, s. 217

Merzifon Koleji'ndeki yetkililerin ayaklanmaya destek vermiş olduklarını ve Tomayan ve Kayayan'ın da kolejle bağlantılı olduğunu hatırlatarak Osmanlı hükümetinin endişesini iletmiştir. [380] Rüstem Paşa, Herrick'in İngiltere'deki girişimlerini "dikkat çekici" ve mahkemeye müdahale edici nitelikte görmüş, bu nedenle "onun susturulması" için Hariciye Nezareti'den Amerikan Büyükelçiliği nezdinde tebligatta bulunmasını istemiştir. [381] Genel olarak Herrik'in bu yöndeki girişimlerleriyle Tomayan ve Kayana verilen "kuvvetli" desteğin Merzifondaki bütün Amerikan misyonerlerince paylaşıldığını Missionary Herald yayınlarından[382] anlamaktayız.

Misyonerlerin özellikle kendi gazete ve dergileri ile İngiltere'deki liberal gazetelerde yaptıkları yayınlar, sorunu Hıristiyan-Müslüman çatışması şeklinde ele almış, Ermenileri "mağdur" ve "mazlum", Osmanlı hükümeti ve Müslümanları "cani" ve "barbar" ilan etmiştir. Misyonerlerin bu tür yayınları, imparatorluğun sonuna kadar "Doğu Sorunu"'nun önemli bir konusu olarak sözü edilen gazete ve dergilerde yer almış, çoğu zaman Osmanlı Devleti'nin ilgili devletlerle diplomatik ilişkilerini belirleyen bir unsur haline gelmiştir.

Böylece olaylarla ilgili olarak misyonerlerin Protestanlığın yararına tamamen Ermenilerin penceresinden bakan bakış açıları abartılı ve tek taraflı olduğu gibi, yöneticiler hakkındaki şikâyetleri de yersizdi. Her şeyden önce olayları çıkaranlar ile mağdur olan Müslümanlar görmezden gelinirken, asayiş ve toplumsal huzur için alınan önlemler Ermeni mağduriyeti olarak dünyaya ilan edilmiştir. Aslında Osmanlı yöneticilerinin Ermeni halkına karşı durduk yere

---

[380] Şimşir, *British Documents...*, Vol. 3, No. 140, Earl of Rosebery'den Sir Clare Ford'a, 12 Mayıs 1893, s. 205.

[381] *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1891-1893)*, c. II, s. 66.

[382] Bkz: Martin, *a. g. e.*, s. 218.

menfi bir tutum içine girmesi makul görünmüyor. Çünkü Osmanlı devlet adamları Balkanlarda meydana gelen ayaklanmaların zamanla bir dış sorun haline gelerek Osmanlı Devleti üzerinde nasıl bir müdahale aracı oluşturduğunu tecrübe edinmişlerdi. Nitekim Ermeni olayları sırasında Osmanlı hükümeti, yerel yöneticilerine gönderdiği talimatnamelerde *"büyük devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmasına neden olabilecek hareketlerden kaçınmalarını"* istemiştir. Söz konusu 1893 ayaklanması sırasında da durum aynıdır. Osmanlı yönetiminin bu konudaki hassasiyetinin yazışmalara nasıl yansıdığını aşağıdaki alıntılarda açıkça görmek mümkündür:

> "Şikâyet ve iğrâzı mucib hiçbir hal ve hareket vuku'a gelmeyerek muhakemenin adilâne ve bitarafane ve usul ve nizamına muvâfık olarak icra-yı lazımeden olduğundan... " "... asayişe zerre kadar halel gelmemekle beraber hiçbir nev'i ecnebiye meydan verilmemişken... " "... muhakeme icrası ta'yin-i mücazâtı ferman buyurulmuş olduğundan ahz-ı intikam gibi fikre tabi'iyyet etmeleri asla ca'iz olmayub hükümetin icra'at-ı adilânesine kemal-ı emniyet muntazır olmaları ve şayed harekât-ı tecavüzkâranede bulunacak olurlarsa devlet başına bir ga'ile açmış olacaklarını bundan da Ermeni müfsidleri istifadeye kıyâm edeceklerini ve veliyyü'l-nimet benimetimiz efendimiz hazretlerinin irâde-i şâhânelerine mütava'at etmek şer'an cümle vacib olduğu cihetle herkesin yerli yerine çekilüb gitmeleri ve şevketmeab efendimiz hazretlerinin evlâdları olan ahaliye nesâyih-i itbâ' etmeyenler hakkında hükümetin şediden icrâ-yı mücazât edeceğine suret-i hakimane mü'esserede tebliği.. " "Ermeni erbâb-ı fesaddan en ziyâde ileri gidenler hezeyannamelerin neşrinde fiilen zîmüdâhil olanların kanunen düçar-ı mücaza'at edilerek işin dağdağasızca netice-i pezîr olması için... "[383]

---

[383] BOA, *Y. PRK. DH.*, 5/83, s. 3, 6, 19, 27.

Bu noktada Sivas'ta görevli Pernik adındaki bir misyonerin Herrick'e "gizli" olarak gönderdiği bir mektupta olaylar sırasında Sivas valisi hakkında verdiği bilgi hayli dikkat çekicidir. Pernik şunları söylemektedir:

> "Benim fikrime göre vali hakkaniyeti iltizam eder. İ'tilafı (uzlaşmayı) sever bir adamdır. Doğrulukla hareket edenler hakkında meyyal ve müsa'id görüyorum. Desise ve hileyi sevmiyor. Amerikalılar hakkındaki mu'amelesi muhikkanedir. "[384]

Böylece devletin ihtiyatlı tutumu ve Müslüman halkın sağduyusuyla 1893 olayları ülkede bir iç çatışmanın önünü almıştır. Ancak bu dönemde ekilen düşmanlık tohumları uzun vadede meyvesini verecektir.

Sonuçta misyonerlerin çalışması ve kurudukları baskı ortamında mahkeme elde ettiği kanıtları değerlendirerek 20 Mayısta açılan davayı 12 Haziran 1893'te karara bağlamıştır. Mahkemenin verdiği karara göre Tomayan ve Kayayan'ın da içinde bulunduğu 13 kişi devlete ihanet, cinayet ve eşkıyalık suçlarından idama, kalan komiteciler ise çeşitli cezalara mahkum edilmiştir. [385] Bu karar ile

---

[384] BOA, *Y. PRK. UM.* 26/67, 26 Ş. 1310, s. 1. Misyoner Pernik burada, olayların sorumlusunun komiteciler olduğunu düşünmektedir ve bu konuda Sivas valisinin ortaya koyduğu kanıtların ise olayı aydınlatacak yeterlilikte olduğuna inanmaktadır: Sivas valisine olan inancını şöyle ifade eder: *"Eğer vali ile birkaç defa mukâleme edip de yedinde bulunan edilleyi (delilleri) birlikte müzakere ve mu'ayene etseniz valinin rey'ine tabi'iyyet edeceğinize eminim. "* Pernik bu delilleri ise şöyle sıralar: 1-Tomayan ve Kayayan'ın olaydan 1,5 yıl önce Gümrük ve Burhan köylerinde meydana gelen "teşvikat-ı ihtilalkârane". 2-Londra komitesinden gönderilen birinin (Andon Richtouni olmalı) Gümrük komitesini kurması. 3-Afişlerin Merzifon'dan Gümrük'e gönderilmesi. 4-Gürünlü Toros'un "ef'al-ı müfsidetkâranesi. " *Gösterilen Yer.*

[385] Şimşir, *British Documents...*, Vol. 3, No. 197, Memorandum by Mr. Bertie on State of the Asiatic Provinces of Turkey, August 1892 to

"erbâb-ı cürüm oldukları" kesinleşen Tomayan ve Kayayan'ın isimleri Babıali'nin ısrarı sonucunda kolej defterinden silinmiştir. [386]

Amerikan misyonerleri bu şekilde Babıali'yi bir taraftan teskin ederken, diğer taraftan da mahkumların affedilmesi için yoğun bir propaganda başlatmışlardır. İngiliz ve Amerikan basını ve diplomatları etkin bir şekilde kullanılmış, iş adeta "Tomayan ve Kayayan'ı kurtarma" kampanyalarına dönüştürülmüştür. [387] Missionary Herald'a göre olay ile ilgili haberler özellikle İngiltere ve Almanya'da "hayret verici" ve "derin bir öfke" uyandıran boyutlara ulaşmıştır. [388] Nitekim yürütülen propaganda çok geçme-

---

October 1893, s. 176-178; *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print*, General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Part I: From the Mid-Nineteenth Century to the First World War, Series B: The Near and Middle East 1856-1914, The Ottoman Empire: Nationalism and Revolution 1885-1908, vol. 19, University Publications of America, 1985, s. 58.

386 BOA, *A. MKT. MHM.*, 733/28, 13 N. 1310.

387 İngiltere Tomayan ve Kayayan'ın serbest bırakılması için Osmanlı devleti üzerinde baskının dozunu o kadar artırmıştır ki, bir ara iki devlet arasındaki ilişkiler kopma noktasına gelmiştir. Öyle ki, İngiliz hükümeti, Osmanlı Devleti'ni Tomayan ve Kayayan'ın serbest bırakılmaması durumunda Mısır eyaletinin bağımsızlığını tanıyacak fiili eylemlerde bulunmakla tehdit etmiştir. Bkz: *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1891-1893)*, c. II, Belge No. 59, s. 94-95; Belge No: 60, s. 95-96. Tomayan ve Kayayan'ın tahliye edilmesi için İngiltere'deki kilise, parlamento, ve Ermeni komitecilerince yürütülen faaliyetler için bkz: *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1891-1893)*, c. II, Belge No. 21, s. 35; Belge No: 23, s. 39; Belge No: 26, s. 43; Belge No: 29, s. 46-47; Belge No: 30, s. 46; Belge No: 33, s. 50-52; Belge No: 35, s. 53-57; Belge No: 43, s. 66-67; Belge No: 46, s. 72-73; Belge No: 49, s. 78; Belge No: 50, s. 78-81; Belge No: 51, s. 81-84; Belge No: 52, s. 84-85; Belge No: 53, s. 85-86; Belge No: 55, s. 87-88; Belge No: 56, s. 88-89; Belge No:62, s. 98-99; Belge No: 69, s. 107; Belge No: 72, s. 111-114.

388 Martin, *a. g. e*, s. 218.

den semeresini vermiş, Tomayan ve Kayayan affedilerek sınır dışı edilmiştir.

Babıali bu kararı alırken gerekçe ve endişesini ise şöyle ortaya koymuştur:

> "İngiltere hükümeti canibinden kerraren vuku'bulan işbu iltimaslara ve bunun için Atabe-i Ulyâ-yı Mülûkâne'den ba'zı İngilizler tarafından dahi i'lan edilen istirhâmlara mebni mücerred İngiltere hükümetini ve İngiliz efkâr-ı umûmisini kırmış olmamak için bu gibilere emsâl ittihaz olunmamak ve tamamen müstakil ve hür olan Devlet-i Aliyye'nin hukukuna bade'zîn tecâvüz edilmemek şartıyla müstesna olarak merkumât Tomayan ve Kayayan nam iki câninin bir daha 'avdet etmemek üzere memâlik-i şahane haricine tard ve teb'idleri hususuna irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhi şerefmüte'allık buyurulmuş olmağla hemen icra-yı icabının olunması..."[389]

Affedildikten sonra Londra'ya giden Tomayan, ihtilal komitesinin nüfuzlu üyelerinden biri olmuş, yapılan mitinglerde suçsuz, zulüm görmüş bir Ermeni olarak tanıtılmıştır. [390] Bununla birlikte, Tomayan ve Kayayan İngiltere'ye ulaşınca Osmanlı aleyhtarı devrimci-ayrılıkçı faaliyetlerine kaldığı yerden devam etmişlerdir. Onların faaliyetlerini takip eden Osmanlı makamları zaman zaman İngiliz ve Amerikan basınında çıkan yazılarını Hariciye Nezareti'ne

---

[389] BOA, *A. MKT. MHM.*, 749/5, 16 Za. 1310, s. 13.

[390] Uras, *a. g. e.*, s. 467. Tomayan'ın İngiltere'de bir takım cemiyetlerde ve kiliselerdeki konuşmalarından bahseden Meturist Recorder gazetesinin 22 Şubat 1894 tarihli nüshasında Tomayan ile Arnold ve Maytus adlarındaki kişiler arasında meydana gelen bir konuşmadan bahseder. Bu konuşma sırasında Tomayan'ın "telkinat-ı hasmane" tavrından vazgeçirilmesi için büyük gayret sarf edilmişse de hiçbir sonuç alınamamıştır. BOA., *HR. SYS.*, 2829/50, 02. 03. 1394, s. 1-2.

göndermişlerdir[391] Bu gelişmeler göstermektedir ki, misyonerlerin propagandasıyla adeta İngiltere'de bir milli sorun haline getirilen Tomayan ve Kayayan'ın şahsındaki "Ermeni Sorunu", mahkeme kararının hiçe sayılarak Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalesiyle sonuçlanmıştır.

Diğer taraftan Merzifon olayı ortaya çıkışı, gelişmesi ve yargı süreci açısından gelecekteki büyük çaplı Ermeni ayaklanmalarının işareti olmuştur. Merzifon olayı ile ortaya çıkan tablo, dışarıdan idare edilip içeriden beslenen komitecilik hareketinin Osmanlı Devleti'nin bekası üzerinde fiili bir tehdit unsuru olarak ciddi bir noktaya gelmiş olduğunu göstermiştir. Nitekim Amerika'nın İstanbul elçisi Newberry'in 12 Nisan 1893 tarihli Samsun ve Sivas'taki gözlemlerinin yer aldığı bir mektubu[392] Merzifon'da komitecilerin hâlâ etkin olduklarını, dinamit bombaları yaptıklarını, silah ve mühimmat deposuna sahip olduklarını ortaya koymuştur. Bu bağlamda Komite üyeleri, ayaklanma sırasında olduğu gibi, sonrasında da devlet yanlısı olan Ermeniler üzerinde baskı, yıldırma ve şiddet eylemlerini yürütmeye devam etmişlerdir. [393] Bazen devlet, komitecilerin saldırılarına uğrayan Ermeni ailelerini koruma altına alma ve söz konusu ailelerin geçimi için ekonomik yardımda bulunma yoluna gitmiştir. [394]

---

[391] Örneğin bkz: BOA, *HR. SYS.*, 2737/30, 14. 4. 1894.

[392] Şimşir, *British Documents...*, vol. 3, Inclosure in No. 133, Newberry'den Thompson'a, 12 Nisan 1893, s. 194.

[393] Bu konuda bazı örnekler için bkz: BOA, *YPRK. UM.* 26/67, 3 Ca 1313; 26/79, 21 N. 1310; Şimşir, *British Documents...*, vol. 3, Inclosure in No. 133, Newberry'den Thompson'a, 12 Nisan 1893, s. 194. Şimşir, *British Documents...*, vol. 3, Currie'den Kimberley'e, No. 248, 29 Mayıs 1894, s. 365; Şimşir, *British Documents...*, vol. 3, Currie'den Kimberley'e, No. 251, 21 Haziran 1894, s. 367.

[394] Örneğin Ermeni komitecilerini ihbar eden Sahak adındaki bir Ermeni'nin öldürülmesinden sonra Sivas valiliği *"perişanlık içinde bulunan"* ailesine maaş bağlanmasını hükümetten talep etmiştir. BOA, *Y. PRK. UM.* 26/67, 26 Ş. 1310, s. 9.

1893 sonrasındaki süreçte komiteciler gibi misyoner okullarının da Osmanlı Devleti için yıkıcı faaliyetlerini devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Bu süreçte Merzifon koleji devrimci Ermeni gençlerini yetiştirme ve himaye etme misyonunu devam ettirmiştir. Öyle ki, ne zaman Ermeni sorunundan bahsedilir olsa, o zaman misyonerlerden de bahsedilir olmuştur. [395] Sonuç itibariyle meydana gelen olayların misyonerleri frenlemesi beklenirken, olaylardan rant sağlama hevesiyle Osmanlı Devleti suçlu ilan edilerek kamuoyu oluşturulmuş ve Osmanlı hükümeti üzerinde her türlü baskı metotları uygulanmıştır. Bu nedenle Protestan misyonerler, Ermeni olayları ile beraber 19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti ile İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri arasındaki diplomatik ilişkilerin en önemli konularından biri haline gelmişlerdir.

[395] Örneğin bkz: Şimşir, *British Documents...*, vol. 3, Currie'den Kimberley'e, No. 248, 29 Mayıs 1894, s. 364-365.

V. Bölüm

Osmanlı Aleyhtarı Amerikan Misyoner Faaliyetlerinin Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi

Yukarıda değinildiği gibi Babıali misyoner örgütlerini büyük devletlerin Osmanlı topraklarındaki siyasi, ekonomik ve kültürel nüfuzunun bir aracı ve tebaa unsurları arasındaki barışın ihlalinin bir nedeni olarak hep kuşku ve endişe ile takip etmiştir. Bu kuşku ve endişe 1880'li yılların sonlarından itibaren baş gösteren Ermeni olaylarıyla yerini rekabet ve mücadeleye bırakmıştır. Zira, Robert Koleji Müdürü Hamlin'in deyimiyle *"Ermenilerin en hakiki dostu olan"* ABD misyonerleri,[396] mekteplerinde Ermenileri harekete getirici fikri zemini hazırladıkları gibi, olayların içinde yer alarak organize edici ve müdahaleci bir rol de üstlenmişlerdir. Osmanlı hükümetinin 1893 başında İstanbul'daki Amerika Büyükelçisine yaptığı şikâyet misyonerlerin artık Osmanlı devletinin bekası ve ülkenin huzurunu tehdit ettiğini açıkça ortaya koymuştur:

> "Çend gün evvel Amerika Hariciye Nazırı Dersa'adet'teki sefirinden aldığı ma'lumata göre Babıali tarafından Amerikalı misyonerlerin menafi'i irâs-ı halel

---

[396] BOA, *HR. SYS.*, 55/1,10. 10. 1896, s. 8/1; Şimşir, "Washington'da Osmanlı Elçisi...", s. 51. ABCFM'nin sekreterlerinden Judson Simith, Ermenilerle misyonerler arasındaki yakınlığı ve ilişkiyi şu çarpıcı cümlelerle dile getirmiştir: *"Bütün bu asil hizmetlerimiz, Ermeni milletini bize karşı sonsuz sevgi ve şükran duygularına gark etti. Ve Ermenilerin yüreklerini çelik bir çengelle misyonerlere bağladı. Artık Ermeni milleti bu koruyucularının ve velinimetlerinin ellerinde bir malmumu parçası gibidir."* Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika...", s. 99-100.

edilmekte olduğunu söylediklerinden Babıali'nin mu'ahedâta olan hürmet ve ri'ayet-i mahsusa müsellemdir. Hürmetsizlik ve ri'ayetsizlik gösteren var ise Amerikalı misyonerlerdir. Misyonerlerinizin ba'zı Ermenilere tavassutkârâne mu'âmele ettikleri delil-i kâfidir. Mesela farz ediniz ki Fransız misyonerler Amerika'ya gelüb Hindliler yani yerli ahalisi idaresinde neşr-i ma'arife sarf-ı mesâ'i ile kifâyet etmeyüb tebdil-i mezheb etmelerine çalışsalar ve bunlara her gûne mu'âvenette bulunsalar ve Hindliler de Cemâhir-i Müctemi'a'nın ba'zı nekâdından ikâ'-ı fesâda cür'et etseler! Cemâhir-i Müttefike hükümeti bu maddede ne gibi mu'amelede bulunacak ve Fransız misyonerlerinin Hindlilere mu'avenet e.melerinden ve Hindlilerin fesâda kalkışmalarından memnun ve hoşnud mu olacaktır. Elbette bu gibi ahvâle Cemâhir-i Müctemi'a hükümeti hiçbir vakit tahammül edemeyecek ve icabında kemal-ı şiddetle ika edecektir. Memâlik-i Osmaniyye'de halleri bunun gibidir. Ermenilerimizin meyânında neşr-i ma'arif etmek üzere evvel havaliye gitmiş iken Ermenilere tebdil-i mezheb ettirmekle dahi kana'at etmeyüb münâsebetsiz yere ba'zı Ermenilere teveccühkârene ve belki de mu'avenetkâranede bulunuyorlar. "[397]

Büyükelçi Terrel, Türk tarafına hak vermiş olacak ki, bu görüşlere herhangi bir cevap vermemiştir.

[397] BOA, *YPRK. EŞA.*, 17/19, 3 N. 1310.

A-Amerikan Misyonerlerinin Yayın Yoluyla Osmanlı Aleyhtarı Faaliyetleri

Aşağıda görüleceği gibi misyonerler, bir güç ve taraf olarak Amerikan ve Avrupa kamuoyuna Ermeni Sorunu'nu işlemeyi ve hükümetleri üzerinden Osmanlı hükümetine baskı uygulamayı Protestanlığın neşri için önemli bir fırsat olarak görmüşlerdir. Bu nedenle gerek Amerika'da, gerekse İngiltere'de çoğu zaman komitecilerle beraber yürütülen faaliyetler, Amerikalı misyonerlerce Protestanlığın geleceği için adete dini bir vecibe olarak addedilmiştir. Misyoner faaliyetleri böylece Osmanlı hükümeti için çözümü zor siyasi bir sorun olarak önem kazanırken, dönemin Osmanlı-Amerikan ilişkilerini de belirleyici rol oynamıştır. Başka bir deyişle Osmanlı hükümetinin ciddi bir tehdit ve rahatsızlık kaynağı olarak gördüğü Amerikalı misyonerler 1890'ların Osmanlı-Amerikan diplomatik ilişkilerinin esasını oluşturmuştur.

Osmanlı-ABD diplomatik ilişkilerinde Amerikan misyoner faaliyetlerinin öne çıkan konularından biri, Amerikalı misyonerlerin yazmış oldukları Osmanlı aleyhtarı yazıların Amerikan ve İngiliz gazetelerinde yayınlanarak Ermeni sempatizanlığının işlenmesi idi. Bu ülkelerdeki Osmanlı ve İslamiyet karşıtı kitap, dergi, gazete gibi neşriyat da yine misyonerler kanalıyla Türkiye'ye sokulmuş ve Ermeniler arasında gizlice dağıtılmıştır. Yukarıdaki misyoner Knapp örneğinde görüldüğü gibi, misyoner mektup/raporları

bazen bölgedeki konsoloslar aracılığıyla Amerika ve İngiltere'ye ulaştırılmaktaydı. [398]

Amerikan ve İngiliz gazetelerine gönderilen mektuplar sürekli olarak "zalim" Müslümanların kurbanları olan Ermenilerin katliam ve mağduriyet hikâyelerini konu alıyordu. Osmanlı hükümeti ve yerel yöneticilerinin suistimalleri ile süslenen trajik Ermeni hikâyelerinin sonu genellikle Büyük devletlerin, özellikle de İngiltere'nin müdahalesinin öngörülmesiyle bitiyordu. Yabancı müdahalesine neden olabilecek sıradan adi suçlar bile bir Ermeni mezalimi olarak yabancı basında görülüyordu. Buna bir örnek olarak Osmanlı Washington elçisinin Hariciye Nazırına gönderdiği bir 11 Temmuz 1891 tarihli telgrafı hayli dikkat çekicidir. Elçi İstanbul'daki bir asayiş olayının bile Amerika'da oldukça abartılı bir şekilde yayınlanıp Avrupa basınında geniş akis bulduğunu belirttikten sonra Washington'da bir kadın ve eşine yapılan bir saldırının hiçbir gazetede yer almamasını şaşırtıcı bulmuştur. [399]

---

[398] Protestanlığı kabul eden ve daha sonra misyoner olarak çalışan S. H. Devirian adındaki bir Ermeni, Türkiye'den kaçış hikayesini konu alan bir gazete yazısında Amerika ve İngiltere'ye "katliam" haberlerini gönderen ve bu gazeteleri Türkiye'ye sokanların Amerikalılar ve İngilizler olduğunu açıkça belirtmektedir. Kendisinin başından geçen bir olayda da "gizli" yollarla Türkiye'ye sokulan böyle bir gazeteyi okuma imkanı bulduğundan ve evinin Türk yetkilileri tarafından arandığından söz etmektedir. Devirian, bu olayı bir mağduriyet sorunu olarak ele alıp Türkiye'de bilgi edinme hürriyetinin olmadığını ve Türk yönetiminin "baskıcı" olduğunu ispata çalışmıştır. Buna rağmen bu tür gazetelerin mahiyeti konusunda hiçbir bilgi vermemiştir. Oysa, bu tür gazetelerin alenen Müslüman ve Hıristiyan halkı birbirine karşı tahrik edici içeriğe sahip olduğunu Hariciye Nezareti'ne gönderilen kupürlerden anlıyoruz. Ayrıca, Devirian'ın yazısında sıraladığı akıl almaz "zulüm" hikayeleri Amerikan ve İngiliz kamuoyuna etki edebilecek nitelikteydi. BOA, *HR. SYS.*, 64/27, 17. 09. 1995; s. 22/1-a.

[399] *"Ecnebi gazetelerinin Dersa'adet muhbirleri Payitaht-ı Saltanat-ı Seniyye'den emniyet-i şahsiyece arasıra zuhûra gelen ahvâl-ı*

Halbuki, aynı tarihlerde Osmanlı hükümetinin şikâyetine konu olan Ermeni komitecilerin Müslüman köylere karşı yaptıkları yağma, talan ve katliam eylemleri es geçilmekteydi. [400] Kısaca Ermeni olayları tek taraflı, oldukça

---

müte'essifeyi Avrupa'ya bâtelgraf iş'ar eylemekte olduklarından 'Washington Post' gazetesi bendini leffen takdim eylemeği ka'ideden hali add etmedim. İşbu bendde beyan olunduğuna göre ..... bundan birkaç gün evvel akşam üzeri genç bir kadın bir mösyö ile beraber araba ile gezmekte iken bir şahs-ı meçhûl bağteten önlerine çıkarak birkaç el revolur atmış ve at ürkerek 'arabayı devirmişdir. Bunun üzerine şahs-ı merkûm mösyöyü tekrar 'arabaya bindürüb oradan def' eyledikden sonra kendisi genç kadın ile yalnız kalmış ve merkûmeyi birkaç sa'atden ziyâde yanında alıkoyarak hakkında sû-i mu'amelede bulunmuş ise de şimki halde bunun ne derecelere kadar vardığı bilinmiyor. Ba'de üzerinde bulunan on doları aldıkdan sonra merkûmeyi salıvermişdir. Bu vak'a geçen akşam Washington'da zuhûr etdiği halde gerek Paris ve Londra ve gerek Viyana gazetelerinden hiç biri bundan bahs etmeyeceklerdir. Eğer hadise-i mezkûre Dersa'adetde vukû'a gelmiş olsaydı emin bir akis olurdu. Şurasını dahi ilâve etmeliyim ki, şahs-ı merkûm henüz tevkif olunmamışdır." BOA, *HR. SYS.*, 61/3, 11. 07. 1891, s. 1-2.

[400] Aslında Ermeni komiteciler tarafından Müslümanlara karşı yapılan fiili saldırılar ve meydana gelen "mezalim" Osmanlı makamlarınca Amerikan ve İngiliz dışişlerine iletilmiş ve Osmanlı gazetelerinde buna dair haberler yayınlanmışsa da, bunlar Amerikan ve batı basınında fazla yer bulmamıştır. Hatta bazen Ermeni komitecilerinin Müslümanlara karşı yapmış oldukları katliamları konu alan yabancı konsolosların raporları yayımlanmayarak görmezden gelinmiştir. Bu durum bazen Osmanlı Dışişlerinin şikâyetine de neden olmuştur. Mesela, Mavroyeni Bey, Amerikan Dışişleri Bakanı Olney'e gönderdiği 3 Ocak 1895 tarihli yazısında Trabzon'da Ermenilerin çıkardığı olaylarla ilgili olarak Chilton'ın raporunun yayınlanmamasından dolayı sitem etmiştir. (Şimşir, *Documents Diplomatiques...*, vol. III, Mavroyeni Bey'den Olney'e, No. 222, 3 Ocak 1896, s. 216) Oysa Ermeni komitecilerinin Müslümanlara karşı yürütmüş oldukları insanlık dışı saldırılar inkâr edilmez bir gerçekti. Misyonerler bile Ermeni komitecilerinin gerçek niyet ve faaliyetlerinin farkında idiler. Robert Koleji müdürü C. Hamlin Congregationalist gazetesinde Hınçak cemiyetinin iç yüzünü şöyle ortaya koymuştur: *"Kuşkusuz İngilizce ve Ermenice konuşan ve ihtilalin hararetli savunmasını yapan çok zeki bir Ermeni bana Rusya'nın Anadolu'yu istila edip ele geçirmesini hazırlamayı kuvvetle ümit ettiklerini bildirdi. Nasıl sorusuna da şu karşılığı verdi: Bu Hınçak çeteleri, imparatorluğun her tarafında örgütlendi-*

abartılı, yalan-yanlış bir şekilde batı kamuoyuna sunulmuştur. [401] Çoğu zaman bastırılan bir Ermeni ayaklanması bile "Ermeni katliamı" olarak ilan edilmiştir.

---

ler. Türkleri ve Kürtleri öldürmek ve onların köylerini ateşe vermek, sonra da dağlara çekilmek için fırsat kolluyorlar. Bunu yapınca gazaba gelecek olan Müslümanlar savunmasız Ermenilerin üzerlerine çullanacaklar ve onları barbarca kılıçtan geçirecekler. Bunun üzerine Rusya insanlık namına ve Hıristiyan uygarlığı adına Anadolu'ya girecektir. Bu tasarıyı dehşet verici ve her türlü tahayyülün ötesinde gördüğümü bildirince de şu cevabı verdi: 'Hiç şüphesiz size öyle gelebilir. Fakat biz Ermeniler hür olmaya kararlıyız. Avrupa Bulgar vahşetine kulak verdi ve Bulgarlara hürriyet verdi. Milyonlarca kadın ve çocuğun çığlıkları ve kanı ile karışacak olan bizim sesimize de kulak verecektir. ' Bu plan yüzünden bütün uygar insanlar Ermeni adını lanetler diye kendisini vazgeçirmeye çalıştıysam da fayda etmedi. 'Biz ümitsiziz, bunu yapacağız' dedi. 'Fakat sizin halkınız Rusya himayesi istemiyor. Kötü de olsa Türkiye'yi tercih ediyor. (Rusya ile Türkiye) arasında yüzlerce millik bitişik topraklar var, buralara göçler her zaman kolay olmuştur. Sizin halkınız Rusya hükümetini tercih etmiş olsaydı bugün Türkiye'de bir tek Ermeni ailesi kalmazdı (hepsi Rusya'ya göçmüş olurdu)' dedim. 'Evet bu aptallıkları yüzünden şimdi acı çekeceklerdir' diye cevap verdi. " Şimşir, "Washington'da Osmanlı Elçisi...", s. 50.

401 Amerikan misyonerlerinin Ermeni olayları konusundaki yayın ve söylemlerinin çoğu zaman tek taraflı, abartılı, dini taassuba dayalı ve hatta gerçek dışı olduğu söylenebilir. Elçi Mavroyeni Bey'in gözlemlerine göre misyonerler Müslümalara karşı hep "fanatik" düşünceler içinde olmuş, *"çocukluklarından beri"* Müslümanlara düşmanları olarak bakmışlardır. Bununla beraber elçi, Amerikalıların *"beş Müslümandan daha ziyade bir Ermeni'ye inandıklarını"* belirtmiştir. BOA, *Y. PRK. EŞA.*, 23/6, 7 Ca. 1313. Misyonerlerin kin ve nefret hislerine karışmış abartılı ve tektaraflı aktarımlarına, pek çok örnek içinden Sason Ayaklanması'nı dikkate değer bir örnek olarak gösterebiliriz. Misyonerler akla hayale gelmeyen hikâyelerle süsledikleri Sason Ayaklanması'ndaki Ermeni kaybını 30 binlere kadar çıkarmış ve bunu Ermenilerin Müslümanlar tarafından planlı bir şekilde yok edilmesi olarak sunmuşlardır. Oysa olayı soruşturan ve büyük devletlerinin temsilcilerinin de bulunduğu Sason komisyonunun araştırması sonucu Ermeni kaybının sadece 265 olduğu ortaya çıkmıştır. Müslüman kayıplarının da meydana geldiğini tespit eden komisyon, olayları çıkaranların Ermeni devrimci komite üyeleri olduğunu belirlemiştir. Şimşir, *Documents*

Misyoner mektupları Amerika'daki Congregationalist, New York Times, Tribune, Sun, Mail and Express, Evangalist, World, Missionary Herald, Evelining, Star, Times, Bostan Journal, Boston Herald, Christian Herald gibi gazetelerde çoğu zaman isimsiz olarak yayınlanmıştır. [402]

Diplomatiques ..., vol. III, No:296, s. 292-293. Öyle anlaşılıyor ki, Sason olayları konusunda batı basınında yer alan haberlerin bir kısmı bölgeye gitmeyen, ancak gitmiş gibi sunulan muhabirlerin kaleminden çıkmıştır. Örneğin, Yüzbaşı C. B. Norman, Sason olayını incelemek için Daily Telgraf ve Daily News gazeteleri tarafından gönderilen Dr. Dillon ile Frank Scudamor'ın hiçbir zaman Sason'a gitmediklerini, ancak Erzurum'da bulundukları sırada "*hayal gücü yüksek Ermenilerden*" duydukları "hikâyeleri" yazmış olduklarını bizzat tespit etmiştir. Norman, *a. g. e.* , s. 14-15. Sason Ayaklanması'nın bir başka tanığı Ellis Ashmead Bartlett'in aynı mealdeki görüşleri için bkz: Serpil Sürmeli, "I. Sason İsyanı ve Gelişen Olaylar Çerçevesinde İngiliz Siyasi Tavrının Değerlendirilmesi", Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, Yay. Haz: Şenol Kantarcı ve diğ. , Ankara, 2003; s. 324. Sason Ayaklanması'nın ortaya çıkışı ve doğurduğu sonuçlar hakkında ayrıca bakınız: Ali Karaca, "Türkiye'de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği (1878-1915)", Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul, 2001, s. 114-122; Cezmi Eraslan, "I. Sasun İsyanı Sonrasında Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı Siyasi ve Sosyal Probemler", *Kafkas Araştırmaları II*, İstanbul 1996, s. 65-92; Mehmed Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976, s. 200-215; Cemal Anadol, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, İstanbul, 1982, s. 214-224; Musa Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Ankara, 2000, s. 130 vd.

[402] Bu gazeteler çoğu zaman misyoner mektup ve yazılarıyla beraber dönemin Osmanlı karşıtı siyasetçileri, yazar-çizerlerinin de görüş ve değerlendirmelerine yer vermekteydi. Bu kimselerin yazıları Amerikan kamuoyu üzerindeki güçlü etkisi nedeniyle dikkate değer görünmektedirler. Bu çalışmanın amacının ana nedeni misyonerlerin etkilerini ortaya koymak olduğundan bu kimselerin yayın ve diğer faaliyetleri üzerinde durmayacağız. Ancak bu bahisle ilgili olarak şunu belirtmek gerekir ki; Ermeni sorunu, Amerika ile

Mektupların isimsiz olarak yayınlanmasının nedeni ise Osmanlı hükümetinin takibatından ve diplomatik girişimlerinden kurtulmaktı. [403] Bu nedenle Osmanlı Washington elçisi Amerikan hükümetine "düşmanca" yayınlar konusunda şikâyette bulunurken yazıların müelliflerinin de misyonerler olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır.

Yazılar, her defasında Hıristiyanlık temasıyla Osmanlı Devleti ve İslamiyet'e yeni suçlamaları ve hakaretleri batı kamuoyuna işliyordu. Osmanlı hükümeti misyoner kaynaklı haberleri sürekli tekzip etmek zorunda kaldığı gibi, ABD ve İngiliz hükümetleri nezdinde de diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Washingiton elçisi Mavroyeni Bey 19 Aralık 1894 tarihinde Amerikan Dışişleri Bakanı Grasham gönderdiği yazıda Türkiye'deki asi Ermenilerin Osmanlı aleyhtarı yazılarının Amerika'ya posta yoluyla

---

İngiltere arasında, özellikle de Osmanlı karşıtı çevrelerde güçlü bağ ve fikir birlikteliği oluşturmuştur. Bu ilişki ve birliktelik bazen bir işbirliğini beraberinde getirmekteydi. Örneğin Prof. Harris'in 21 Mayıs'ta "British Weekly"de basılan yazısı daha sonra "Missionary Herald"da yayımlanmıştır. Nihayette İngiliz-Amerikan birlikteliği, başta misyonerler olmak üzere Amerika'daki Osmanlı karşıtı çevreleri, İngiltere'nin Osmanlı devleti'ne müdahale etmesi yönünde büyük bir beklenti içine sokmuştur. Bu hususta Bulgar ajitasyonunun önde gelen liderlerinden Salisbury'nin Sultana karşı "sert" açıklamalarına atfen "Tribune" gazetesinde yer alan şu ibareler dikkate değerdir: "*Sultan'a Lord Salisbuty'nin uyarısı Yıldız Köşkü'nde büyük ses getirdi. Salisbury, eğer Babıali görünüşteki bağımsızlığını koruma ve sözde hakları üzerinde sınırı aşmakta ısrar etme uğruna Büyük Devletlerin tavsiyelerini dinlemeye ve dominyonlarındaki anarşiyi bitirmeyi reddederse tehlikeli ve vahim bir hata yapacağını en etkin bir dille ifade etti. Sadece böyle tehditkâr dil bir İngiliz devlet adamı tarafından kullanıldı. Şüphesiz Sultan sorumlu bir bakana Chester'deki emekli bir devlet adamının yaptığı konuşmadan daha fazla ilgi gösterecektir. Fakat sopanın gölgesi gösterilmedikçe Sultan hor görülmeye alışıktır. Eğer devletler agresif bir politikayı kabul etse bile, Salisbury'nin güçlü müdahale tedbirlerinin lehinde olup olmadığı belli değildir.*" BOA, *HR. SYS.*, 64/25, 20. 08. 1895, s.7

[403] BOA, *HR. SYS.*, 55/1, 10. 10. 1896, s. 232-235.

değil,[404] *"gizli bir şekilde"* Amerikan misyonerleri aracılığıyla ulaştırıldığına işaret ederek özellikle de ABCFM'dan ismen söz ediyor. Elçi, burada Babıali'nin Amerikan misyonerlerine büyük önem verip dostça davrandığını, onlardan da doğal olarak gizli veya açık bir şekilde Türkiye'de ayaklanma çıkarmak isteyen Ermenilere destek vermemelerini istemesinin hakkı olduğunu ifade ediyor. Oysa elçiye göre misyonerlerin *"son zamanlarda Hükümet-i Seniyye aleyhine açıktan açığa izhâr-ı husûmet ettikleri"* ortadaydı. Elçinin bu yazıdan iki gün sonra Grasham'a gönderdiği başka bir mektupta da misyonerlerin İslamiyet ve Osmanlı aleyhinde "düşmanca" açıklamaları ve yayınlarının iki ülke arasındaki "dostane" ilişkilere gölge düşürdüğünü, aynı zamanda düzeni ve barışı bozmaya çalışan Ermenilere de güç ve cesaret verdiğini yazmıştır. [405]

Amerika'daki misyonerlerinin gücünü ve Ermeni isyancılar üzerindeki manevi etkisini, yurtdışında yayımlanan Ermeni gazetelerinde ve Ermenilerin ABD'de yaptıkları mitinglerde de görmek mümkündür. Bu gerçeğe Mavroyeni Bey, 1 Ekim 1895 tarihli bir raporunda[406] dikkat çekmiştir:

---

[404] Misyonerlerin yazılarını posta yoluyla göndermemelerinin temel sebebi, mektuplarının postahanede açıldığını düşünmeleriydi. Buna dair 19 Mart 1892 tarihli bir yazıda, misyoner Hirsck'in *"sultanın emriyle mektuplarının postahanede açılarak 'uygunsuz olanların' polise gönderildiğini"* ileri sürerek Sadrazam nezdinde şikâyette bulunduğunu görmekteyiz. ABCFM Project, Reel 609, "Notes upon Relations with Turkey", (Post Office March 19, 1892), s. 412.

[405] Şimşir, *Documents Diplomatiques* ..., vol. II, No:338, Mavroyeni'den Grasham'a, 21 Aralık 1894, s. 463-464. Mavroyeni bu yazısında misyonerlerin 'İslam'ın toleranssız bir din olduğu' şeklindeki görüşlerine karşı *"Müslümanların hakimiyeti altında halihazırda binlerce Hıristiyan'ın yaşamakta olduğunu, buna rağmen İspanya'da Müslümanların mezar taşlarından başka bir şey kalmadığını"* belirterek mukabele etmiştir. Bakınız: Şimşir, *Documents Diplomatiques* ..., vol. II, No:338, Mavroyeni'den Grasham'a, 21 Aralık 1894, s. 464.

[406] Bkz: BOA, *HR. SYS.*, 2740/27, 02. 10. 1895.

> "Amerikan din adamlarının Devleti Aliyye'ye iftira ve mümkünse onun etkisini ve saygınlığını azaltmak amacıyla sürekli yürüttükleri faaliyetlerini ve Ermeni asileri üzerindeki manevi etkilerini kesin bir şekilde anlamak için sadece yurt dışında yayımlanan Ermeni gazetelerini okumak ve yine bazı Amerikan gazetelerinde yayımlanan Ermeni devrimcilerin Birleşik Devletler'de gerçekleştirilen mitinglerde yaptıkları konuşmaları takip etmek yeterlidir."

Ardı arkası kesilmeyen misyoner yayınları, ilgili hükümetlere Osmanlı devletine karşı misyonerlerin "düşmanca tavrının" yeni delilleri olarak sunulmuştur. Nitekim Mavroyeni Bey'in 29 Aralık 1894 tarihli mektubu, Amerikan misyonerlerinin Ermeni komitecilerine yardım ettiklerini ileri süren ciddi ithamlar içermekteydi. Gresham, "*siz iddialarınıza bir delil göstermiyorsunuz. İyi karakterli insanlara karşı suçlamaları destekleyemiyorsunuz*" dediğinde Mavroyeni Bey Boston Herald gazetesinde yayınlanan O. H. Ateshian'ın bir mektubunda C. Hamlin ile ilgili sözlere dikkat çeker. Daha sonra Hamlin'in yalanlamadığı mektupta şunlar söyleniyordu.

> "Son zamanlarda Hamlin'in bu ülkede (ABD'de) Ermeniler adına yapılan toplantılara destek ve sempati veren mektuplar yazmakta olduğunu görüyorum. Birkaç yıl önce onun konferanslarını Amherst, Mass, vs. yerlerde işitiyorum. O dinleyicilere Robert kolejinin Bulgar mezunlarının ülkelerinin özgürlük ve bağımsızlığını sağlamada oynadığı rolü anlatmakta olmasıyla (bilseniz) nasıl gurur duyuyor. "[407]

---

[407] Şimşir, *Documents Diplomatiques* ..., vol. II, No:366, Mavroyeni'den Grasham'a, 29 Aralık 1894, s. 507-508; BOA, *HR. SYS.* , 2854/41, 31. 12. 1894, s. 3-4.

Merzifon ayaklanmasını takip eden yıllarda Amerikan ve İngiliz basınındaki Osmanlı/İslamiyet karşıtı misyoner yayınlarında olağanüstü bir artış görülmesi kayda değerdir. Özellikle 1894'teki Sason Ayaklanması'yla beraber yoğunlaşan[408] Osmanlı karşıtı misyoner yayın ve diğer faliyetleri Amerika ve Avrupa kamuoyunda büyük fırtınalar koparmaya yetmiştir. Denebilir ki, Ermeni sorunu misyonerler sayesinde adeta "Hıristiyanlık"ın birinci meselesi haline getirilmiştir. Misyonerlerin basın-yayın yoluyla Osmanlı Devletini ve Müslümanları kötüleyen, adeta "Ermenilerin özgülüğüne" hasredilmiş faaliyetlerine dair aşağıda sadece Mart-Temmuz arasında meydana gelen olaylara dair vereceğimiz bazı örnekler sorununun ulaşmış olduğu boyutu ortaya koyması açısından dikkate değer görünmektedir.

Amerikan basınında çıkan Misyoner kaynaklı Osmanlı karşıtı haber ve yayınların önemli merkezlerinden bir Harput'tu. 11 Mart 1895 tarihinde "Moon Morris Union" gazetesinde Sason olayları münasebetiyle isimsiz olarak yayımlanan bir mektup bir anda dikkatleri bu kentteki misyonerlere yöneltmişti. "*Mektup birkaç aydan beri Avrupa ve Amerika matbu'atında görülen neşriyatla*" benzerlik göstermekteydi.[409] Mektubun Harput'ta bulunan bir misyoner tarafından kaleme alınmış olduğu gazete sahibi tarafından ifade edilmekteydi. Mavroyeni Bey mektubun Osmanlı hükümeti aleyhine bir takım iddialarla "mâlâmâl (dolu)" olduğuna ve "*memurin-i Osmaniye'yi katl-i nüfus ve gasb ve garetle itham ettiğine*" işaret ederek "*misyonerlerin Sason iğtişâşâtının zuhûrundan berü hükümet-i seniyyeye karşı hasmane bir tavır ve hareketde bulunduklarına, bunun ise Ermeni ayaklanmalarını terviç ve*

---

408 Hatta Mavroyeni'nin 5 Şubat 1896 tarihli bir yazısında Amerika ve İngiltere'deki ajitasyonun Sason ayaklanması üzerine temellendiği yazılmıştır. Şimşir, *Documents Diplomatiques...*, vol. III, No:296, Mavroyeni'den Olney'e, 5 Şubat 1896, s. 293-294

409 BOA. , HR. SYS, 55/1, 10. 10. 1896, s. 300-301.

iltizam ettiğine" dikkat çekmiştir. Elçi olay ile ilgili olarak 5 Nisan'da Hariciye Nezareti'ne gönderdiği tahriratta *"iğtişâşât-ı ahirenin zuhûrundan berü vuku' bulan imzasız neşriyattan hemen cümlesinin bu menba'dan çıkmış olduğu"* sonucuna varmıştır. Elçinin diplomatik çabaları misyonerlerin Amerikan hariciyesi tarafından defalarca uyarılmasına neden olmuştur. [410]

Babıali'nin tepkisi ve girişimleri, kaynağı belli haberlerin önünü alamamıştır. Takip eden günlerde/aylarda farklı gazete sütunlarında misyoner kaynaklı "Ermeni haberleri" boy boy çıkmaya devam etmiştir. "World" gazetesinde yayımlanan Rahip M. S. Savaj'ın yazısı bunlardan biriydi. Aslında bu yazı Savaj'ın başta "Unite" adındaki kilise'de vermiş olduğu gayet muhtasar bir vaazın özetiydi. Rahip Savaj söz konusu yazı ve vaazlarında *"Ermeniler hakkında icra-yı zulüm ve ta'addi fikrini isbata çalışan en faal kesim"* olmakla kalmamış, İslamiyet aleyhine "alenen" saldırıda bulunmuştur. Savaj, çözüm için de başta Amerikan hükümeti olmak üzere bütün Hıristiyanlık alemini Osmanlı Devleti'ne karşı müdahaleye davet etmiştir. [411]

Müdahale fikri sadece Savaj'ın şahsi fikri değildi. Çoğunlukla basılan yayınların, yapılan mitinglerin ana fikrini oluşturduğunu belirtmeliyim. Buna tipik bir örnek olarak Mavroyeni'nin ABD Dışişleri Bakanlığı nezdinde yaptığı şikâyete konu olan 30 Teşrin-i sani 1895 tarihli mektubunda şöyle denilmekteydi:

> "Tahrirat-ı sabıkamdan ba'zıları Ermeni iğtişâşâtına bir mahiyet-i diniye vermek ve bu suretle iğtişâşât-ı mezkureyi politika da'iresinde bırakmayub tesirât-ı Amerika'da dahi hissettirmek ve bütün 'alem-i Hıristiyaniyeyi bu babdaki mesâ'iye ha'iz-i ehemmiyet olacak derecede

410 BOA., HR. SYS, 55/1, 10. 10. 1896, s. 300-307.
411 BOA., HR. SYS, 55/1, 10. 10. 1896, s. 291-295

neşr etmek husûsunda Amerika hey'ât-ı ruhâniyesi tarafından sarf olunan mesâ'i ve ikdâmâtı müsbet delâ'ili havidir. "[412]

Mavroyeni'nin gerek ABD Dışleri düzeyinde pek çok yazısına konu olan bu ifadeleri, gerekse Hariciye Nezareti'ne gönderdiği gazete küpürlerinde görülmektedir ki, misyonerler kendi ve Avrupa kamuoyuna Ermeni Sorunu'nu bütün Hıristiyan devletlerin "haçlı" sorunu olarak sunmuşlardır. Bu çerçevede Batı kamuoyuna Ermeni propagandasıyla Türkiye'de yaşayan bütün gayrimüslimlerin tehlikede olduğu intibaı verilmeye çalışılmıştır. [413]

Genellikle müdahale görevi İngiltere'ye verilmekle beraber, kimi yazılar çok daha fazla tahrikkâr, tarafgir ve maksadını aşar nitelikte olduğunu belli ediyordu. Bu bakımdan aşağıda Congregatinalist gazetesinin "Ermenistan'dan Gelen Feryat" başlıklı yazısının sonuç cümlelerinden yapmış olduğumuz alıntının Osmanlı karşıtı çevrelerin genel hissiyatını yansıtmış olduğunu söyleyebiliriz:

"İnsanlığın genel hisleri Türk İmparatorluğu'nun sona ermesini istiyor. Bunun için doğal bir güç yoktur. Çünkü Avrupa ulusları onu kendi aralarında bölmekte anlaşamamaktadırlar. Sorumluluk üç devlete aittir. Özellikle de bu sorumluluk İngiltere'ye düşmektedir. O, Ermenistan ve Makedonya'dan yardım için feryat eden binlerce insanın kanı ile lekelenmektedir. Türk İmparatorluğu içindeki hiçbir reform onlara herhangi bir güvenlik garantisi vermeyecektir. Türkiye'nin varlığına son verilmesinin dışında hiçbir şey onları kurtarmayacaktır. Ermenilere sempati göstermek hiçbir şeye çözüm değildir. Türkiye bir

412 BOA, *HR. SYS.*, 55/1, 10. 10. 1896, s. 172-173.

413 Akçora, *a. g. e.*, s. 35 (Ünsal Yavuz, Fransız Dışişleri Bakanlığı Belgelerinde Ermeni Kırımları Sorunu, Ankara, 1982, s. 647'den naklen)

> tarih hatasıdır ve ona son vermesi gereken devletler arasında kanun tanımaz bir devlettir. İnsanlık hisleri onun yıkılmasını talep ediyor. Bu talep aldırış edilmeyen bir savaş ve kanı işaret ediyorsa bu, iki kıtanın belasını bağışlamak anlamına gelecektir. Çünkü, zulümden kurtulmak için yardım isteyen Makedonya ve Ermenistan'daki insanlar için sadece bir fırsat vardır. Bu ise seslerini yükseltmek Türkiye'nin ilgası için aralıksız olarak etkilerini kullanmaktır. "[414]

Bu noktada misyonerler, Amerika'nın da diğer büyük devletler gibi müdahalesinin meşru olduğunu ileri sürmekteydiler. Örneğin "Tribune" gazetesinde çıkan bir yazıda

---

[414] BOA. , *HR. SYS*, 64/27, 17. 09. 1895, s. 4. Bu noktada bazen misyonerler ya da rahipler, Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı takınmış oldukları tavrı eleştirmekteydiler. Onlara göre Avrupalı devletler, Ermenileri korumak ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne müdahale etmek yani "Türkiye'nin ilgası" hususunda üzerlerine düşen görevi yerine getirmemekteydiler: 8 Teşrin-i Sani 1895 tarihli Washington elçiliğinin yazısına konu olan Rahip Bourrel New York'taki bir nutkunda şöyle diyordu: "*Avrupa'nın (Ermenilere) imdâd ve mu'aveneti yoktur. İngiltere beynü'd-düvel muhâfaza-i muvâzenet-i siyasiyye için Hükümet-i Seniyye'yi himaye etmektedir. Bina'enaleyh memâlik-i ecnebiyede bulunan hey'ât-ı ruhaniyyenin mu'amelât ve mu'âvenât-ı müsellehatkerânesinden (?) başka Ermeni kavminin hiçbir ümidi kalmamıştır*" Bourrel "İslamiyet'in Mahvı ve Türklerin İnkırazı" hakkında bir dua ile bitirdiği nutkunda Avrupa'nın müdahalesinin gerekçesini ise İslamiyet'in ana kaynağı olan Kur'an'a dayandırmıştır: "*Kur'an, umûr-ı İslamlara, din-i İslam'a imân etmeyenlerin i'dâm ve ifnasını (yok etmeyi) emreder. İslamiyet tâ ibtidâ-yı zuhûrundan berü intişâr ettiği yerlerde hûnalûd (kanlı) bir iz bırakmışdır. 1822 tarihinden berü 93. 000'ni mütecaviz nüfusu katl etmişlerdir. Dinlerine sadık olan Ermenilere İslamiyeti kabul ettiremediklerinden cümlesini mahv ve i'dâma karar vermişlerdir.* " BOA, *HR. SYS.* , 55/1, 10. 10. 1896, s. 210, 203/1. Bourrel'in İslamiyet konusundaki bu görüşünün istisnai olmadığını, bir çok misyoner vaaz ve yayınında da benzer görüşlerin işlendiğini görmekteyiz.

"Amerikan hükümetinin asla Hükümet-i Seniyye'ye müdahale etmek istemez ise de kıtâl vuku'u rivâyetinin işidilmesi üzerine - çünkü Amerika hükümeti de düvel-i mütehaddiyeden bulunmak hasebiyle- icrâ-yı hakkaniyeti talebe mecbûr olmuş olduğu" açıklanıyordu. [415]

Misyonerler Amerikan müdahalesinin meşruiyetinden söz ederken genellikle beraberinde müdahale metotlarını da sıralamışlardır. Rahip P. Vehler'in bir vaazında sarf etmiş olduğu aşağıdaki sözleri, Amerikan misyoner ve ruhbanının bu konudaki yayınlarının ve vaazlarının içeriğini tipik bir şekilde yansıtmaktadır. Vehler söz konusu vaazında Anadolu'da yeni konsoloslukların kurulması, Osmanlı hükümetinde tazminat talebinde bulunulması (Ermeni ayaklanmaları sırasında tahrip olan misyoner yapılarına karşılık olarak), birkaç Amerikan savaş gemisinin Osmanlı karasularına gönderilmesi ve hatta Osmanlı topraklarına *"miktar-ı külli asker ihraç edilmesi"* gibi olağan üstü baskı metotlarını talep ediyordu. Görüldüğü gibi Vehler'in talebi, açık bir şekilde teskin edilmez bir "hasmane" ruh hali içinde bağımsız bir devlet olarak Osmanlı Devleti'nin varlığını hiçe saymaktaydı. Ancak bu talebin içeriğinden ziyade Osmanlı Devleti için işin asıl "vahim" tarafı, Amerika'da *"Vehler gibi bir çok Amerikalının mevcut olması idi."* [416]

"Washington Post" ve "Dwerster Telgraph" gazetelerinde yayımlanan Rahip H. Jonston ve J. H. Hayden ait yazılar aynı zamanda tertip edilen vaazlarda işlenmekteydi. Bu çerçevede Jonston, Washington kilisesinde verdiği bir vaazda daha ileri gidip *"Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde esaslı bir şekilde ıslahatların yapılması gerektiğini, dolayısıyla bu vilayetlere Avrupalı valilerin atanmasından"* söz ederek Avrupalılar ile Amerikalıları Ermenilere yardıma davet etmiştir.

---

415 BOA., *HR. SYS*, 55/1, 10. 10. 1896, s. 284.

416 BOA., *HR. SYS*, 2850/3, 27. 06. 1895.

Jonston böyle bir yardımın gerçekleşmesi durumunda Osmanlı Devleti'nin yola geleceğine inanmıştır. Çok geçmeden söz konusu misyonerlerin görüşlerine ilham olan haber kaynağının Harput'taki Amerikan misyoner Barnum olduğu anlaşılmıştır. [417]

Haziran-Temmuz aylarında Osmanlı Devleti ile ABD arasındaki diplomatik ilişkilere konu olan ve Mavroyeni Bey tarafından "vehâmet" derecesinde addedilen bir başka sorun New York'taki "İncil Cemiyeti"ne mensup ruhban sınıfının yayın yoluyla Osmanlı hükümetine karşı "hasmane" tavır ve hareketleri olmuştur. Mavroyeni Bey sorunu o sırada "İncil Cemiyeti"ne vekâlet eden "Euhel" ile görüştüğünde Osmanlı hükümeti aleyhine "bilâperva" isnatlarla karşı karşıya kalmıştır. Buna karşın Mavroyeni Bey "*gayri mes'ul bir heyet-i ruhâniyenin isnadâtını dikkate almayacağını*", amacının bu düşmanca davranışların bazı önemli sonuçları doğuracağından haberdar etmek olduğunu ifade etmiştir. [418]

New York'taki İncil Cemiyeti mensuplarının faaliyetlerinin ciddi bir sorun olarak gündemi meşgul ettiği sırada, cemiyetin İstanbul'daki üyeleri İngiliz meslektaşlarıyla beraber Osmanlı hükümetini karalayan bir rapor yayınlanmıştır. [419]

"*Menafi'-i Hükümet-i Seniyye'ye muhalif bir surette*" Van'daki Amerikan misyonerleri tarafından "New York World" gazetesinde yayımlanan mektuplar, 1895 yılı Ağustos ayı başlarından itibaren Amerikan hükümeti nezdinde "defa'aten" şikâyet konusu olmuştur. Osmanlı hükümeti için yayınlar hasmane tavrın "bir delil-i cedidi" idi ve misyonerler "*Müslümanlara a'id bi'l-cümle husûsatda bir taarruz-ı şedid*" içindeydiler. Yazılar imzasız yayımlandığı için Ame-

---

417 BOA., *HR. SYS*, 55/1, 10. 10. 1896, s. 248/1-261.
418 BOA., *HR. SYS*, 55/1, 10. 10. 1896, s. 265-266.
419 BOA., *HR. SYS*, 55/1, 10. 10. 1896, s. 266-270.

rikan Hariciyesi, bilginin sıhhatine "*emniyet ve itimad*" edilemeyeceğini, yine de misyonerlere tebliğde bululacağını ve söz konusu misyonerlerin yayımlanan yazıların kendileri tarafından tertip edilmediğini ilan edeceklerine inandığını açıklamıştır. [420] Sonraki aylarda Van'dan gönderilen bazı mektupların Van'daki bayan doktor G. Kemball'in kaleminden çıkmış olduğu anlaşılmıştır. Washington elçisinin 27 Kasım 1895 tarihli yazısına göre, bayan Kemball Boston'a gönderdiği bir mektubunda son altı ay zarfında 15. 000 Ermeni'nin (Müslümanların kaybı ise 2. 000 idi) öldürülmüş olduğunu ileri sürmekteydi ki, bu durum "*gerek Avrupa, gerekse Amerika'da aleyhimizde kin ve 'adâvet husûlünü mucib olan*" misyoner mektuplarından sadece biriydi. Kemball, Ermeniler adına yapmış olduğu bu yayın hizmetinin yanı sıra Van'da yardım organizasyonları tertip etmekteydi. Yardım toplamak için de "Müslümanlar müteassıp", "Ermeniler mazlum" gösterilip "Hıristiyanlık" adına Ermenilerin "himayesi" isteniyordu. Elçinin bu mektupta, misyonerlerin Ermeni olaylarının seyrindeki etkisinin Osmanlı Devleti için ne ifade ettiğini çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır:

> "Memalik-i Şâhânede mukim Amerikan misyonerler ihtiyar-ı sükût ettikleri takdirde Ermeniler lehindeki tahrikâtın pek ziyâde kesb-i hiffet edeceği (hafifleyeceği) fikrini daimen tervic ve iltizâm eylemiş idim. "[421]

Son olarak bütün bu misyoner yayınlarının ve misyonerlerin Ermeni meselesinde almış oldukları pozisyonun Osmanlı düşüncesinde nasıl tanımlandığını yine Mavroyeni Beyin 8 Ağustos 1896 tarihli yazısından okuyalım:

---

420 BOA., *HR. SYS*, 55/1, 10. 10. 1896, s. 232-240.
421 BOA., *HR. SYS*, 2858/13, 27. 11. 1895, s. 1-2

"…. Amerikan misyonerleri, herkesin bildiği gibi, her zaman Ermenilerin düşüncesine daha yakın ve imparatorluk hükümetinin çıkarlarına ve imparatorluk barışına aykırı hareket etmişlerdir. Ülkemizde yaşayan Amerikalı misyonerlerin daha önce size kopyalarını gönderdiğim belgelerde 'barbarlar' ve 'katiller' demek suretiyle halkımıza ihanet ve hakaret ettiklerini göstermiştim. Bizim ülkemize gelme nedenlerinin her zaman 'Ermenileri eğitmek' ve 'kurtarmak' olduğunu söylemişlerdir. Onları sevsinler ya da sevmesinler istisnasız bütün Amerikalı misyonerler, veya Amerikalıların hepsi papaz Angelo Hall'in aşağıdaki sözlerine destek veriyorlar. 'hiç şüphesiz Ermenilerin yaşadığı huzursuzluklar, misyonerlerimize, vücutları Neron tarafından meşale olarak kullanılan Hıristiyanların (Hz.) İsa adına çektikleri acılar gibi takdim edilebilir. ' Şüphesiz ki bu dostluk gösterisi Türkiye için hiç hoş değildir ve misyonerlerin Ermeniler üzerindeki dolaylı etkisini göstermek için yapılmıştır. Bununla birlikte, şunu da eklemek gerekir ki, eğer Amerikan misyonerler olmasaydı, Ermeniler bu kadar geniş özgürlük istemeye kalkmazlardı. Bay Terrell tarafından itiraf edilen bu daha geniş özgürlük arzusu Ermeni ayaklanmalarına neden oldu. "[422]

Yukarıda verilen örneklerde görüldüğü gibi misyonerler Ermeniler lehine basını etkin bir şekilde kullanmışlardır. Onların bu dönemde imkân ve enerjilerini önemli ölçüde Ermeni sorununa kanalize etmiş oldukları anlaşılmaktadır. Öyle ki, "her gün" gazetelerde yayımlanan misyoner kaynaklı yazılar,[423] Osmanlı elçisinin sürekli olarak Amerikan

---

[422] BOA. , *HR. SYS*, 2741/59, 08. 08. 1896.

[423] Misyonerlerin Osmanlı aleyhtarı gazete, kitap, dergi, vs. yayınları için ayrıca bakınız: BOA, *HR. SYS.* , 55/1, 10. 10. 1896, s. 284-289; 176, 150,136-139, 134, 114, 103-105, 94-100, 92, 83-89, 78, 67-72, 47-48, 23-26; 61/18, 20. 04. 1892; 62/1, 09. 01. 1893; 64/25, 20. 08. 1895; 65/46, 25. 04. 1896; 65/48, 05. 05. 1896; 73/26, 14. 04. 1895; 73/56, 25. 01. 1896; 2740/48, 21. 11. 1895; 2740/49, 07. 12. 1895; 2834/32,

hariciyesi nezdinde diplomatik girişimlerde bulunması, yazıların tekzibi ve benzer yayınların önüne geçilmesi yönünde yoğun bir mesai sarf etmesine neden olmuştur. Mavroyeni Bey'in demiyle Osmanlı Washington eliçiliği, misyoner yayın faaliyetlerine karşı *"bütün Amerikan şehirlerinde yayınlanan gazetelerde 'hemen hemen günlük olarak' tekzib yazıları yayınlatmak"* zorunda kalmıştır. [424]

15. 01. 1896; 2858/13, 27. 11. 1895; *Y. PRK. UM.*, 26/67, 26 Ş. 1310; *Y. PRK. EŞA.*, 16/96, 30 B. 1310; Şimşir, *Documents Diplomatiques* ..., vol. II, s. 26, 97, 266-267, 214-215, 292, 293-294, 294, 313, 341, 342, 363, 364.

[424] BOA., *Y. PRK. EŞA*, 23/6, 7 Ca 1313 (24 Kasım 1895). BOA., *HR. SYS*, 55/1, 10. 10. 1896, s. 278.

B-Amerikan Misyonerleri ve Ruhbanının Toplantı ve Miting Faaliyetleri

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Amerikalı misyonerlerin ve ruhban sınıfının Amerika'da Ermeniler adına Osmanlı Devleti aleyhine tertip ettikleri toplantı ve miting çalışmalarını diğer propaganda çalışmalarından ayırarak ayrı bir başlık altında ele almanın güçlüğü ortadadır. Temelde Ermeniler arasında Protestanlığın tesisi gibi nihaî bir amaca hizmet eden bütün çalışmalar birbirine bağlı ve belli merkezlerce yürütülmüştür. Ancak, biz burada toplantı ve miting faaliyetlerinin özellikle kamuoyu ve diplomatik ilişkilere etkisi hasebiyle ortaya çıkan dikkate değer bazı sonuçları ayrıca ele almayı uygun bulduk.

Amerika'da dini çevrelerin çeşitli düzeyde icra etmiş oldukları toplantı ve miting faaliyetleri belli başlı şehirlerde umuma açık yerlerde ve kiliselerde icra edilmekteydi. Bu bakımdan New York, Boston, Worcester gibi şehirlerin adları bu tür faaliyetlerle sık sık anılmaktaydı. Söz konusu toplantı, miting ve vaazlarda yapılacak konuşmaların metni çoğu zaman belli kişiler ya da birimlerce hazırlanarak ilgili kişilere gönderilmiştir. Bunların bir kısmından haberdar olan Osmanlı Washington elçiliği pek çok kez Amerikan Dışişleri'ne şikâyette bulunmuştur. Örneğin, 10 Teşrin-i Sani 1895 tarihli yazısında Osmanlı elçisi, New York piskoposu Poter'ın "Ermeniler lehinde" kiliselerde okunmak üzere göndermiş olduğu bir dua metnini şikâyet konusu yapmış ve bunu "*Amerika hey'et-i ruhaniyesinin hareket-i*

hasmânesine" yeni bir delil olarak addetmiştir. [425] Osmanlı elçisi, 27 Haziran 1895 tarihli başka bir yazısında da bazı Protestan rahiplerin Ermenilerin zulüm ve saldırılara maruz kaldıkları tezini işleyen Worcester'de vaazların tertip edilmesini talep ettiklerini, bu tavrın ise Osmanlı hükümetine karşı "*isyandan ibaret olan bir işe bir mahiyet-i diniye vermek*"ten başka bir şey olmadığını ifade etmiştir. [426]

Sonuç itibariyle çeşitli toplantılarda, kilise vaazlarında ve mitinglerde sarf edilen hararetli nutuklar, Ermeni Sorunu'nu kamuoyuna sunuş biçimi ve ortaya atılan çözüm önerileri yönüyle gazete yayınlarından farklı bir içeriğe sahip değildi. Genelde bu nutuklarda Ermenilere karşı yürütülen sayısız "*insanlık dışı gaddarlık*" hikâyeleri sıralanıyor, "*merhametsiz*" Türk hükümetine karşı "*Hıristiyan*" ulusların "*insani*" görevleri hatırlatılıyordu. Bu çerçevede bütün "kötülüklerin" nedeni olarak görülen "*Türk hükümetine ve İslam dinine*" ağır suçlamalarda ve "*saldırılarda*" bulunuluyordu. Buna küçük bir örnek olarak Mavroyeni Bey Jersey'deki R. K. Wick'in vaazından şöyle söz etmekteydi:

> "Amerika'da Türkiye Ermenileri adına yardım toplayanlar, hayırsever kimselere 'Türk hükümeti ve İslam dinine saldıran' sözler sarf ediyorlar. İlişikte gönderilen kupür, Jersey şehrinde bir kilisede Türkiye'ye karşı vaazında dua eden Wick'in Ermeniler adına 165 & toplaması bunu

---

[425] BOA, *HR. SYS.*, 55/1, 10. 10. 1896, s. 161/1-176.

[426] BOA, *HR. SYS.*, 2850/3, 27. 06. 1895, s. 1-2. Elçinin aynı tarihli bir yazısında Ermeni meselesinin Amerika'da ilgi gördüğü anlaşılıyor. Bu yazı "Telegram" gazetesinde çıkan bir habere dikkat çekmek amacıyla kaleme alınmıştır. Söz konusu gazeteye göre Protestan rahiplerin mezhep işlerine dair Worcester'de bir miting düzenlemişlerdir. Ancak halkın mitinge kayıtsızlığı nedeniyle vaizlere mezhep konuları ile ilgili değil, "*son zamanlarda Ermeniler tarafından vuku' bulan bazı iddialar lehine şuret-i mahsûsada icra-yı va'az olunması*" tavsiye edilmiştir.

gösteriyor. New York'un 'Christian Herald'ı her hafta Türk'e ait olan her şeye saldırıda bulunuyor. Böylece 25. 000 &'den fazla para toplanması mümkün olmuştur. "[427]

Bu meyanda tertip edilen mitingler, genellikle misyoner teşkilatlarının almış oldukları ortak kararlarla tamamlanmıştır. Alınan kararların içeriği ise misyoner yayınlar ile bütünüyle aynıdır. Bu mitinglerden 2 Ekim 1895 tarihli raporuna[428] konu olan "Boston Protestan İttifakı"nın düzenlemiş olduğu miting sırasında alınan kararların altında Robert Koleji eski müdürü Cyrus Hamlin'in imzası bulunmaktaydı. Söz konusu mitingde Türkiye *"Hıristiyan tebaasına zülmeden, onlara baskı uygulayan ve zorla acımasızca vergi toplayan, cinayetlerine yeni yıkımlar ekleyen zalim bir devlet"* olarak nitelendirilmiş ve şu kararlar alınmıştır:

1-Ermenistan'daki Hıristiyan vatandaşlara uygulanan insanlık dışı uygulamaları kuvvet kullanarak önlemek için hükümetimizi Avrupa hükümetleriyle birlikte hareket etmeye davet etmek.

2-Akdenizde ve Kürt dağlarında "Amerika" ismine saygı duyulmasını sağlamak için hükümetimizden Türk sularında yeterli bir deniz gücü bulundurulmasına izin vermesini istemek

3-Türk yetkililerinin yıktığı veya müsadere ettiği Amerikan malları için, hükümetimizden (ABD) kabul edilebilir bir tazminat belirlemesini istemek.

4-Avrupa Hıristiyan güçlerinin müdahale etmesini, birlikte hareket ederek medeni dünyanın bu sorununu sona erdirmesini sağlamak.

Mavroyeni Bey'in verdiği bilgiden de anlaşılacağı üzere, temelde vaazlar "Müslümanlık-Hıristiyanlık" ekseninde siyasi içeriğiyle geniş toplum sınıflarına etki etmeyi amaç-

---

427 Şimşir, Documents Diplomatiques..., c. III, s. 292.
428 BOA, *HR. SYS.*, 2740/27, 02. 10. 1895.

lamıştır. Bu amaçlarında başarılı olan Amerikan misyonerleri, büyük ölçüde Amerikan toplumunu istedikleri yöne çevirebilmiş ve Ermeni taraftarı kamuoyu oluşturabilmişlerdir. [429] Nitekim misyonerlerin bu stratejisi Osmanlı tarafınca, Ermeni olayları kullanılarak, hamiyet sahibi insanların tahrik edilmesi şeklinde değerlendirilmiştir:

> ".... Ecnebi misyonerler heyetinden Amerika'daki meclis-i kebirin 1894 senesinde Sason'da ikâ' edilüb 1895 senesi vukû'atında mukaddeme teşkil etmiş olan Ermeni kıtâlinin kariben tekrarından endişe edilmekde olduğuna da'ir 'New York Times' gazetesiyle vaki' olan işâ'atı erbâb-ı hamiyetin 'urûk-ı merhametini tahrik ile cem'-i i'anât maksadına müstenid olarak halbuki hey'et-i mezkûre tarafından neşr ve i'lân olunduğuna göre cem' edilen i'anât 135. 000 liraya baliğ olmaklıkda... misyonerlerin teşebbüsât ve mefâsidin hakâ'iki ma'lûm olmak için keyfiyetin gazetelerle münâsib surette neşr ile müdâfa'âtda bulunmak üzere..."[430]

---

[429] *"Sonuç olarak bu misyonerler tarafından yönlendirilen kamuoyu da, gerçekte ne kadar yalancı olsalar da, Ermenilerin tarafını tutuyor."* Mavroyeni Bey'in 24 Kasım 1895 tarihli yazısında yaptığı tespit. BOA, *Y. PRK. EŞA*, 23/6, 7 Ca. 1313.

[430] BOA, *A. MKT. MHM.*, 689/18, 30 Z. 1319.

C-Misyonerlerce Ermeniler için Yürütülen Yardım Organizasyonları

Genel olarak Amerika'daki dini çevreler, yaptıkları propagandanın "Ermeni davası"na büyük çapta parasal yardım temin edeceği beklentisi içindeydiler. Gerçekten de aşağıda görüleceği gibi misyonerlerin misyon çalışmalarının başarısı için Ermenileri finanse etmeyi bir hayat meselesi olarak görmüşlerdir. Bu nedenle gerek Amerika ve Avrupa ülkelerinde, gerekse Osmanlı topraklarında başta misyonerler olmak üzere dini çevreler pek çok yardım organizasyonu tertip etmeyi başarmışlardır. Özellikle dinî sorunlarla ilgilenen gazeteler Chicago, Boston gibi şehirlerde abonelik kampanyalar düzenlemişlerdir. [431] Christian Herald, Missionary Herald, Congregationalist gibi gazeteler bu tür yardım kampanyalarıyla adları sıkça anılan gazeteler olmuştur. Düzenlenen kampanyalar daha ziyade Amerikanın başlıca kentlerinde gerek misyonerlerce, gerekse Ermeni komitecilerince kurulan "yardım cemiyetlerince" organize edilmiştir. Bazı kentlerde birden fazla yardım cemiyeti faaliyet gösteriyordu. Mesela 23 Eylül 1895 tarihi itibariyle misyonerlerin yardım organizasyonlarında etkin olduğu New York'ta 2 adet de Ermeni komitelerine ait "yardım cemiyeti" mevcuttu. Bunlardan sekreteri Doktor Ayvazyan olan yardım cemiyeti Ermeniler adına 1107 dolar yardım toplamıştı. Diğer cemiyet ise M. Kireçyan idaresinde olup bütün üyeleri Ermeni idi. Ancak bu cemiyet yardım konu-

---

[431] BOA, *HR. SYS.*, 2740/25, 23. 09. 1895 (üst yazı ve ekleri).

sunda diğeri kadar başarılı olamamıştır. Yine yardım organizasyonlarının misyonerlerce etkili yürütüldüğü Boston'da Ermeni komitelerine ait bir yardım komitesi vardı. [432]

Diğer taraftan Amerikan misyonerlerinin sadece Amerika'da değil, aynı zamanda cemaatinin bulunduğu İngiltere başta olmak üzere diğer Avrupa ülkelerinde de çeşitli yardım ve miting faaliyetleri tertip etmiş oldukları anlaşılmaktadır. Roma Elçiği'nin bazı yazışmalarında İtalya, Amerikan misyonerlerinin çalışma sahalarından biriydi. Ancak İtalya'nın Amerika ve İngiltere ölçüsünde geniş ve etkin bir çalışması sahası olmadığını, daha ziyade ikinci derecede kaldığını belirtmek gerekir. Osmanlı Roma elçisinin 30 Teşrin-i Sani 1896 ve 5 Kanun-ı Evvel 1896 tarihli tahriratına göre İtalya'daki Protestan cemaat, Ermenilere yardım toplamak maksadıyla İtalya'da Roma, Venedik, Napoli ve Milan gibi şehirlerde mitingler düzenlemişlerdir. "*Amerikalılar ve İngilizlerin riyaseti tahtında*" gerçekleşen bu tür organizasyonların "*ilk defa olarak vuku' bulmadığı*" ayrıca zikredilmiştir. Bu çerçevede İtalyada'ki Protestanlar, Ermeniler için yardım komiteleri teşkil ederek yardım toplamış, tertip etmiş oldukları mitinglerde Osmanlı aleyhtarı "şiddetli" nutuklar irad etmiş ve İtalyan halkını galeyena getirme çabası içinde olmuşlardır. [433]

Görüldüğü gibi kurulan "yardım cemiyetleri" "*Ermeniler adına para toplama*" işini planlı, sistemli ve sürekli hale getirmişlerdir. Açıkçası misyonerler yardım organizasyonlarıyla sahnede yine baş roldeydiler "Review of Reviews" adlı bir risalede denildiği gibi[434] "*misyonerler mu'avenet-i maddiyenin yegâne menbâ'ı*" haline gelmişlerdi.

Bu bakımdan Ermeni olaylarının ortaya çıkışından sonra bir kaç yıl içinde Amerikan misyonerlerinin ikamet ettik-

---

[432] BOA, *HR. SYS.*, 2740/25, 23. 09. 1895 (üst yazı ve ekleri).
[433] BOA, *HR. SYS.*, 2860/100, 30. 11. 1896; 2860/103, 2860/103.
[434] BOA, *HR. SYS.*, 55/1, 10. 10. 1896, s. 55.

leri Osmanlı kentleri "Ermenilere yardım merkezleri" haline gelmiştir. 1896 yılına gelindiğinde Amerikan misyonerleri yedi Osmanlı kentinde "yardım komitesi" kurmuş durumdaydılar. Bitlis, Antep, Urfa ve Sivas'ta da birer yardım komitesi kurmayı kararlaştırmış, bunun için çalışmaya başlamışlardı. "Yardım komitesi" kurmuş oldukları söz konusu yedi kent ise Van, Erzurum, Erzincan, Harput, Diyarbakır, Mardin ve Gemerek idi. "Christian Herald" gazetesinin verdiği bilgiye göre söz konusu şehirlerdeki yardım faaliyetlerinin başındaki misyonerler ve toplanan meblağ şöyleydi. Van'da Mrs. G. Kemball, Mr. Reynold ve Mrs. Reynold, Erzurum'da rahip Şamires, Erzincanda Mrs. Şamires, Harput'ta rahip Barnum, Diyarbakır'da rahip Gates ve Eli, Mardin'de rahip Andros ve Gemerek'te rahip Favel yardım komitelerini idare etmekteydiler. Yardım komitelerinin toplamış olduğu meblağa bakıldığında Van Yardım Komitesi 52. 500 Frank, Erzurum, Erzincan Harput ve Diyarbakır komiteleri 20. 000 Frank, Mardin ve Geremerek komiteleri 2. 500'er Frank para toplamışlardı. [435]

Sonuç itibariyle misyoner Washburn'un ifadesiyle[436] *"katliamlardan kurtulan Ermenileri çektikleri sıkıntılardan kurtarmak için"* tertip edilen miting, toplantı vaazlar, yayın yoluyla yürütülen çalışmalar neticesinde *"yüklü miktarda"* para toplanmıştır. Ancak yürütülen yardım kampanyaları aynı zamanda Babıali ile Amerikan misyonerleri arasında başka bir çekişme ve gerginlik nedeni olmuştur. Aslında böyle bir nedenin ortaya çıkması doğaldı. Çünkü, yardım çalışmaları Türk ve İslam aleyhtarlığı temelinde yürültülmekteydi. Misyonerlerin bu tavrı Amerikan ve Avrupa kamuoyunda Osmanlı "düşmanlığını" körüklediği gibi *"Ermenileri bir kat daha isyana teşvik etmekteydi. "* Bu nedenle Ermeniler için yardım toplamak maksadıyla misyonerlerin mitingler dü-

---

435 BOA, *HR. SYS.*, 2834/32, 15. 01. 1896, s. 1-3.

436 Washburn, *a. g. e.*, s. 240

zenlemeleri *"dost bir devlete karşı kâ'ide-i nezâkete ziyadesiyle aykırı"* bir durum olarak görülmüştür. [437] Yardım kampanyalarının mahiyeti ve Ermeni ayaklanmalarını teşviki noktasında Mavroyeni Bey'in dikkate değer 8 Teşrin-i Sani 1895 tarihli yazısında ise şunlar söyleniyordu:

> "Amerika hey'ât-ı ruhâniyesinin 'vekâ'yi-i hâzıre'ye te'âllük eden kâffe mesâ'il hakkındaki fikir ve mütâla'alarını meydana koymak hakkına mâlik olduklarını tasdik eder isem de hey'ât-ı mezkûre (elhâltü hezihi-şimdiye kadar- yapmakta oldukları vechle) Hükümet-i Seniyye'yi katl-i nüfus ile ithâm ve maksadı Ermeni kavmini mahv ve istihsâl etmekten 'ibâret bulunduğunu iddi'a ile umûr-ı dahiliye-i Saltanat-ı Seniyye'ye düvel-i ecnebiye tarafından müdâhale vukû'unu taleb ve temenni eyledikleri ve 'Congregationalist' ve emsâli gibi hey'ât-ı mezkûreye mensûb gazeteler her hafta bu yolda bir takım efkâr ve neşriyâtı tekrardan hali kalmadıkları ve 'Christian Herald' gazetesi Hükümet-i Seniyyelerine olan bi'l-cümle havâdisin neşrinden imtinâ' ile Ermenilere i'ânata mebâliğ-i külli cem' etmek maksadıyla da'ima Babıali'ye karşı en küstâhâne isnadât ve müfteriyât derc ve neşrine vakf-ı saha'if ve i'ânatın tevzî'i için memâlik-i şahâneye Hükümet-i Seniyye'nin başlıca hüsâmâsından bulunan Mösyö Howard gibi bir zâtı intihâb ve i'zâm eylediği...böyle bir hatt-ı hareketin Ermeniler tarafından memâlik-i şahânede ikâ' edilmek istenen harekât-ı fesâdcuyâneyi tezyîdden başka bir neticeyi müstelzem olmayacağı muhakkak bulunduğu..."[438]

---

[437] BOA, *HR. SYS.*, 55/1, 10. 10. 1896, s. 222-224. Elçi Mavroyeni Bey, Amerikan Hariciyesine gönderdiği yazıda yardım toplamak amacıyla yapılan mitinglerin Ermenileri *"tahrikât ve ifsadata teşvik ettiğini"*, bunun misyoner Barnum'un sözlerinden de anlaşıldığını belirtmiştir. *Adıgeçen Belge.*

[438] BOA, *HR. SYS.*, 55/1, 10. 10. 1896, s. 207-208. 9 Teşrin-i Sani 1311 tarihli tezkirede Misyoner Howard'ın yardım komitesi teşkil et-

Dolayısıyla Babıali'ye göre yardım kampanyalarının arkası kesilmeden Ermeni ayaklanmalarının önünü almak mümkün değildi.

"Yardım" meselesinde Babıali'nin şiddetli tepkisine neden başka bir konu da toplanan yardımın toplanış amacı ve dağıtılış biçimiydi. Yani görünüşte "insanî" amaçlarla toplandığı ilan edilen yardımın gerçekte amacının dışında toplanması ve dağıtılmasıydı. Babıali'ye gerek vilayetlerden gerekse Washington ve Londra elçilerinden gelen bilgiye göre misyonerler "*muhtacine yardım adı altında Protestanlığı yaymak maksadıyla misyonerlik faaliyetinde bulunarak ahaliye fesad telkin etmekte*"[439] ve topladıkları parayı asilere/komitecilere aktarmaktaydılar. [440] Ermeni olaylarının

---

mek maksadıyla Van'a gitmesine engel olunması istenmiştir: "*Dersa'adet, Trabzon ve Erzurum tarikiyle Van'a kadar giderek oradaki Amerika misyonerlerinin inzimâm-ı mu'âvenetiyle bir i'âne komitesi teşkil etmek üzere Liverpool'a müteveccih New York'dan hareket ettiği ve Hükümet-i Seniyye ve ahâli-i İslâmiye hakkındaki müfteriyât azime-i husûmet karânesine bina'en 'azimetine müsa'âde olunmaması lüzûmu ve Washington Sefaret-i Seniyyesine bildirilmiş olan Mösyö Howard'ın Dersa'adete vürûd edüb etmediğine da'ir sarâhat olmadığından...*" BOA, *HR. SYS.*, 2740/48, 21. 11. 1895.

439 Şakir Paşa'nın Baş Kitabet'e gönderdiği yazıda "misyoner cemiyeti efradından" doktor Mariş ve eşinin faaliyetlerinden bahsederken buna dair kanaatini şöyle ifade etmektedir. "*Muhtacin-i ahâliye i'âne tevzi'i maksadıyla üç gün evvel Filibe'den gelerek vilâyetçe halleri tarassüdde bulundurulan Amerikalı doktor Mariş ve zevcesi bu sabah refakatlerinde iki jandarma bulunduğu halde Kırk Kilise'ye hareket etmişlerdir. Zevc ve zevcenin her ikisi altmışar yaşlarını mütecaviz ve Protestan ayinine tabi' ve bâlusûsî tarz-ı ifâde ve hallerine nazaran memâlik-i şark dahilinde Protestanlığn tamimi ve inşarını me'mur misyoner cemiyeti efrâdından olub ahâliye başkaca bir fesâd telkini maksadıyla dolaştıkları anlaşılmağla ma'rûzdur.* " BOA, *YPRK. ASK.*, 215/44, 8 M. 1322.

440 Bazen Ermeni komiteleri, Amerikan misyonerlerinden topladıkları yardımın dağıtımını devam ettirmelerini talep etmekteydiler. Örneğin Chicago Milli Ermeni Birliği'nin bu yöndeki çağrısı için bkz: BOA, *HR. SYS.*, 64/41, 5 11. 1895.

meydana geldiği yıllarda Van, Bitlis ve Erzurum' gibi Osmanlı kentrinde görev yapmış olan Rus Başkonsolos'u Mayewski şunları söyler:

> "Van'daki Amerikan misyonerlerinin faaliyetleri de genişlemeye başlamıştır. Zira gizlice toplanan ve İngiliz Konsolosluğu vasıtasıyla Londra'dan alınan paralar, Van'a getirilmekte oradan da, sözde fakirlerin koruması için kurulmuş derneklerle kamufle edilerek ilgililere dağıtılmaktadır. "[441]

Aşağıda toplanan yardımın gerçekte Protestanlığın neşrine hizmet amacı taşıdığını ele alacağımızdan, şimdilik yardım dağıtımının Babıali nezdinde neden olduğu kaygıya ve taşıdığı öneme değinmek istiyoruz.

Babıali, özellikle Sason ayaklanmasından sonraki süreçte Amerikan misyonerlerinin bazı yardım organizasyonlarında Ermeni komiteciler ile işbirliği içinde olduklarını ve toplanan yardımın bir kısmını komitecilere ya da asilere aktardıklarını haber almaktaydı. New York Başşehbenderliği'nin tahriratında gerek *"muhtelif cemiyât-ı hayriye"*, gerekse Ermeni komitecilerce toplanan yardımın iki kısımda taksim olunabileceği ileri sürülerek, *"birinci kısma dahil mebaliğden bir miktarı kendi masraflarıyla erbâb-ı fesadın mesârifini tesviye için mahalli komiteleri tarafından alıkonulmakta ve fazlası gerek Hınçakist ve gerek Troşakistler tarafından merkez komitesine irsal olunmaktadır. Mezkûr komite' dahi bermûceb-i usûl mebâliğ-i mezbûreyi müsillere bir gûne hesab vermeksizin sarf etmekde olduğundan mebâliğ-i mezbûrenin nereye sarf edildiğini anlamak ve mâru'z-zikr tahrirât-ı devletlerinde taleb buyurulan malûmâtı arz etmek bendenizce gayr-i mümkindir"* denilmektedir. İkinci kısma dahil edilen meb-

---

[441] Mayewski, *Ermenilerin Yaptıkları' Katliâmlar*, Çev: Azmi Süslü, Ankara, 1986, s. 38.

lağdan ise şöyle bahsedilmektedir: *"Mebâliğ-i mezbûre kâmilen ya Dersaâdet Ermeni Patrikhânesi'ne veyahud Ermeni eytâmına muâvenet için teşekkül eden cemiyât-ı muhtelifeye irsâl olunmaktadır. "*[442] Misyonerlerin asiler/komitecilerle irtibat ve işbirliğine dair çeşitli Osmanlı makamlarından çıkan bir çok başka belgeye ve kayda tesadüf etmek mümkündür.[443]

Bütün bunlara ilaveten Harput'taki misyoner Barnum'un ititafı hayli dikkat çekicidir. H. N. Barnum bir mektubunda yardım amacıyla para toplamamak gerektiğini tavsiye ederek *"Hınçak cemiyeti tarafından merhamet ve şefkat*

---

[442] *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri*, c. II, s. 156-157.

[443] Bkz: "Ermeni müfsidlerinin" Amerika misyonerleri vasıtasıyla haberleşmelerinden dolayı Osmanlı hükümetinin Amerikan Dışişleri Bakanlığı nezdindeki şikâyeti. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri*, c. I, s. 133-135. Bitlis'te fakirlere yardım faaliyeti yürüten Cole'un bir kolu İskenderiye'ye, diğer kolu İzmir'e, bir diğer kolu Bitlis hapisanesine uzanan Ermeni fesat komitesinin başlıca haberleşme vasıtası olduğu. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri*, c. II, s. 165-166. Van'da İslam köylerine saldırarak ve zengin Ermenilerden fidye isteyerek eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan üç Ermeni "fedaisinin" üzerlerinde bulunan belgelere göre Amerikan misyonerlerinden giyecek, yiyecek yardımı aldıkları. BOA, *A. MKT. MHM.* , 694/6, 9 L. 1313, s. 10. Osmanlı Devleti adına hafiye olarak çalışan Boyaciyan'ın Osmanlı Hariciye nazırına toplanan yardımın "Salib-i Ahmer Cemiyeti" tarafından yapılmasını tavsiye ederek, aksi halde "Ermeni fesedesinin" cebinin doldurulabileceğini ileri sürmesi. BOA, HR. SYS. , 2834/20. Urfa'da misyonerlik faaliyetlerinde bulunan Leslei'nin Ermeni ihtilal hareketine katılmış olduğuna dair Emniyet Müdürlüğü'nün şifre telgrafı. Nurdan Şafak, *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*, İstanbul, Mart 2003, s. 75 (BOA, DH. ŞFR, 57/255, 24 Z 1333'den naklen). Misyoner Leslei'nin daha sonra intihar ettiği Urfa Mutasarrıflığı'dan gönderilen bir telgrafnameden anlaşılmaktadır. Telgrafnamede Leslei'nin üzerinden çıkan "bir varakada" "*Ermeni İhtilal Komitesine mecburen sürüklendiğini*" yazmış olduğu ifade edilmektedir. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri*, c. II, s. 204-205. General Mayewski, 1896 olayları ile ilgili olarak misyoner-komiteci işbirliğini konusundaki gözlemi şöyledir: "*1896 Haziran ayında meşhur Van ayaklanması başlamıştır. Kış gelip bahar gelince, meseleyi tartışmak amacıyla Ermeni isyancılarının bazen Amerikan misyonerlerinde, bazen de İngiliz konsolosunda toplandıları görülmüştür.* " Mayewski, *a. g. e.* , s. 36.

namına hileyle toplanan paranın" söz konusu cemiyetin "*mekasid-i muzırrası için sarf tahsis olunduğunu*" ifade etmektedir. [444] Barnum'un sözleri esas itibariyle misyonerlerle komiteciler arasında zaman zaman uyuşmazlığın ve çıkar farklılığının olduğunu göstermektedir. Zira, misyonerler Protestanlığın tesisi için bir araç olarak gördükleri komitecilerin kendilerine aktarılan parayı komite çıkarları için harcadıklarını gördüklerinde yaptıkları yardımı durdurma yoluna gitmişlerdir. Bu nedenle Amerika'daki Protestan misyonerler, komiteci Ermenilere nakdi yardımı kesmek için bazen toplantılar yapmış,[445] gazetelerde tekzip yazısı yayınlamışlardır. [446] Bu şekilde misyonerlerin aldıkları ön-

---

[444] BOA, *HR. SYS.*, 55/1, 10. 10. 1896, s. 194-196

[445] Örneğin: BOA, *HR. SYS.*, 2830/1.

[446] Misyonerler yayınladıkları tekzip yazılarında Ermeni asilere maddi ya da manevi yardımda bulundukları ve Osmanlı Devleti'nin siyasi meselelerine müdahalede bulundukları yönündeki iddialarını kesin bir dille reddetmişlerdir. Örneğin, 17 Şubat 1894 tarihli Judson Smith imzasıyla yayınlanan tekzibname şöyle idi: "*Gerek memâlik-i şahânede ve gerek teba'a-i Osmaniyye'den Amerika'da mütemekkin Ermeniler beyninde icrâ olunan harekât-ı ihtilâlcuyânede medhâli olduğuna ve harekât-ı mezkûrenin bu misyonerlerin zîr-i idâresindeki mekteblerin te'sir-i nüfûzuyla vukû'a gelmekde idüğüne da'ir geçenlerde evrâk-ı havâdisde bir takım rivayât görülmüşdür. Bu makûle iddi'aları sûret-i kat'iyede tekzîb etmeği lazımeden addeylerim Amerikalı Misyonerler Cemiyeti yetmiş seneden berü memâlik-i şahânede ifâ-yı vazife etmekde olub memâlik-i şahâneye i'zâm edilen her bir misyonerin memleketin umûr-ı siyâsiyesiyle asla iştigâl etmemek ve münhasıran vezâ'if-i ruhâniyeleriyle iktifa etmek talimâtları iktizâsındandır. Misyonerlerimizin bu yetmiş sene zarfında talimât-ı mezkûreye tamamiyle tevfîk hareket etdikleri ve Devlet-i Aliyye'nin umûr-ı siyâsiyesine gerek bizzat müdâhaleden ve gerek zîr-i idâre veya taht-ı nüfûzlarında bulunan kesânın Hükümet-i Seniyye'ye karşı ihânete teşvîkden ictinâb eyledileri itikâdındayız. Eğer cem'iyet memâlik-i şahânedeki misyonerlerden birinin mariü'z-zikr talimât hilâfına hareket etdiğini veyahud misyonerler mekteblerinde talebeden veya ahâliden birini tasavvurât-ı ihtilâlcuyânede bulunmağa teşvîk etdiğini istihbâr ederse onu derhâl tek-*

lemler, komitelerde istifalara neden olabilecek önemli sonuçlar doğurmaktaydı. Örneğin Amerikan misyonerlerinin Worcester Ermeni kilisesine yapmış oldukları yardımı, kilise rahibi Çitciyan'ın Hınçak komitesine mensup olması gerekçesiyle kesmeleri üzerine adı geçen rahip istifa etmek zorunda kalmıştır. [447]

Yardımın gerek toplanışı, gerekse dağıtışı itibariyle bazen casusluk faaliyetleri için bir araç olarak görüldüğü dikkatten kaçmamaktadır. Bu yönde Osmanlı hükümetine akseden pek çok bilgi mevcut olmakla beraber, İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 4 ve 6 Teşrin-i Evvel 1332 tarihli yazılarında Amerikan misyonerlerinin bu faaliyetleriyle Osmanlı Devleti için ciddi bir bir sorun oluşturduğu anlaşılmaktadır. 6 Teşrin-i Evvel 1332 tarihli belgede "*Amerikalılardan bir kısmının gerek İstanbul'da, gerekse dahil-i memlekette tedkik-i ahvâl ve siyasi cereyanlar hakkında istihsâl-ı ma'lûmât ve cem'-i vesâ'ika çalıştıkları ve hatta bu meyânda casusluğa kadar bile ileri gittikleri kaviyyen mahsus olub bu cümleden olarak bu günlerde beş-altı Amerikalının Beyrut ve İzmir'e gitmek üzere haricden İstanbul'a geldikleri ve bunların misyonerlerden idüğü mütekaddimen arz olunduğu*" denildikten sonra söz konusu misyonerlerin "*hudûd haricine iğrâmları*" tavsiye edilmiştir. [448] 4 Teşrin-i Evvel 1332 tarihli belgede ise Emni-

---

dîr ve tevbîh edecek ve bu hareketin tekerrürü halinde me'mûriyetinde azleyleyecekdir. " BOA, *HR. SYS.*, 2830/2.

447 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri*, c. II, s. 84-85.

448 BOA, *DH. EUM.*, 5. Şb., 30/1, 1 M. 1335, s. 2. Bu belgede şüpheli hallerinden dolayı Osmanlı emniyetince takip edilen Edvar İstover adında bir misyoner ile Osmanlı yetkilileri arasında cereyan eden bir olay dikkatimizi çekmektedir. Adı geçen Edvar İstover Amerikanın ileri gelen zenginlerinden ve "düvel-muhasıme"ye yardım etmek amacıyla kurulmuş bir cemiyete üye olan bir misyonerdir. Bu sırada İstanbul'da Perepalas Oteli'nde ikamet etmektedir. Gününün birkaç saatini Amerikan Sefaretinde geçirmekte ve "daimi surette" Amerika'nın Ateşemiliter Vekili R.

yet-i Hudud Müfettişliği'den "*hüviyetleri meşkûk (şüpheli) ve dâ'i-i şübhe görülen Amerikalıların memâlik-i Osmaniye dahiline kabul edilmemeleri*" istenmiştir. [449]

Sonuç olarak yardımların ne ölçüde yardıma muhtaç Ermenilere ulaştığını tespit etmek ve bunu denetlemek Babıali için oldukça güçtü. Açık bir şey vardı ki, yardım organizasyonları Ermenilere nüfuz etmek için önemli bir araç olarak görülmüş, Osmanlı devletinin bekasını hedef alan yıkıcı bir zeminde gelişmiştir. Bu nedenle Osmanlı hükümeti Ermeniler adına toplanan yardımın kendi memurlarınca ya da tarafsız komisyonlarca dağıtılmasını istemiş[450] ve bu bağlamda "*insaniyete ve edyân ve mezâhib-i gayrimüslimeye hıdmet gibi suret-i zahire tahtında siyasiyeye müte'allık harekât-ı müfsidkâraneden hali kalmadıklarına...işbu misyonerlerden mefâsidi asârıyla muhakkak ve meşhûr olanların hükümet-i mahalliyece pasaportlarının bâlâ arz memâlik-i şahâ-*

Williams ve İngiltere Elçiliği eski rahibi Rober Kuruv? ile görüşmektedir. Türkçe öğrenmek için de sürekli Robert Koleji'ne gitmektedir. Bu arada İstover şüpheli hallerinden dolayı Osmanlı polisi tarafından izlenmektedir. Kendisinden ikamet varakası hakkında bilgi verilmesi için polisçe davet edilmesi üzerine Osmanlı yetkililerin ifadesiyle "*diplomasi heyetine dahil olmadığı halde kendisine diplomasi memuru süsü vererek icabet etmiş ve daireye (Amerika) konsolos vekilini gönderek kendisinden bir şey sorulacaksa sefaretten (Amerikan) su'al edilmesini bildirmiştir.* " Adıgeçen Belge.

449 BOA, *DH. EUM.*, 5. Şb., 30/1, 1 M. 1335, s. 3.

450 Örneğin bkz: *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri*, c. II, s. 66-67. Bu belgede Osmanlı hükümeti yardımın dağıtımı konusundaki karar ve isteğini açıkça ilan edip, 4 Şevval 1313'te tekrar Amerikan tarafına iletmişse de, sonrunun devletinin son zamanlarına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü, sorunun 1915/1916 yıllarında devam ettiğini gösteren yazışmalara tanık olmaktayız. Mesela, Peter Alaton'un muhtaç Osmanlı tebaasına yardım için İstanbul'a gönderilmesi hakkında Amerikan hükümeti nezdinde yapılan girişim için bkz: BOA, *DH. EUM. 5şb.*, 30/1, 1 M. 1335, s. 4-5.

neden ihrâcları hakkında irâde-i seniyye-i mülûkâne 12 Mart 1312 tarihli telgrafla ber tafsil tebliğ kılınmıştır. "[451]

Misyonerlerin, "yardım hususunda" kendilerine karşı alınmış önlemleri genellikle Amerikan ve İngiliz diplomatları üzerinden baskı uygulayarak aşmaya çalıştıkları görülmüştür. Amerikan misyonerler "yardım sorunu"nu yer yer kendi hükümet ve meclisleri gündemine de taşınmışlardır. Özellikle de İstanbul'daki Amerikan elçiliği misyonerlerin en önemli ilticahgâhı olmuştur. [452]

1-Amerikan Misyonerlerinin Ermenilere Vermiş Oldukları Desteğin Gerçek Amacı

Sonuç itibariyle Ermenilere yapılmış olan maddi ve manevi desteği Hıristiyanlık medeniyeti adına yaptıklarını açıklayan misyonerler, Ermenilerin en büyük hamisi olup çıkmışlardı. Burada şöyle bir soru akla gelebilir. Ermenilere yardım etmeyi adeta ulusal bir mesele olarak gören ve bunu yardım seferberliğine dönüştüren misyonerlerin çıkarı ve beklentisi ne idi. Elbette ki, ileri sürülen "Ermeni kırımı" söylemleri, misyonerlerin gizli emellerine ulaşabilmek için yürüttükleri sistemli propagandanın bir parçasından başka bir şey değildi. Aslında bu sorunun yanıtının yukarıda izaha çalıştığımız Bulgar meselesindeki beklenti ve çıkarla aynı olduğu ortadadır. Misyoner D. B. Eddy'nin belirtmiş olduğu gibi "*pek çok misyon bölgesinde en büyük sonuçlar ulu-*

---

451 BOA, *A. MKT. MHM.* , 694/6, 9 L. 1313, s. 11. (Haleb, Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Ma'mûratü'l-'aziz ve Sivas vilayetleriyle Şakir Paşa hazretlerine Şifre-2 Teşrin-i Evvel 1313).

452 Örneğin bkz: Christian Herald gazetesinin 15 Kanun-ı Sani 1895 tarihli nüshasında Amerikan elçisi Terrell'den Osmanlı topraklarında Babıali'nin teftiş ve denetiminin olmaksızın Ermeniler adına toplanan yardımın dağıtılması yönündeki talebi. BOA, *HR. SYS.* , 2834/32, 15. 01. 1896, s. 1-3.

şal zayıflık dönemlerinde elde edilmekteydi. "[453] Dolayısıyla Amerikan misyonerleri, Ermenileri Protestanlaştırmak için Ermeni olaylarını büyük bir fırsat olarak görmüşlerdir. Bu fırsatı da "Hıristiyanlık" davasının sözcüleri olarak Ermenilere "bağımsızlıkları" da dahil olmak üzere ekonomik ve siyasi yardımda bulunma güvenini telkin ederek değerlendirebileceklerini düşünmüşlerdir. Dolayısıyla Ermeniler için de bu fırsat kaçırılamazdı. Misyoner Peet, bu gerçeği 8 Ocak 1896'da şöyle açıklamıştı:

> "Bu bölgeyi terk etmek Türk misyon tarihinde görülenden daha güçlü bir pozisyon ve daha geniş bir etki imkânından vazgeçmek olacaktır. "[454]

Misyoner Barnum ise Ermeni "krizinin" kazançlarını daha açık bir şekilde ortaya koymuştur. Barnum *"krizin avantajını iyi değerlendirelim"* dedikten sonra Ermenilerin Protestanlık için iyi bir potansiyel olduğuna, bunun Katoliklere kaptırılmaması gerektiğine vurgu yapmıştır. [455] Kısaca misyonerleri ilgilendiren ne Ermenilerin durumu, ne de ıslahatı idi. Misyonerleri ilgilendiren şey, Bostan'daki vekillerden Rahip Anderson Simith'in mektubunda açıkça belirtildiği gibi *"Ermenileri daha ziyade Hıristiyanlaştırmak (Protestanlaştırmak) ve kadim Ermeni kiliselerini ihya etmekti.* "[456]

Gerçekten de karışıklık dönemlerinde Ermenilerin içinde bulundukları durumdan istifade etmesini bilen Amerikan misyonerleri çalışmalarının meyvelerini toplaya-

---

[453] Eddy, *a. g. e.*, s. 86.

[454] Şimşir, *Documents Diplomatiques...*, vol. III, No:386, Mavroyeni'den M. Olney'e, s. 363.

[455] Şimşir, *Documents Diplomatiques...*, vol. III, No:386, Mavroyeni'den M. Olney'e, s. 364.

[456] BOA, *HR. SYS.*, 55/1, 10. 10. 1896, s. 123 (Mavroyeni'den Hariciye Nezareti'ne 1 Şubat 1895 tarihli tahrirat).

rak beklenti ve hesaplarında önemli bir başarı kazanmışlardır. 19. yüzyılın başlarında Amerikan Protestan misyonerini "bozguncu" olarak gören Katolik ve Gregoryen Ermeniler yüzyılın sonlarına doğru onları iyilik ve yardım melekleri olarak görmeye başlayacak ve Protestanlığa daha büyük bir istekle meyledeceklerdir.

Misyonerlerin sahip bulunmuş oldukları siyasi güç ve yapmış oldukları parasal yardım Protestanlığa temayülün en önemli faktörleri olacaktır. Bu durumu açıkça ortaya koyan pek çok belge dönemin diplomatik yazışmalarına konu olmuştur. Buna bir örnek olarak Washington elçisi Mavroyeni Bey'in 12 Aralık 1895 tarihli tahriratında Katolik Ermenilerine dair vermiş olduğu şu bilgi dikkat çekmektedir:

> "Ermenilerle meskûn vilayât-ı şahanede ahiren zuhur eden vuku'at neticesi olarak Katolik mezhebinde bulunan Ermeniler elyevm Protestan misyonerlerine karşı eser-i emniyet ve meyl ve muhabbet izhâr ediyor gibi görünürler olduğu vechle mukaddema Ermeni Katolikleriyle Protestanları beyninde açıktan açığa bir kin ve 'adâvet mevcud iken bu kin ve adâvet hemen külliyen za'il olub elyevm mesela Van'da mukim Ermeni Katolikleri Amerikalı misyonerlerin mevâ'iz ve ayin-i mezhebiyelerinde ekseriya bulunmakta imişler. Şu hale nazaran az çok yakın bir zamana kadar Ermeni Protestanlarının teksirine ve bina'enaleyh Amerika misyonerlerinin vilayât-ı şahanede mütemekkin Ermeniler üzerinde ha'iz oldukları nüfûzun gereği gibi tezâyüdüne intizâr olunmalıdır ki, bu da şübhesiz merkum misyonerlerce nef' ve ka'ideyi mucib Hükümet-i Seniyyece cidden nazar-ı dikkate alınmaya şayan bir keyfiyettir. "[457]

---

[457] BOA, *HR. SYS.*, 2858/43, 12. 12. 1895, s. 1-2.

Misyonerlerin "yardım" vesilesiyle Ermenilerin Protestanlığa celbi noktasında yapmış olduğu büyük etki, 24 Mart 1313'te Dahiliye Nezareti'ni vilayetlerden bilgi isteme yoluna bile sevketmiştir. Nezarete gelen bilgiler, mevcut durumun sadece Mavroyeni Bey'i doğrulamakla kalmadığını, aynı zamanda Osmanlı hükümeti ve taşra yöneticilerini rahatsız edecek bir noktaya ulaşmış olduğunu göstermiştir. Antep Kaymakamlığı'ndan gönderilen 25 Nisan 1313 tarihli tahriratta misyonerlerin "yardım" poltitikasının sonucu olarak artık Protestan Ermeniler ile Gregoryen ve Katolik Ermeniler arasında mezhep ihtilafı meydana gelmiyor, Protestan vaizler Ermeni kiliselerinde, Ermeni papazları da Protestan kiliselerinde vaaz ve nasihatlarda bulunuyor ve böylece Ermenilerin dinî ve dünyevî işleri "*yek vücut olarak*" görülüyordu:

> "'Ayıntab'da tevzi' olunan kolej mektebi müdürü Fuliyer vasıtasıyla Ermeni, Protestan ve Katolik milleti tefrik edilmeyerek tevzi' edildiği ve Ermeni mes'elesinden berü Ermenilerle Protestan milleti müttefik bulundukları ve şu sırada hiç bir gûna ihtilâf-ı mezheb hakkında mu'amele cereyan etmediği dahi Protestan va'izleri Ermeni kiliselerinde ve Ermeni papasları her Protestan kilisesinde va'az ve nasihat ettikleri gibi gerek umûr-ı ruhâniye ve cismâniyelerini yek vücûd olarak tesviye ettikleri" görülmekle beraber "misyonerlerin birer vesile ile memâlik-i şahânenin Ermeni olan mahallerini gezerek ilkâ-yı fesâddan hali kalmadıkları mahsus olduğundan arz ve beyâna cür'et kılındı. (25 Nisan 1312)"[458]

Yine aynı tarihlerde, hemen hemen aynı mealde Urfa Mutasarrıflığı'ndan gönderilen yazıda ise şöyle deniyordu:

---

[458] BOA, *HR. SYS.*, 54/4, 13. 08. 1896, s. 6

"Bunların (Amerikan misyonerlerinin) da'imen ve müstemiren amâl ve teşebbüsleri mezheplerine adam artırub cema'atlerini teksir etmek ve bu emellerinin tervicine her türlü tesvilâta kayılan Ermeni milleti müsâ'id bulmak cihetle i'âne vesilesinden bi'l-istifâde arzularını istihsâle mesâ'i bulundukları derkâr olub hatta burada Ermeni kilisesi muhtereme olarak 'ibâdet edecek diğer ma'bedleri olmadığından yine kendi ayinleri üzere Protestan kilisesinde 'ibâdet etmelerine müsâ'ade olunması bunda yirmi gün akdem burada bulunan Amerika misyoneri tarafından teklif olunmuş ve Ermeniler de muvâfakat etmişler ise de bu nokta ol vakit nazar-ı dikkate alınarak her milletin kendi kilisesinde icra-yı ayin etmesi lazım geleceği lisân-ı münâsib ile tebliğ olunub men' edilmiş ve fîmâba'd dahi bu işte bir kat daha nazar-ı i'tinada tutulacağı derkâr bulunmuş olmağın ol babda. (24 Nisan 1312)"[459]

Bu belgede görüldüğü gibi Osmanlı yöneticileri her cemaatin kendi kilisesinde ibadetini yapması prensibini işleterek misyonerlerin etkisini kırmaya çalışmıştır.

[459] BOA, HR. SYS., 54/4, 13. 08. 1896,s. 5.

D-Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri Karşısında Amerikan Hükümetinin Tavrı ve Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi

Washington'daki Osmanlı elçisi vasıtasıyla Ermeni komitelerinin ve misyonerlerinin yıkıcı faaliyetleri konusunda bilgilendirilen ve önlem alınması istenen Amerikan hükümetinin tavrına bakıldığında ise Birleşik Devletler Başkanı George Washington ve James Monroe'nun çerçevesini çizdiği izolasyon politikasının ilkelerine genel olarak sadık kalınmıştır. Böylece diğer devletlerle ilişkilerini daha ziyade ticari alanla sınırlayan ABD, Avrupa meselelerinin, dolayısıyla da Avrupalı'nın "Doğu Sorunu"nun dışında kalmaya çalışmıştır. ABD hükümetinin bu "karışmama" politikası bazen Osmanlı hükümeti tarafından sunulan görüş ya da bilgiyi reddetmemek[460] veya "dost devlet" olarak nitelendirdiği Osmanlı Devleti'ne karşı misyonerlerin "hasmane" bir tavır içinde bulunamayacaklarını izaha çalışmak şeklinde kendini göstermiştir. Washington elçiliğinin bazı yazılarında da ABD'nin Osmanlı Devleti'ne karşı her hangi bir savaşa girmeyeceği kesin bir dille ifade edil-

---

460 Örneğin bakınız: BOA, *HR. SYS.* , 55/1, 10. 10. 1896, s. 243 (Mavroyeni'den Hariciye Nezareti'ne 3 Ağustos 1895 tarihli tahrirat), s. 181-182 (Mavroyeni'den Hariciye Nezareti'ne 20 Teşrin-i Sani 1895 tarihli tahrirat), s. 203-204 (Mavroyeni'den Hariciye Nezareti'ne 11 Teşrin-i Sani 1895 tarihli tahrirat), s. 148 (Mavroyeni'den Hariciye Nezareti'ne 24 Kanun-ı Sani 1895 tarihli tahrirat), s. 122-127 (Mavroyeni'den Hariciye Nezareti'ne 1 Şubat 1895 tarihli tahrirat).

miştir. Ancak Osmanlı Dışişleri'ne bu bilgi verilirken de, Amerikan hükümetinin kendi kamuoyunun görüşünü dikkate alacağı ve buna göre tutumunu belirleyeceği notu ekleniyordu. [461]

Amerikan hükümetinin tavrı ve kendine aktarılan bilgilerin doğruluğu konusundaki kanaati genellikle vatandaşları olan misyonerlerin lehine olmuştur. Bu nedenle Amerikan hükümeti, yazışmalarında bazen, misyonerlerin ABD konsolos veya elçileri yoluyla ya da gazeteler vasıtasıyla ileri sürdükleri görüşleri kabul ettiğini açıkça belli etmiştir. Örneğin Rahip Bourdel'in Osmanlı Devleti'ne karşı "kışkırtıcı" vaazı nedeniyle Babıali tarafından şikâyette bulunulduğunda Amerikan hükümeti, şikayete konu olan gerekçeleri kabul etmediğini ve misyonerler lehine taraf olduğunu göstermiştir. Bu tavrın 1894'ten beri gösterildiği Mavroyeni Bey'in izahından anlaşılmaktadır.

> "Rahip Bourdel tarafından icrâ olunan va'azı havi varaka leffen takdim kılındı. 1894'senesi Kanun-ı Evvelinden berü Amerika hey'ât-ı ruhâniyesinin hükümet-i seniyyeye karşı ittihaz ettikleri tavır ve hareket-i hasmâneyi müsbet (ispat edilmiş) delâ'ili Amerika hükümetine irâ'eden ibâret bulunan meslek-i hareketde devâm etmekdeyim. Delâ'il-i mezkûrenin bedâhetine rağmen Amerika Hariciye Nezareti hâlâ onları kabul ve tasdik etmek istemiyor."[462]

Bu bağlamda Amerika Dışişleri Bakanlığı'ndan Osmanlı Washington Elçiliği'ne gönderilen cevap şöyleydi:

---

461 BOA, Y. PRK. EŞA. , 23/6, 7 Ca. 1313.

462 Örneğin bakınız: *HR. SYS.* , 55/1, 10. 10. 1896, s. 203/1 (Mavroyeni'den Hariciye Nezareti'ne 11 Teşrin-i Sani 1895 tarihli tahrirat);

"Selefim Mösyö Gresham'ın 4 Kanun-ı Sani 1895 tarihiyle taraf-ı sefirânelerine gönderilmiş olduğu takrirde münderic fıkra-i atiyyeyi tekrar iktifâ eylerim: 'Hükümet metbu'anız ile diğer ba'zı hükûmâtın icrâsına karar vermiş oldukları tahkikâtın Ermenilerle meskûn vilâyât-ı şahânede zuhûryafta olub Amerika hey'ât-ı ruhâniyesinin hasmâne add olunan müdde'iyât-ı mebhûselerine esâs teşkil eden hadisâtın hakikatını zahire ihrâc edeceği me'mûldür.' " [463]

Her halükârda ABD hükümeti Amerika'daki Ermenilerin Osmanlı aleyhtarı faaliyetlerine müdahale etmediği gibi, misyonerleri çalışmalarından caydıracak bir yaptırım içine de girmemiştir. Hatta; Türkiye'deki Amerikan misyonerlerini *"gerçek medeniyetin temsilcileri olarak gören"* ABD hükümeti, onları korumayı görevi bilmiştir. [464] Bu bağlamda, Mavroyeni Bey'in misyonerlerin Osmanlı Devleti'ne karşı "düşmanca" faaliyetlerini kanıtlayan belgelerin "Kırmızı Kitap"a konulması için gösterdiği çaba bile boşa çıkmıştır. [465] Bu nedenledir ki, Amerikan hükümetinin korumasında

---

[463] *HR. SYS.*, 55/1, 10. 10. 1896, s. 205-206 (Washington Sefaret-i Seniyyesi'ne 5 Teşrin-i Sani 1895 tarihli takrir).

[464] BOA, Y. PRK., 23/6, 07. Ca. 1313.

[465] Mavroyeni Bey bu girişimini ve gerekçesini şöyle izah eder: *"İşbu isyanın zuhûrundan berü ruhban-ı merkûme (Rahip M. J. Savaj) bize karşu ittihaz eyledikleri tavır ve hareket i'tikâdımca Ermeni 'usat ve tarafgiranını pek ziyâdedar teşvik olmuşdur. İşte suret-i fikr ve mütala'anı zann eder isem (Amerikan) Hariciye Nezareti'ne irsâl eylediğim müte'addid takrirlerle meydan-ı bedâhete de vaz' edebildim. Burası yalnız Amerika'ya değil, fakat İngiltere hükümetine karşı olan hâl ve mevki'imizce dahi begâyet (son derece) ha'iz-i ehemmiyet bir keyfiyettir. Belki İngiltere'de hey'et-i ruhaniye Amerika'dan ziyade aleyhimize a'mal-ı gayz (kızgınlık) ve husûmet etmektedir. Bu vesileden bi'l-istifâde Amerika Hariciye Nazırı'na şurasını işrâb etmeye (göstermeye) Amerika hey'et-i ruhâniyesinin Hükümet-i Seniyye aleyhindeki harekât-ı hasmanesine da'ir bi'l-cümle takrirlerimin son 'Kırmızı Kitap'a derci mevâkıt hakk ve insâf idi. Bunu yapmamış olması hatalarını inkâr veya*

serbestçe hareket eden Protestan ruhban sınıfının faaliyetleri "Ermeni müfsitlerini" bir kat daha cesaretlendirmiştir. [466]

Esas itibariyle Amerikan hükümeti 1895 yılından itibaren Ermeni meselesinde Osmanlı Devleti'ne karşı giderek daha gergin bir politik tutum içine girmeye başlamıştır. İlişkilerin seyrinde 1896 Kanun-ı Evveli içinde *"bir takım müfteriyata istinaden şikâyette bulunan rehâbin ve müteassıp ahaliyi memnun etmek için"* toplanan Amerikan parlamentosunun Ermeni meselenin halli için Berlin Kongresi'nin 61 ve 62. maddelerini işleterek *"Osmanlı hükümetine karşı ta'arruzkârane bir meslek-i hareket ittihazı"* lazım geldiği şeklindeki kararı[467] ve Amerikan Cumhurbaşkanı'nın *"Amerikan vatandaşlarının menfa'ati açısından Ermeni meselesinin yeniden incenmesi"* yönündeki talebi[468] bir dönüm noktası olmuştur. Bu yıllarda Ermeni olaylarını incelemek amacıyla Amerikan'dan üst düzey devlet adamlarının Türkiye'ye gönderildiğini görmekteyiz. Bunlardan birinde "İkinci Ermeni Vak'ası üzerine" Türkiye'ye gelen Amerikan Ayan

---

sitr (gizleme) ve ihyâ etmek istediğine delalet eder. " BOA, *HR. SYS.* , 55/1, 10. 10. 1896, s. 292. (Hariciye Nezareti'ne 23 Mayıs 1895 tarihiyle Washington Elçiliği'nden gönderilen tahrirat)

466 BOA, *HR. SYS.* , 55/1, 10. 10. 1896, s. 204 (Mavroyeni'den Hariciye Nezareti'ne 11 Teşrin-i Sani 1895 tarihli tahrirat);

467 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919)*, c. II, s. 31-34. Mavroyeni'nin parlamentonun kararı vesilesiyle yazdığı sözkonusu yazısında Amerikan kamuoyunun "Doğu Sorunu"na ilişkin hissiyatı konusundaki kaydı dikkate değerdir. Mavroyeni Bey Amerikan kamuoyunu Amerikalı misyonerlerin Osmanlı hükümeti aleyhine kışkırtmış olduğunu ifade ettikten sonra Amerikalılarının *"cümlesinin hükümât-ı İslamiye'ye düşman olduğu"*nu belirtmektedir. Amerikan hükümetinin politikasının ise hissi değil, politika ve menfaat cihetinde geliştiği ifade edilmiştir. Adıgeçen eser , cII, s. 36.

468 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919)*, c. II, s. 38 vd. Amerikan Cumhurbaşkanı'nın talebini içeren beyannamesi 19 Kanun-ı Evvel 1896 tarihlidir.

Meclisi üyesinden ve müsteşriklerinden iki kişinin Amerikan kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla doğu Anadolu'da incelemelerde bulundukları görülmüştür. [469]

Görüldüğü gibi Birleşik Devletler prensip olarak Avrupa meselelerinin dışında kalmak politikasını benimsemesine rağmen, vatandaşlarının söz konusu olduğu sırada "Doğu Sorunu" karşısında talepkâr ve tehditkâr bir tutum içine girebilmiştir. Hatta; Amerikan hükümetinin 1893'ten sonra meydana gelen Ermeni ayaklanmaları sırasında Merzifon, Harput, Maraş gibi yerlerde misyonerlerin görmüş oldukları zararın karşılanması için Babıali'den talep etmiş olduğu tazminat, iki hükümet arasında bir krize neden olmuştur. Amerikan hükümetinin zararın sorumlusu olarak gördüğü Osmanlı hükümetinden istediği tazminat tutarı 100. 000 dolardı. Osmanlı hükümeti bu sorumluluğu kabul etmeyince, Amerikan Başkanı Cleveland Amerikan vatandaşlarını

---

[469] Tahsin Paşa bu durumu şöyle anlatır: "*İkinci Ermeni vakası üzerine İstanbul'a Amerikan ayân azasından ve müsteşriklerinden iki zat gelmişti. Bunlara Amerika'nın mühim gazetecilerinden biri de refakat ediyordu. Seyahattan maksatları Ermeni vekayii hakkında tahkikat yapmak ve gerek siyasi mehâfilde ve gerek matbuât aleminde vekayiin hakikatini Amerika efkâr-ı umûmiyesine bildirmekti. Sultan Hamid ecnebi mehâlifin ve bilhassa matbuâtın tesirine pek ehemmiyet verdiği için Amerika'dan gelen bu heyeti tehâlükle kabul etmiş, bunların yanına Temyiz Mahkemesi Reisi Şefik Bey'le diğer iki zat katarak Şarki Anadolu'ya göndermişti. Amerika efkâr-ı umûmiyesi Ermeni fesad rüesasının teşvik ve telkini ile Türklerin şiddetle aleyhinde idi. Bizim katliam yaptığımıza, yer yer zulüm ve itisaf icrâ ettiğimize, Ermeni milletinin tamamen mazlûm ve bîgünah olduğuna adeta kanaat getirmişti. Hakikatın bu merkezde olmadığını ispat etmek lâzımdı. Amerika'dan gelen heyetin azası ciddî, bîtaraf ve hak-perest insanlardı. İstanbul'dan refakatlerine verilen zevât ile her tarafı dolaştılar her şeyi gördüler, herkesi dinlediler, nihayet hakikati anlayarak Amerika'daki şayiatın asılsız olduğuna dair bir rapor tanzim ettiler. Bu rapor o zaman neşrettirilmişti.* " Amerikan heyeti gerek Anadolu'da, gerekse İstanbul'daki gözlemleri sonucunda Amerikan kamuoyunun Ermeni propaganlarıyla yanlış yola sevkedilmiş olduğuna kanaat getirmiştir. *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları-Sultan Abdülhamid*, 2. Baskı, İstanbul, Ocak1990, s. 236-237.

korumak ve kayıpları tazmin etmek amacıyla Amerikan gemilerinin Osmanlı karasularına gönderilmesi talimatı vermiştir. 27 Ocak 1896'da da Amerikan Senatosu, hükümetinden tazminatın tahsili için gerekli adımların atılması için karar almıştır. Nihayet, Amerikan baskısı Osmanlı hükümetinin söz konusu tazminatı 1901 Haziranında ödemesi ile sonuçlanmıştır.

Benzer senaryo 1904'te tekrarlanmıştı. Osmanlı yöneticilerinin Ermeni asilerle ilgisi olan Amerikan okullarını kapatması ve Amerikan vatandaşlığına geçen bazı Ermenileri tutuklaması üzerine bir Amerikan filosu İzmir limanına gelmiş ve İzmir'i bombardımana tutacağı tehdidinde bulunmuştur. Sonuçta tutuklu Ermeniler serbest bırakılmış ve kapatılan okullar yeniden açılmıştır. [470]

Netice itibariyle Amerikan hükümetinin korumasında Ermeniler arasında Protestanlığın neşri yolunda büyük bir mesafe kat eden Amerikan misyonerleri, Osmanlı-Amerikan ilişkilerinin önemli bir öğesi olmuşlardır. Misyonerler, bir taraftan başta Ermeniler ve Bulgarlar olmak üzere Osmanlı imparatorluğundaki ayrılıkçı hareketlerin hazırlayıcı bir faktörü olurken, bir taraftan da Amerika'nın Monroe doktrininin "karışmama" politikasına aykırı olarak Osmanlı Devleti üzerinde tehditkâr bir tutum benimsemesine neden olmuşlardır.

Bununla birlikte; Osmanlı hükümeti misyonerlerin menfi faaliyetlerine karşı kısmen bir takım önlemler almasına rağmen, temelde varlığının devamı için yürüttüğü "denge" politikasının da bir gereği olarak ABD ile iyi ilişkilerini korumayı ve sorunları uzlaşı ile çözmeyi benimsemiştir. Ancak uzlaşı çabası genellikle Osmanlı hükümetinin tavizler vermesiyle sonuçlanmıştır. Her şeye rağmen Amerika ile ilişkilerini bozmamaya çalışan dönemin Osmanlı

---

[470] Erhan, "*Ottoman Official Attitudes...*", s. 206-207.

devlet adamları bir taraftan da Ermeni Sorunu'nun gerçek yüzünü Amerikan kamuoyuna tanıtmaya çalışmışlardır. Özellikle, 1887-1896 yıllarında Osmanlı Washington elçisi Alexandre Mavroyeni bu konuda büyük çaba ve başarı göstermiştir. Mavroyeni Bey Amerika'da Ermeni komitecileri ve ruhban sınıfına karşı amansız mücadelesini yürütürken, Amerikan hükümeti ile "samimi" ilişkilerin devamını da gerekli görmüştür. Misyoner Knapp'ın sınır dışı edilmesi ile ilgili olarak Amerika'da Osmanlı karasularına Amerikan gemisinin gönderilmesi için Amerikan hükümetine baskı yapıldığı ve Amerika'da *"herkesin ABD hükümetinin Osmanlı hükümetine oldukça şiddetli tavır alacağını düşündüğü"* bir sırada Mavroyeni, *"Amerikan ahalisine hoş görünmenin"* Osmanlı Devleti'nin menfaati gereği olduğunu tavsiye etmiştir. Mavroyeni Amerikan halkını merkeze almıştı; çünkü Amerika'da cumhuriyet idaresi 4 yılda bir yapıldığı için Amerikan halkının sempatisinin her zaman gerekli olduğunu düşünmüştür. [471] Bu düşünce aynı zamanda Osmanlı hükümetinin hareket tarzının belirleyici unsurlardan biri olmuştur.

[471] BOA, *HR. SYS.*, 55/1, 10. 10. 1896, s. 41-44.

Sonuç

Osmanlı topraklarında 15. yüzyıl ortalarında Katolik Fransız misyonerlerce başlayan misyonerlik çalışmaları, 18-19. yüzyıllarda İngiliz, Amerikan, Alman, İtalyan, Hollandalı misyonerlerin de katılmasıyla geniş bir saha kazanmış ve 19. yüzyılda en parlak devrini yaşamıştır. Kuşkusuz, Osmanlı topraklarına gelen misyonerler arasında, en kapsamlı ve etkili çalışmaları yürütenler Amerikan misyonerleri olmuştur. Özellikle de Amerikan misyoner teşkilatları arasında da ABCFM öne çıkmıştır. Bir çok misyoner teşkilatına göre geç bir tarihte, 19. yüzyıl başlarında Osmanlı topraklarına gelen ABCFM misyonerleri, İngiliz ve Amerikan diplomatlarının himayesinde, İngiliz Protestan teşkilatları ile işbirliği içinde misyon çalışmalarının ilk 20 yılında Osmanlı kentlerine sağlam bir şekilde yerleşmiş ve sonraki 30 yıl içinde muazzam bir gelişme kaydetmişlerdir. Bunun sonucu olarak da daha 1853'te, A. H. Layard'ın deyimiyle *"Türkiye'de Protestan etkinin hissedilmediği bir yer bulunmamaktaydı"*

Bu gelişme içinde ABCFM Osmanlı Balkanlarındaki çalışmalarını, bu coğrafyanın özellikle Yunanistan, Bulgaristan ve Arnavutluk bölgelerinde yürütmüş, ancak daha ziyade Bulgarlar arasında etkili olmuştur. ABCFM'nin 1830'lu yıllarda bölgeye gönderdiği misyonerlerce yürütülen fizibilite çalışmaları, 1840'lardaki literatür çalışmalarıyla devam ettirilmiştir. Özellikle C. Hamlin'in 1857 yılındaki gezisi, ABCFM'nin Bulgaristan'daki teşkilatlanması ve gelecekteki faaliyetleri için bir dönüm noktası olmuştur.

ABCFM'nin büyük önem atfettiği Bulgaristan'daki misyon çalışmaları, özellikle Bulgarların eğitimi üzerinde yoğunlaşmıştır. Amerikan misyonerlerinin eğitim-kültür politikalarına, Bulgarların misyoner eğitim kurumlarına ve yayınlarına duymuş oldukları ilgi de önemli etki yapmıştır. Bütün bu çalışmalarının sonucunda her ne kadar ABCFM, 1860'ların sonunda Bulgaristan'da bir Protestan Bulgar cemaat yaratmayı başarmışsa da, yine de tam bir başarı elde edememiştir. ABCFM misyonerleri, her sahada olduğu gibi Bulgaristan'da da Protestanlaştırmanın bir çalışma metodu olarak Bulgarların sorunlarıyla yakından ilgilenmiş, onlara yardım ederek sempatilerini kazanmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda Amerikan misyonerleri, Bulgarların dinî olarak Yunan kilisesine, siyasi olarak da Osmanlı hükümetine karşı mücadelelerinde onların yanında yer alarak taraf olmuşlardır. 1876 Bulgaristan Ayaklanması bu duruşun önemli bir göstergesi olmuştur. Sonuçları itibariyle 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin siyasi tarihinde ilk sıralara konulabilecek gelişmelerden biri olan Bulgar Ayaklanması'nın Avrupa ve Amerika kamuoyuna Türk/İslam aleyhtarı bir tonda aktarılarak geniş çaplı kampanyalara dönüştürülmesi, büyük ölçüde Amerikan misyonerleri sayesinde olmuştur. Bu şekilde Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'nden kopuş sürecine katkı yapan Amerikan misyonerleri, yetiştirmiş oldukları Bulgar öğrencilerle de Bulgaristan'ın idarî, hukukî, eğitim ve kültürel yapılanmasında doğrudan doğruya rol oynamışlardır.

ABCFM misyonerleri, belki de bütün misyon sahaları içinde en büyük başarısını Anadolu'da Ermeniler arasında elde etmişlerdir. Anadolu'da tesis etmiş oldukları hastane, dispanser, yetimhane, kilise ve okul gibi dinî, sosyal ve eğitim kurumları aracılığıyla Ermeni topluma nüfuz etmiş, 1890'ların Ermeni Sorunu'nun hazırlayıcı unsuru olmuşlardır. Misyonerler "*Ermenilerin en büyük dostu ve hamisi*" ola-

rak Ermeni Sorununun işlenmesinde ve devamında da aktif bir pozisyon almışlardır. Bu meyanda düzenledikleri mitingler, kilise vaazları, yardım organizasyonları, basın yoluyla propaganda, Amerikalı ve Avrupalı devlet adamları nezdindeki girişimler ve hatta Ermeni komitecilerle işbirliğine kadar varan eylemler, "Ermeni Sorunu"nu "Amerikan sorunu" haline getirmiştir. Ne yazık ki, bütün bu eylemler "*Hıristiyan-Müslüman çatışması*" ekseninde "Haçlı" temasıyla işlenmiştir.

Bu meyanda Osmanlı hükümeti ile ilişkilerini kapitülasyonlara dayandırarak otorite bir güç olarak tanzim eden Amerikan misyonerleri, çoğu zaman kendi hükümetini de istedikleri yöne kanalize edebilmişlerdir. Kuşkusuz, Amerikan misyonerleri her şeyden önce "Doğu"da ABD emperyal çıkarlarının bir aracı olarak "*devlet içinde devlet*" görünümü vermiştir. Onların sahip olmuş oldukları siyasi-ekonomik güç, Osmanlı devletini tazminat ödemeye, Amerikan donanmasını harekete geçirmeye, Osmanlı hükümetini almış olduğu tedbirlerden geri adım attırmaya varacak şekilde değişik biçimler almıştır. Bütün bunların yanında Amerikan ve Avrupa (özellikle İngiliz) kamuoyunda "kötü Türk" imajının mimarı da onlar olmuştur. Misyonerlerle beraber Amerika'daki Rum, Ermeni lobilerin ve Lübnanlı Hıristiyanların yıllarca sürdürdükleri anti-Türk propaganda zamanla içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Öyle ki, 1927'de Türkiye'nin Washington elçisi Muhtar Bey, New York'a ulaştığında, oteline ancak polis korumasında gidebilmiştir. [472] Dolayısıyla, ABD misyonerleri, siyasi güç ve etkileriyle 1890'lardan imparatorluğun sonuna kadar Osmanlı-Amerikan diplomatik ilişkilerinin belirleyici öğelerinden biri olmuşlardır. Misyoner-Babıali rekabetinde ABD

---

[472] Hasan Tahsin Fendoğlu, *Modernleşme Bağlamında Osmanlı-Amerika İlişkileri (1786-1929)*, İstanbul, Mart 2002, s. 238.

hükümetinin politik tavrı vatandaşları lehine, "karışmama" politikasına aykırı olarak zaman zaman tehditkâr bir durum alabilmiştir. Buna karşın Babıali "ehveni şer" olarak gördüğü ABD'ye karşı "hoş görünmeyi" prensip olarak benimsemiştir.

Bibliyografya

I-Kaynaklar

a-Yayımlanmamış Kaynaklar

1-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),

BEO Sadaret Evrakı Mektubi Mühime Kalemi (A. MKT. MHM.), 637/23, ; 655/16, 16 Ca. 1313; 657/45, 12 C. 1313, 658/14, 19 Ş. 1313; 667/11, 1 M. 1313; 689/18 30 Z. 1319; 694/1, 5 Z. 1312; 694/6, 09 L. 1313; 695/13, 15 L. 1311; 702/19, 23 N. 1313; 733/28, 13 N. 1310; 749/5,16 Za. 1310.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 5. Şube Müdüriyeti (DH. EUM. 5. Şb.), 30/1, 1 M. 1335.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT.), 1391/1, 8 Ca. 1304; 1409/106, 10 B. 1304; 1509/67, 13 N. 1305.

Hariciye Siyasi (HR. SYS.), 30/26, 03. 04. 1895; 55/1, 10. 10. 1896; 54/4, 13. 08. 1896; 61/3, 11. 07. 1891; 61/18, 20. 04. 1892; 62/1, 09. 01. 1893; 64/25, 20. 08. 1895; 64/27, 17. 09. 1995; 64/35, 14. 10. 1895; 64/41, 05 11. 1895; 65/46, 25. 04. 1896; 65/48, 05. 05. 1896; 69/14, 30. 09. 1892; 69/27, 11. 01. 1896; 73/26, 14. 04. 1895; 73/56, 25. 01. 1896; 74/9, 29. 05. 1896; 207/30, 15. 12. 1862; 207/36, 23. 02. 1863; 207/51, 23. 7. 1863; 208/9, 10. 11. 1869; 209/5, 24. 08. 1865, 210/15, 24. 06. 67; 2735/10, 11. 10. 1889; 2737/30, 14. 04. 1894; 2739/18, 29. 12. 1894; 2739/22, 14. 01. 1895; 2740/25, 23. 09. 1895; 2740/27, 02. 10. 1895, 2740/48, 21. 11. 1895; 2740/49, 07. 12. 1895; 2741/17, 07. 02. 1896; 2741/59, 08. 08. 1896; 2829/50, 02. 03. 1894; 2830/1; 2830/2; 2834/20; 2834/32, 15. 01. 1896; 2850/3, 27. 06. 1895; 1850/5, 28. 06. 1895; 2854/41, 31. 12. 1894; 2855/29, 01. 02. 1895; 1857/83, 28. 10. 1895; 2858/13, 27. 11. 1895; 2858/48, 12. 12. 1895; 2860/100, 30. 11. 1896; 2860/103, 05. 12. 1896; 2881/15, 25. 10. 1915.

İrade Dahiliye, (İ. DH), 133/1313 L-48; 1015/80128, 10 B. 1304; 83576, 11 Ca. 1305.
İrâde Hususi (İ. Hus.), 8/1310 B-36, 11 B. 1310; 78; 18 R. 1315.
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 4/71, 8 Za. 1302; 20/54, 6 N. 1304.
Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), 102/38, 19 M. 1311.
Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK.), 151/110, 27 M. 1317; 215/44, 8 M. 1322.
Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller (Y. PRK. AZJ.), 15/50, 6 L. 1306; 21/53, 17 Ş. 1309; 26/80, 29 Z. 1310; 52/28, 22 S. 1325; 52/99, 2 R. 1325.
Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y. PRK. BŞK.), 19/27, 27 M. 1308; 29/41, 24 B. 1310, 34/28, 3 C. 1311.
Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. DH.), 5/15, 12 C. 1309; 5/83, 15 N. 1310; 8/6, 22 M. 1312; 10/58, 29 Z. 1315.
Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlikler Tahriratı (Y. PRK. EŞA.), 16/96, 30 B. 1310; 17/19, 3 N. 1310; 21/2, 9 B. 1312, 23/6, 7 Ca. 1313.
Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. HR.), 3/87, 29. Z. 1295; 25/51, 12 Z. 1315.
Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı (Y. PRK. MF), 3/31, 1311; 5/20, 2 R. 1325.
Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Müfettişlik ve Komiserlikler Tahriratı (Y. PRK. MK.), 9/49, 9 Ş. 1317.
Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Maliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. ML.), 18/3, 1315.
Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Meşihat Dairesi maruzat (Y. PRK. MŞ.), 7/23, 13 Ra. 1318.
Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı Bölümü (Y. Mtv.), 77/64, 15 B. 1310; 77/81, 24. 04. 1309; 185/33, 9 Ş. 1316; 238/75, 13 l. 1320; 302/216, 28 Ş. 1325.
Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y. PRK. MYD.), 13/31, 13 M. 1311;
Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM.), 36/27, 24 Ca. 1313.
Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y. PRK. UM.), 26/67, 3 Ca 1313; 26/68, 26 Ş. 1310; 26/79, 21 N. 1310; 29/58, 25 Ra 1311; 44/96, 27 Ş. 1316; 51/38, 11 R. 1318; 67/30, 12 Ş. 1321; 77/29, 30 B. 1323.
Zabtiye Nezareti (ZB), 426/93, 1322; 590/129, 1322.

2-American Board of Commissionars Foreign Missions Arşivi

American Board of Commissionars for Foreign Missions-*ABCFM Project*, The Near East-ABC:16. 5. 1- Reel:502; Mission to the Armenians-Miscellaneous- ABC:16. 7. 2, Reel: 534. *ABCFM Project:* Reel: 596; Reel: 588, Western Turkey Mission-ABC 16. 9. 3- Reel: 596, Reel: 629, Reel 607.

b-Yayımlanmış kaynaklar

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876, General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt, Ed. David Gilland, Part1, Series B, vol. 2, 1984.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Part I: From the Mid-Nineteenth Century to the First World War, Series B: The Near and mİddle East 1856-1914, The Otoman Empire: Nationalism and Revolution 1885-1908, vol. 19, University Publications of America, 1985.

Repots 6 of the American Board of Commissionars for Foreign Missions presented at the Twenty-Eighth Annual Meeting Held in the City of Newark, N. J. , September 13, 14, 15, 1837, Boston, 1837.

Repots of the American Board of Commissionars for Foreign Missions, Presented at the Twenty-Ninth Annual Meeting Held in the City of Portland, Maine, 12-14 September 1838, Boston, 1838.

Turkey: No. 25 (1877), Further Correpondence Respecting the Affairs of Turkey, Printed by Harrison and Sons, London, 1877.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890), c. 1, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2004.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1891-1893), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, c. II, Ankara, 2004.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895), c. I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2007.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919), c. II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2007.

II-Araştırmalar

Ahmet Refik, "Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi", *Türk Tarihi Encümeni (TTEM)*, 1 Mart 1341, Nr: 8 (85), s. 75.

----------, "Türkiye'de Katolik Propagandası", *Türk Tarihi Encümeni (TTEM)*, No:82, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1340. s. 257-276.

AÇIKSES, Erdal, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

----------, "Osmanlı Devletindeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)", Osmanlı- Siyaset, c. 2, *Yeni Türkiye* dergisi, Ed: Güler Eren, Ankara, 1999, s. 192-203.

AKGÜN, Seçil "Kendi Kaynaklarında Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820-1924)", *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler, c. V, Ankara, 1994, s. 2121-2145.

----------, "Türkiye'de Cumhuriyet Öncesi Amerikan Eğitim Kurumları", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul: 21-25 Ağustos 1989, Tebliğler, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s. 591-602.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, "Osmanlı İmparatorluğu ve Dış Göçler (1783-1922)", *Toplum ve Bilim*, sa. 80, Bahar 1999, s. 144-170.

AKYÜZ, Yahya, "Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal iki Belge", AÜ. Eğitim Fakültesi Dergisi, 1970, c. 3, No. 1-4, Ankara, 1971, s. 121-128.

ALTINDAL, Aytunç, *Türkiye ve Ortodokslar-Yunanistan Patrikhane ve Ortodoks Kıskacı*, Anahtar Kitaplar, İstanbul, Mart 1995.

AYDIN, Mehmet, "Hıristiyanlık", *İslam Ansiklopedisi (TDV)*, c. 17, İstanbul, 1998, s. 340-358.

AYDIN, Mithat, "19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2004/1, Sayı:15, Denizli, 2004, s. 109-124.

ANADOL Cemal, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, Turan Kitabevi, İstanbul, 1982.

ANDERSON, Rufus, *History of the Missions of the Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, vol. II, Congregational Publishing Society, Boston, 1872.

ARMAOĞLU, Fahir, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri, (Açıklamalı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

BOZKURT, Gülnihal, "ABD Vatandaşlığı İddiasında Bulunan Osmanlı Vatandaşlarına Dair Bazı Amerikan Belgeleri", *Prof. Dr. Jale Akipek'e Armağan*, Konya, 1991, s. 177-189

BUCKLE, George Earl, *The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield*, 1876-1881, vol. VI, The Macmillan Company, New York ,1920.

BURNABY, Fred, *At Sırtında Anadolu (On Horseback Through Asia Minor)*, Çev: Fatma Taşkent, İletişim Yayınları:550-Tarih:33, 4. Baskı, İstanbul, 2005.

BÜYÜKKARCI, Süleyman, *Türkiye'de Amerikan Okulları*, 2. Baskı, Yelken Basım-Yayım-Dağıtım, Konya, Ocak 2004.

CACANOSKA, Ružica, "The Emerge and Development of Protestanism in Macedonia", *Religion, State-Society*, vol. 29, No. 2, 2001, s.

CAN, B. Bülent, Birinci Haçlı Seferi I-Haçlı Seferlerinin İlanı, *Tarih ve Toplum*, sa. 161, Mayıs 1997, s. 287 (31)-291 (35).

CREIGHTON, Louise, *Missions Their Rise and Development*, Henry Holt and Company, New York, Williams and Norgate, London, 1912.

ÇALIK, Ramazan, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamit Devrinde Ermeni Olayları*, Kültür Bakanlığı Yayınları:2464, Ankara, 2000.

ÇELİK, Mehmet, *Süryani Tarihi (1)*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1996.

ÇETİN, Atillâ, "Maarif Nâzırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkındaki Raporu", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sa. 10-11, 1981-1982, İstanbul, 1983, s. 189-220.)

ÇİÇEK, Kemal, "Amerika'da Türk-Ermeni Çatışması ve Harry The Turk Cinayeti", *Ermeni Araştırmaları* dergisi, Ömer Engin Lütem, *c. 5-6, sa. 20-21, ASAM Yay. , Ankara, Kış 2005-İlkbahar 2006*, s. 65-86.

----------, "Türk-Amerikan İlişkilerinde Ermeni Diasporasının Rolü", *IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze Dış Tehditler)*, Elazığ:16-17 Ekim, Bildiriler, Ed: Orhan Kılıç-Mehmet Çevik, Elazığ, Mayıs 2004, s. 253-258.

DEMİRCİ, Kürşat, "Hıristiyanlık" *İslam Ansiklopedisi (TDV)*, c. 17, İstanbul, 1998, s. 328-340.

DWIGHT, Henry Otis, *Constantinople and its Problems- Its Peoples, Customs, Religions and Progress, Young Peoples Missionary Movement*, Anderson and Ferrier, New York, 1901.

EDDY, David Brewer, *What Next in Turkey-Glimpses of the American Board's Work in the Near East*, The Taylor Pres, Boston, 1913.

ELLIOT, Henry, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, Londan 1922.

ERASLAN, Cezmi, "I. Sasun İsyanı Sonrasında Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı Siyasi ve Sosyal Probemler", *Kafkas Araştırmaları II*, İstanbul 1996, s. 65-92.

----------, "Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001)*, Tertip Komitesi: Selçuk Erez-Mehmet Saray, Bildiriler, İstanbul Üniversitesi Yayınları-Yayın No: 4305, İstanbul, 2001, s. 77-105.

ERDOĞAN, Dişlen İnce, "XIX. Yüzyılda Ermeni İsyanlarının Çıkışında Rol Oynayan Görünmeyen Tehlike: Misyonerlik", *Türk Yurdu*, c. 26, sa. 225, Mayıs, 2006, s. 67-72.

ERGİN, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

ERGENÇ, Leman, *Bulgar Yayınlarında Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

ERHAN, Çağrı, "1830 Osmanlı-Amerikan Antlaşması'nın Gizli Maddesi", *Belleten*, c. LXII, sa. 133-135, Ankara, 1999, s. 457-465

----------, "Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries", *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı- The Turkish Yearbook of International Relation*, 2000, XXX, Ankara, 2001, s. 191-212.

----------,Türk-*Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitabevi, Ankara, Mayıs 2001.

Ermeni Komiteleri (1891-1895), Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 48, Ankara, 2001.

FENDOĞLU, Hasan Tahsin, *Modernleşme Bağlamında Osmanlı-Amerika İlişkileri (1786-1929)*, Beyan Yayınları:347, İstanbul, Mart 2002.

FORTNA, Benjamin C. , *Mekteb-i Hümayûn-Osmanlı İmparatorluğu-nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, Çev: Pelin Siral, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

FREELY, John, *A History of the Robert College The American College for Girls and Boğaziçi University (Bosphorus University)*, Ed. Ayşe Erdem, vol. I, 1st Edition, İstanbul, 2000.

GATES, Caleb Frank, *Not to Me Only*, Princeton University Press, Princenton, Oxford University Press, London, 1940.

GENCER, Ali İhsan, "Armenian Revolutionaries Regulations of 'The Country Revolutionary Organization' ", *The Eastern Question: Imperialism and the Armenian Community*, Türk Kültürünü İnceleme Enstitüsü Yayın: 74, Ankara, 1987, s. 39-65.

GORDON, Leland James, *American Relations with Turkey (1830-1930)- An Economic Interpretation*, Philadelphia, London, 1932.

GRABILL Joseph L. , *Protestant Diplomacy and the Near East-Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, University of Minnesote Press, Mineapolis, 1971.

GREENWOOD, Keith M. , *Robert College: The American Founders*, First Printing, Boğaziçi University Press, İstanbul, 2000.

GUCKERT, John Cecil, *The Adaptation of Robert College to its Turkish Environment, 1900-1927*, The Ohio State University, University Microfilms, Inc. , Ann Arbor, Michigan, 1968.

GÜNAY, Tuncer, *Haçlıların Ajan-Provokatör Kolları Misyonerler ve Fener Rum Patrikhanesi*, Berikan yay. Araştırma-İnceleme Serisi:1, Ankara, 2002.

GÜNDÜZ, Şinasi-AYDIN, Mahmut, *Misyonerlik-Hıristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye'ye Yönelik Faaliyetleri*, 1. Basım, Kaknüs Yayınları: 147, İstanbul, Nisan 2002.

HALL, Jr. William Webster, *Puritans in the Balkans-The American Board Mission in Bulgaria, 1878-1918 A Study in Purpose and Procedure*, Studia Historico-Philologica Serdicensia, Suplementi vol. 1, MCMXXXVIII, Sofia, 1938.

HAMLİN, Cyrus, *Among the Turks*, Robert Carter and Brothers, New York, 1877.

----------, *My Life and Times*, Sixth Edition, Reprinted by Permission of the Pilgrim Press, Boston, 1924.

HAYDAROĞLU, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ocak Yayınları, Ankara, 1993.

----------, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme", *Belleten*, c. LII, sa. 203, Ankara, 1988.

HAZMA, Yusuf, "1839-1876 Yılları Arasında Makedonya Slav Unsurunun Eğitim ve Kültür Yaşamında Tanzimat Islâhatlarının Yankıları", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* (Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989), Ankara, 1994,

HOCAOĞLU, Mehmed, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Anda Dağıtım, İstanbul, 1976.

HALİDÎ, M. (Hopkins, E. W.)- FERRUH, Ö. (Moore, G. F.), Tarihte ve Günümüzde Misyonerlik, Örgün Yayınevi-Kültür Dizisi Tarih ve Günümüzde: 4, İstanbul, 2006.

Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi, I,II*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:15, Ankara, 1998.

İNALCIK, Halil, "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s. 13-35.

----------, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık Ltd. Şti, İstanbul, 1992.

JELAVICH, Barbara, *The Establishment of the Balkan States, 1804-1920*, Seattle and London, 1977.

KANTARCI, Şenol, Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi, 1. Baskı, Aktüel Yayınları, İstanbul, Ekim 2004.

KARACA, Ali, "Türkiye'de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği (1878-1915)", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul, 2001, s. 107-170.

KARACA, Taha Niyazi, *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

KARAL, Enver Ziya, *Question Armenian (1878-1923)*, s. 13-15 (Basım yeri ve yılı verilmemiştir).

KARPAT, H. Kemal, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev: Recep Boztemur, İmge Kitabevi, 1. Baskı, Ankara. 2004.

KIRŞEHİRLİOĞLU, E[rol], *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, Bedir Yayınları-No:1, İstanbul, 1963.

KOCABAŞ, Süleyman, *Türkiye'de Gizli Tarih- Misyonerlik ve Misyonerler*, Vatan Yayınları:29, İstanbul, 2002.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, "Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)*, Ankara, 8-9 Mart 1990, s. 65-73.

----------, "XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989, Ankara, 1994,

----------, *Majestelerin Konsolosları-İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (2580-1900)*, 1. Baskı, İletişim Yayınları: 1006, İstanbul, 2004.

----------, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı", *Murat Sarıca Armağanı*, Ayrı Basım, Aybay Yayınları, İstanbul, 1988, s. 267-285.

----------, *Anadolu'daki Amerika- Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, 3. Baskı, Ankara, 2000.

KOLOĞLU, Orhan, *Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit*, İletişim Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 1998.

----------, "200 Yıllık İlişkilerin Resmî Olmayan Tarihi-Türk'le Amerikalı'nın Tanışması", *Tarih ve Toplum*, c. 28, sa. 163, Temmuz 1997, s. 17-25.

KÖPRÜLÜ, Orhan F. , "Tarihte Türk Amerikan Münasebetleri", *Bellten*, c. LI, sa. 200, Ankara, Ağustos, 1987, s. 927-947.

KURAT, Akdes Nimet, *Türk-Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959)*, Doğuş Ltd. Şirketi Matbaası, Ankara, 1959.

KUZGUN, Şaban, "Misyonerlik ve Hristiyan Misyonerliğin Doğuşu", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sa. 1, Kayseri, 1983, s. 59-82.

KÜÇÜKOĞLU, Bayram, *Türk Dünyasında Misyonerlik Faaliyetleri (Dünü-Bugünü-Yarını)*, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2003.

LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 1998.

MARTIN, Edwin W. , *The Hubbards of Sivas-A Chronicle of Love and Faith*, Fithian Press, Santa Barbara, 1991.

Mayewski (Rus Generali-Van, Erzurum Başkonsolosu), *Ermenilerin Yaptıkları Katliâmlar*, Çev: Azmi Süslü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1986.

McCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün (Death and Exile)-Osmanlı Müslümanlarına karşı yürütülen ulus olarak temizleme işlemi 1821-1922*, Çev: Bilge Umar, 3. Baskı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1998.

MILLMAN, Richard, *Britain and the Eastern Question 1875-1878*, Clarendon Press, Oxford, 1979.

MORLEY, John, *The Life of Gladstone*, vol. II, New York, 1903.

MUTLU, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*,Gökkubbe Yayınları-Türk Tarihi Dizisi: 4, İstanbul, 2005.

NESTOROVA, Tatyana, *American Missionaries Among the Bulgarians: (1858-1912)*, East European Monographs, Boulder, New York, 1987.

NORMAN, C. B. , *The Armenians Unmasked (Ermenilerin Maskesi Düşüyor)*, Yay. Haz. Yavuz Ercan, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkazi Yayınları, sa. 1, Ankara, 1993.

ORTAYLI, İlber "Balkanlarda Milliyetçilik", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul, 1985, s. 1026-1031.

----------, "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi*, c. 14, sa. 3, Ankara, Eylül 1981, s. 87-96.

ÖZCAN Azmi - BUZPINAR Ş. Tufan, *"Church Missionary Society İstanbul'da Tanzimat, Islahat ve Misyonerlik", İstanbul Araştırmaları 1*, İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1997, s. 67-79.

ÖZKAN, Salih, "Kayseri ve Yöresinde Azınlık ve Yabancı okullar", *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, 16-17 Nisan 1998, Yay. Haz. Ali Aktan-Ayhan Öztürk, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları No:3, Kayseri, 1998, s. 353-364.*

ÖZSOY, Osman, "Türk-Amerikan İlişkilerinin İlk Dönemi ve Amerika'daki İlk Tanıtım Faaliyetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sa. 114, Haziran 1998, s. 193-200.

POLVAN, Nurettin, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, c. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1952.

POOLE, Stanley Lane, *Lord Stratfod Canning'in Türkiye Anıları*, Çev: Can Yücel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları:83, Ankara, 1999.

RICHTER, Julius, *A History of the Protestant Missions in the Near East*, Edinburg and London, 1910.

SEDES, Halil, *1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları 1875-1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilalleri ve Siyasi Olaylar*, 1. Kısım, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1946.

SETON-WATSON, R. W, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question-A Study in Diplomacy and Party Politics*, Frank Cass and Co. Ltd. , New Impression, United States of America, 1971.

SEZER, Ayten, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", Osmanlı-Siyaset, c. 2, *Yeni Türkiye* dergisi, Ed: Güler Eren, Ankara, 1999, s. 181-191.

SHANNON, R. T. , *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*, Thomas Nelson and Sons Ltd, London, 1963.

SMITH, Eli- DWIGHT, H. G. O. , *Missionary Researches in Armenia Including A Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with A Visit to the Nestorian and Chaldean Christian of*

Oormiah and Salmas, George Wightman, Paternoster Row, London, 1934.

STAVRIANOS, L. S. , *The Balkans Since 1453*, New York, Chicago, San Francisco, Toronto, London, 1965.

STRONG, William E. , *The Story of the American Board-An Acconunt of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, The Pilgrim Press, Boston, New York, Chicago, 1910.

SUNGUROĞLU, İshak, *Harput Yollarında*, c. 2, Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları No:2, İstanbul, 1959.

SÜRMELİ, Serpil, "I. Sason İsyanı ve Gelişen Olaylar Çerçevesinde İngiliz Siyasi Tavrının Değerlendirilmesi", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Yay. Haz: Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları (ASAM-EREN), No: 3, Ankara, 2003, s. 317-327.

ŞAFAK, Nurdan, *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı (OSAV), Yayınları, İstanbul, Mart 2003.

ŞAHİN, M. Süreyya, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1996.

ŞAŞMAZ, Musa, *British Policy and the Application of Reforms for the Armeians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Turkish Historical Society Printing House, Ankara, 2000.

ŞİMŞİR, Bilâl N. (Ed. Par.), *Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Armeniennes (1894-1895)*, vol. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

----------, (Ed. par), *Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Armeniennes (1895-1896)*, Vol. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

----------, (Ed. By), *British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895)*, vol. 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

----------, *Rumeli'den Türk Göçleri-Belgeler-Bir Geçiş Yılı (1879)*, c. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

----------, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine" *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri*, 8-12 Ekim 1984, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları: 628, Erzurum, s. 79-124.

----------, "Washington'da Osmanlı Elçisi Alexandre Mayroyeni Bey ve Ermeni Gailesi", *Ermeni Araştırmaları* dergisi, Ömer Engin Lütem, c. 1, No:4, ASAM Yay. , Aralık 2001-Ocak-Şubat 2002, s. 32-54.

Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları-Sultan Abdülhamid, 2. Baskı, Boğaziçi Yayınları:98, İstanbul, Ocak1990.

TOZLU, Necmettin, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Akçağ Yayınarı:76, Ankara, 1991.

TURAN, Ömer, "American Protestant Missionaries and Monastir, 1912-17: Secondary Actors in the Construction of Balkan Nationalisms", *Middle Eastern Studies*, 36, 4, October, 2000, s. 119-135.

----------, "Amerikan Misyonerlerinden E. Simith ve H. G. O. Dwigh'e Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler", *'Ermeni Soykırımı' İddiaları-Yanlış Hesap Talât ve 'Tehcir'den dönünce*, Der: Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara, 2006, s. 191-230.

----------, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları", *XII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 12-16 Eylül 1994, c.. III, Ankara, 1999, s. 1097-1109.

----------, "19. Yüzyıl Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 4-8 Ekim 1999, c. III, Kısım: III, Ankara, 2002, s. 1547-1564.

----------, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları:549, 10. Basım, Ankara, 2005.

TÜMER, Güney – KÜÇÜK, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2002.

ULUBEN, Erol, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul, 1975, s. 32.

UMUNÇ, Hikmet, "On the Edge of the Civilized World: Cyrus Hamlin and the American Missionary Work in Turkey", *Belleten*, c. LXVIII, sa. 253, Aralık 2004, Ankara, 2005, s. 671-685.

URAS, Esat, "Ermeni Cemiyetleri", Ed: Ertuğrul Zekâi Ökte, *Otoman Archives Yıldız Collection- The Armenian Question*, c. 3, 1989.

----------, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. Baskı, Bilge Yayınları, İstanbul, 1987.

WASHBURN, George, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Houghton Mifflin Company, Boston and New York, 1909.

VAHAPOĞLU, Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları:3057, İstanbul, 1997.

WHITE, George E. , *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hâtıraları*, Ter: Cem Târık Yüksel, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995..

WIRTHWEIN, Walter G. , *Britain and the Balkan Crisis, 1875-1878*, Columbia University Press, New York and London, 1935.

YUVALI, Abdülkadir, "*Ermeni İsyanlarında Misyoner Okullarının Rolü*", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Kars, 17-21 Haziran 1991, s. 203-214..

YAVUZ, Ünsal, *Fransız Dışişleri Bakanlığı Belgelerinde Ermeni Kırımları Sorunu*, Ankara, 1982.

Belgeler

Okullar	*Öğrenim Süresi*	*Okutulan Dersler*
Etfal Bahçeleri[473] (Okul Öncesi)	2	Muhtelif Oyunlar, Pratik Zekayı Geliştirici Çeşitli Etkinlikler, Okuma-Yazma Öğretimi.
İptidailer	3	Ermenice İmla, Ermenice ve İngilizce Kıraat (Okuma), İlmihal-ı Erbaa, Kitab-ı Mukaddes, resim, jimnastik, Müzik.
İdadiler	3[474]	
1. Sınıf		İngilizce Okuma, Kitabet ve Tercüme, Coğrafya, Kıraat-ı Hamseye Dair Bilgi, Tahrir ve İlm-i Hesap.
2. Sınıf		İngilizce Okuma, Kitabet (Yazma) ve Tercüme, Ermenice Takrir Üzerine Kitabet, Mevcut Ermeni Dilinin Nahvı (Sözdizimi) ve Telaffuzu, Coğrafya (Yeryüzünün Siyasi Taksimatı ve Haritalar), Usul Kıraati, İlm-i Hesap (Küsurat- 'Adiye, Toplama).
3. Sınıf		İngilizce Okuma, Yazma ve Tercüme, Mevcut Ermenice (Nahv, Telaffuz ve Tahrir), Coğrafya (Yeryüzünün Coğrafi Durumu), İlm-i Hesap (Küsurat-ı İş'ariye, Oran-Orantı, Faiz), Fransızca Kıraat ve Tercüme (Bazı erkek okullarında ve bütün kız okullarında).
Kolejler	4	
1. Sınıf		İngilizce (Nahv, İmla ve Tahrirat), Ermenice (Eski Ermeni Müelliflerinin Eserleri ve Eski Ermeni Dilinin Nahvı ve Takriri Usulü Üzerine Kitabet ve Tahlil), Fransızca Kıraat, Tercüme ve Nahv (Özellikle kız okullarında), Türkçe (Elifba, Hece, Kitabet ve Takrir), Genel Tarih (Kurun Öncesi-Yüzyıl Öncesi), Riyaziye, İlm-i Hesap (Son Kısmı), Cebir (Giriş Düzeyinde).

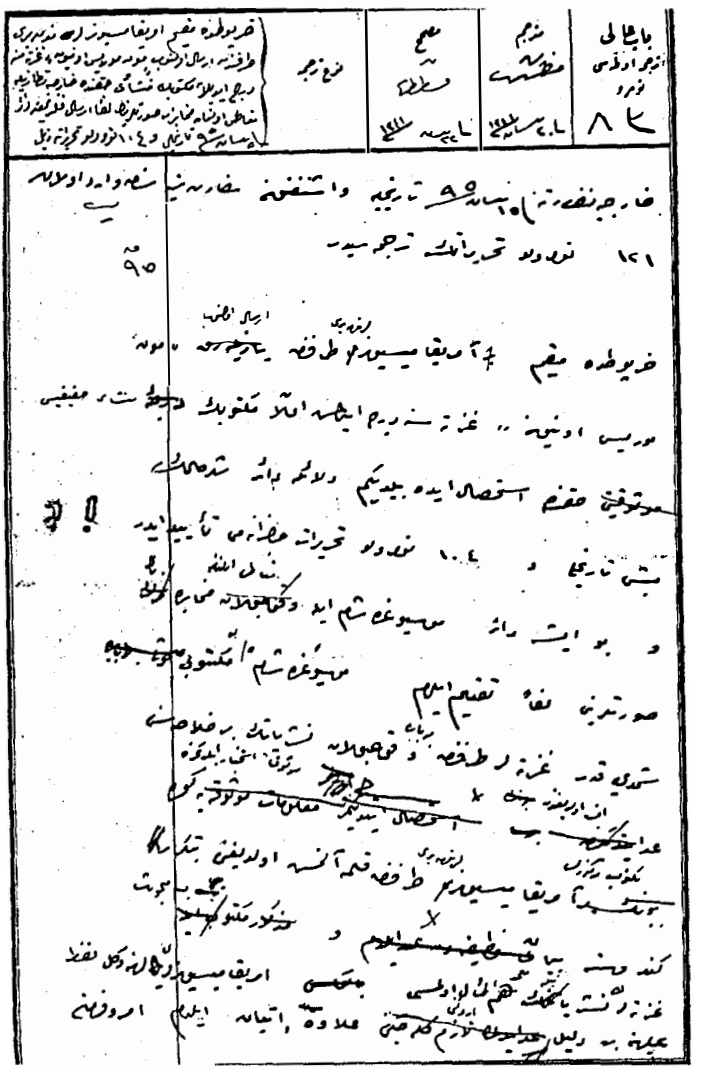
[473] Bu okula 6-8 yaş grubu öğrenciler alınmaktadır.

[474] İdadiler öğrenim sürelerinde vilayetlere veya şehirlere göre farklılık görülmektedir. Örneğin idadilerin öğrenim süreleri bazı şehirlerde 4 yıldır. Bu idadilerin programı da buna uygun düzenlenmiştir.

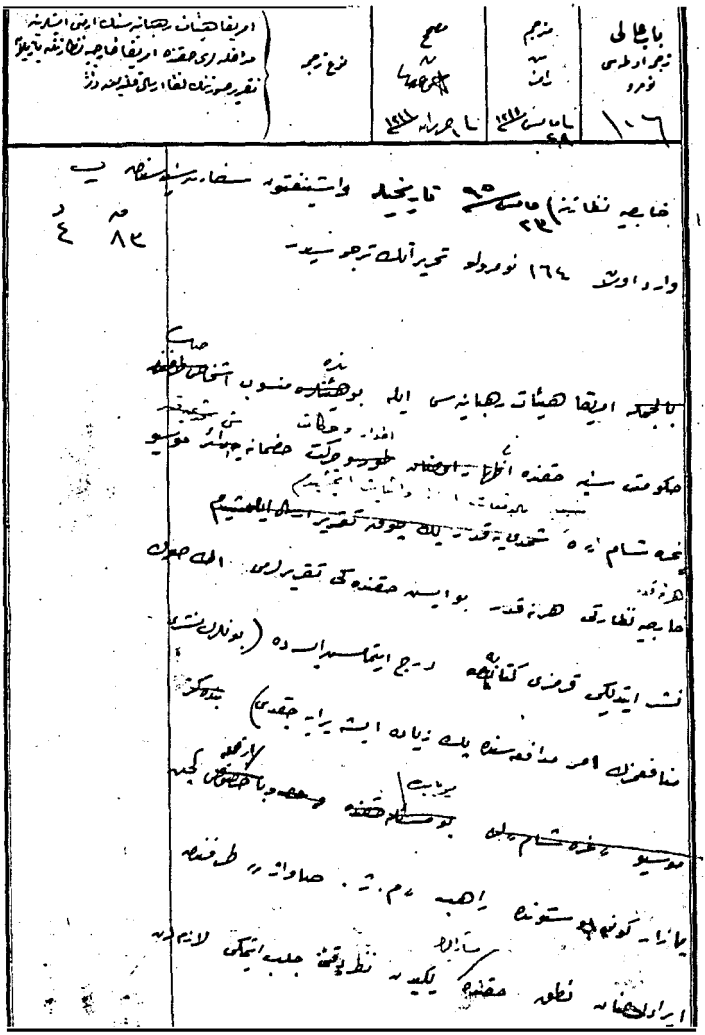
2. Sınıf		İngilizce (Nahv, Tahlil ve Takrir üzerine Kitabet ve Edebiyat), Fransızca Nahv (Kız Okulları İçin), Ermenice (Eski ve Yeni Ermeni Dilleri Edebiyatı tahlil ve Usul-ı Tahrir), Türkçe Tercüme Fizyoloji, Cebir (İkinci Derecede Muhtasar Hendese İlmi), Genel Tarih (Kurun-ı Evvelin Son Kısmı).
3. Sınıf		Ermeni Edebiyatı (Telif ve İnşa, Tahlil), Fransızca Tercüme ve Nahv (Kız Okullarında), Türkçe Kitabet ve Türkçe'ye Tercüme, Nahv, İnşa ve Tekellüm, Muhtasar Hendese'nin Sonu, ilm-i Hikmet ve İlm-i Nebatat (Kız Okullarında), Kimya ve Yıldızlar Bilimi (Erkek Okullarında).
4. Sınıf		Ermenice (Eski ve Yeni Ermenice'nin İnşaları), Fransızca Tercüme ve Nahv (Kız Okullarında), Türkçe Tercüme, İslam Hukuku, Arapça, Farsça, Diller ve Ahlak Felsefesi, Genel Tarih ve Medeniyet Tarihi (Erkek Okullarında), Psikoloji (İlm-i Ahval-ı Ruh), Yeryüzünün zenginlikleri (İlm-i Servet, Tabakatü'l-Arz).
İlahiyat Sınıfı[475]		Protestanlık Usul ve Kaideleri.

Ek 1: Amerikan misyonerlerinin Ermeniler arasındaki faaliyetlerine dair Rus Miralayı Potiyat'ın raporuna göre Amerikan okullarının programı.

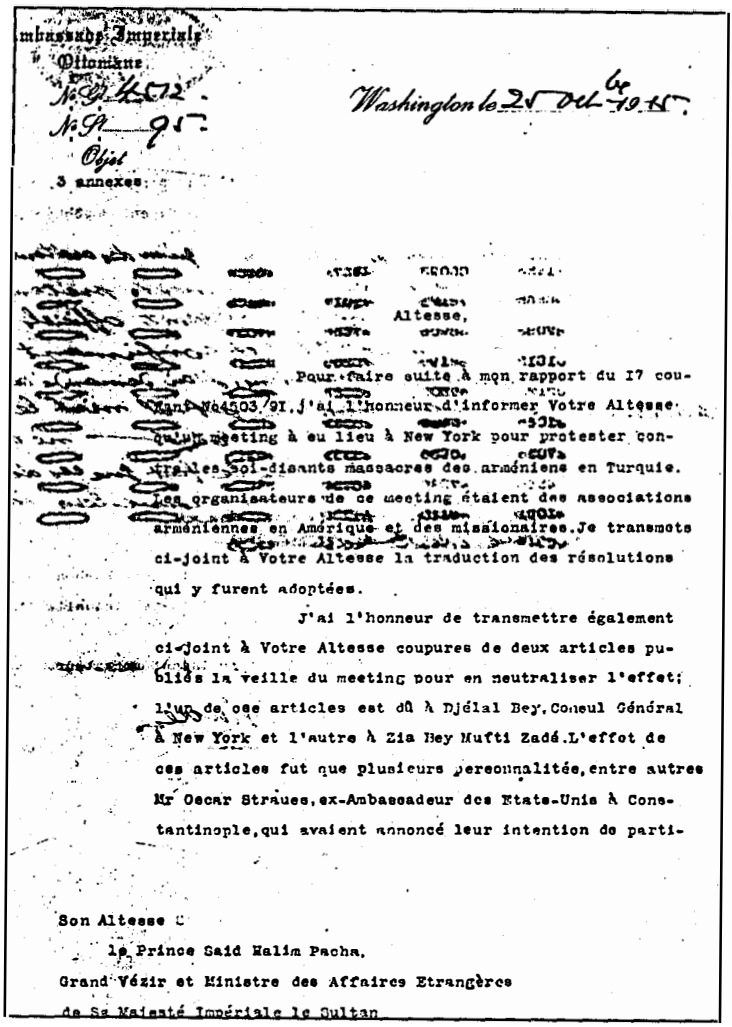
[475] Buralardan yetişenler papazlığa hak kazanırlardı.

Ek 2: BOA., *HR. SYS.*, 55/1, 10. 10. 1896, s. 300/1. Harput'taki Amerikan misyonerlerinden biri tarafından "Moon Moris Union"da yayımlanan mektup hakkında Mavroyeni Bey'in Hariciye Nezareti'ne gönderdiği tahriratın ilk sayfası.

Ek 3: BOA. , *HR. SYS.* , 55/1, 10. 10. 1896, s. 291. Amerikan ruhban sınıfının Ermeni işlerine müdahaleleri hakkında Amerikan Dışişleri'ne gönderilen 23 Mayıs 1895 tarihli takririn ilk sayfası.

Ambassade Impériale
Ottomane
No. 4672.
No. 91.
Objet
3 annexes.

Washington le 25 Oct 1915.

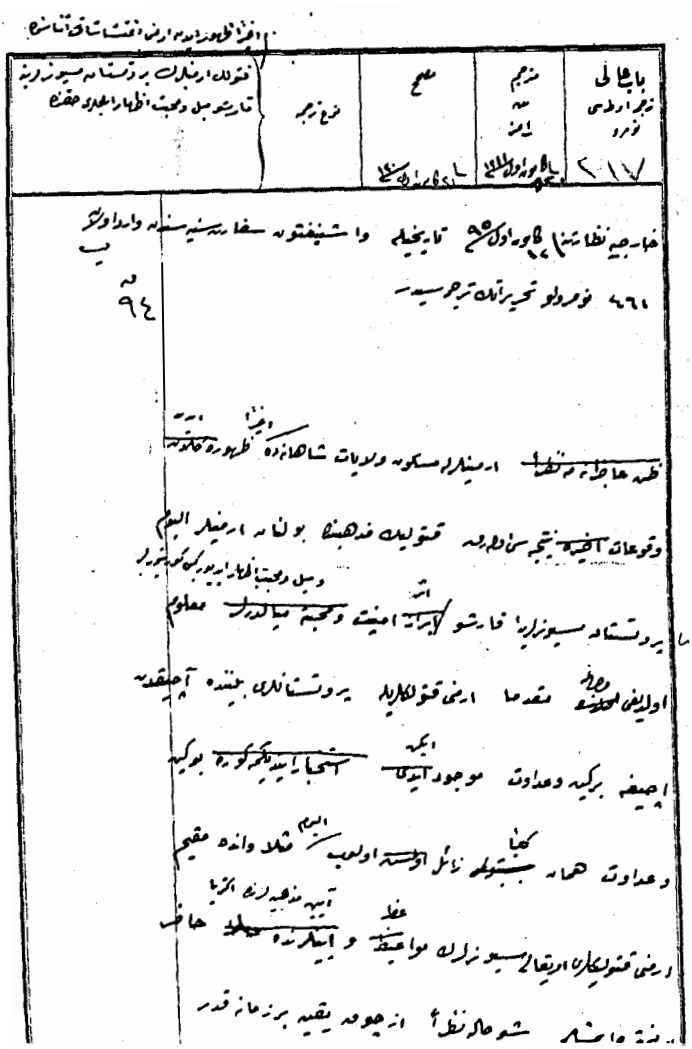
Altesse,

Pour faire suite à mon rapport du 17 cou-
rant No 4503/91, j'ai l'honneur d'informer Votre Altesse
qu'un meeting à eu lieu à New York pour protester con-
tre les soi-disants massacres des arméniens en Turquie.
Les organisateurs de ce meeting étaient des associations
arméniennes en Amérique et des missionaires. Je transmets
ci-joint à Votre Altesse la traduction des résolutions
qui y furent adoptées.

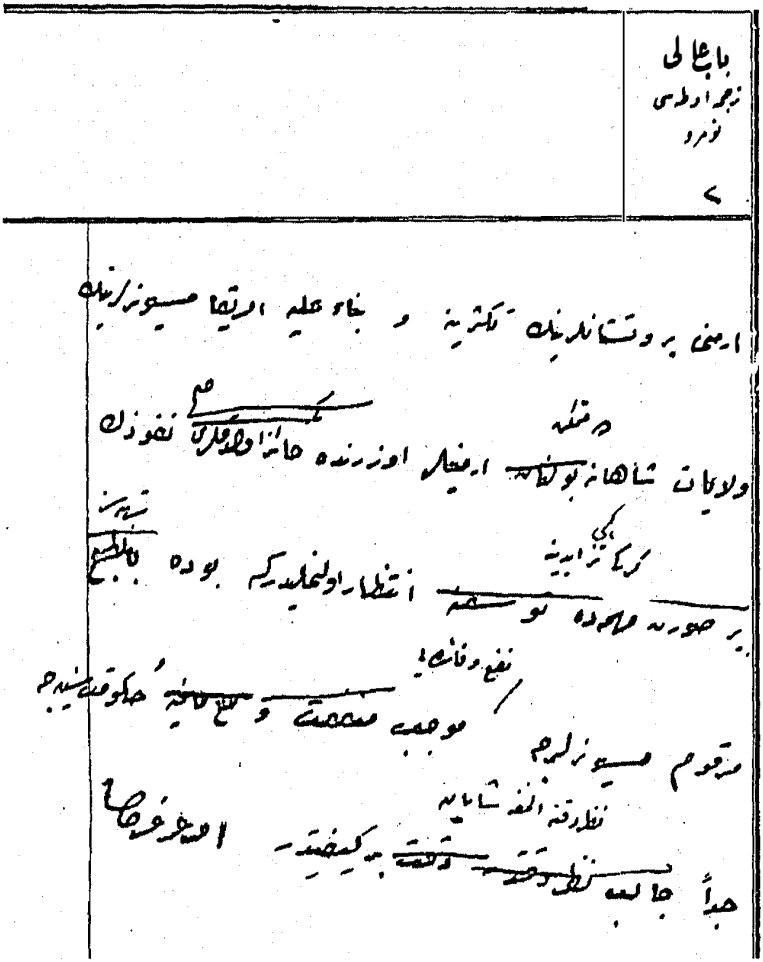
J'ai l'honneur de transmettre également
ci-joint à Votre Altesse coupures de deux articles pu-
bliés la veille du meeting pour en neutraliser l'effet;
l'un de ces articles est dû à Djélal Bey, Conseul Général
à New York et l'autre à Zia Bey Mufti Zadé. L'effet de
ces articles fut que plusieurs personnalités, entre autres
Mr Oscar Straues, ex-Ambassadeur des Etats-Unis à Cons-
tantinople, qui avaient annoncé leur intention de parti-

Son Altesse
le Prince Said Halim Pacha,
Grand Vézir et Ministre des Affaires Etrangères
de Sa Majesté Impériale le Sultan

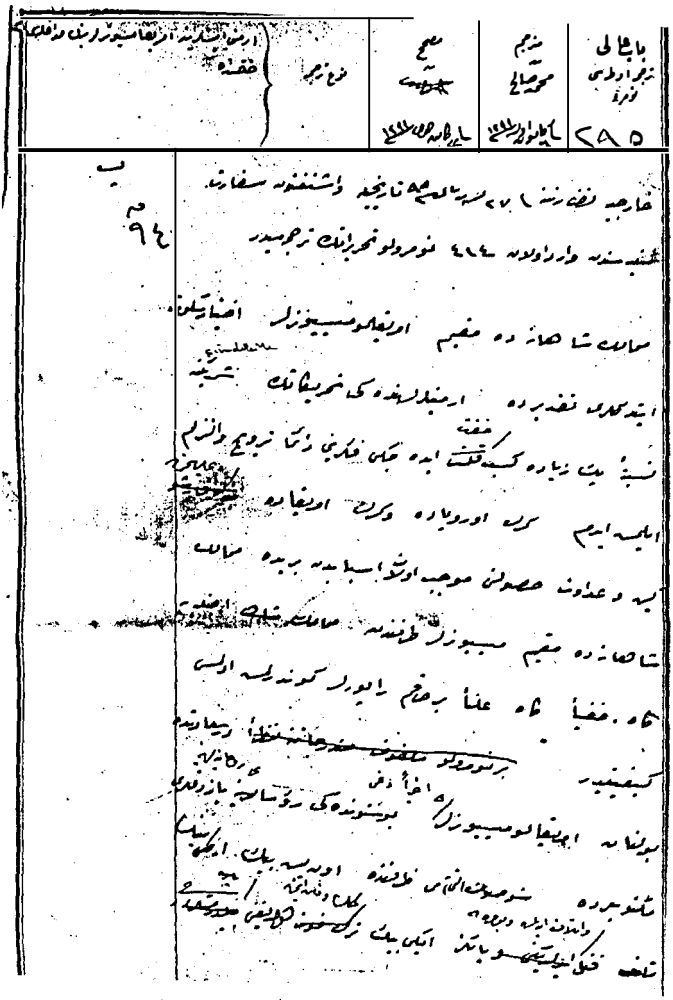
Ek 4: BOA. , *HR. SYS.* , 2881/15, 25. 10. 1915. Osmanlı Devleti'nde Ermenilere zulmedildiği konusunda Amerikan hariciyesinden birinin de iştirakiyle, Ermeni komiteleri ve misyonerlerce New York'ta düzenlenen miting ve konsolos Celal Bey'in cevabî ret makaleleriyle bu hususta daha etkili olmak için izlenecek tekzip yöntemi konusunda elçiliğin yazısı.

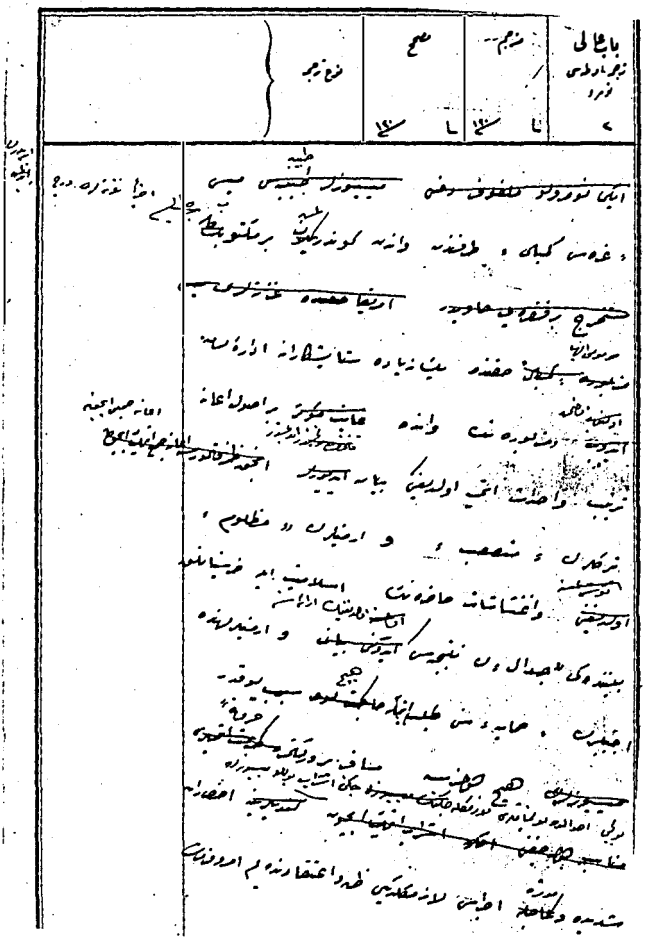
Ek 5: BOA. , *HR. SYS.* , 2858/43, 12. 12. 1895. Ermenilerin sonradan meydana gelen olayların sonucu olarak Amerikan misyonerlerine daha fazla meyl ve muhabbet ettiklerine dair Washington elçiliğinin 12 Kanun-ı Evvel 1895 tarihli yazısının ilk sayfası.

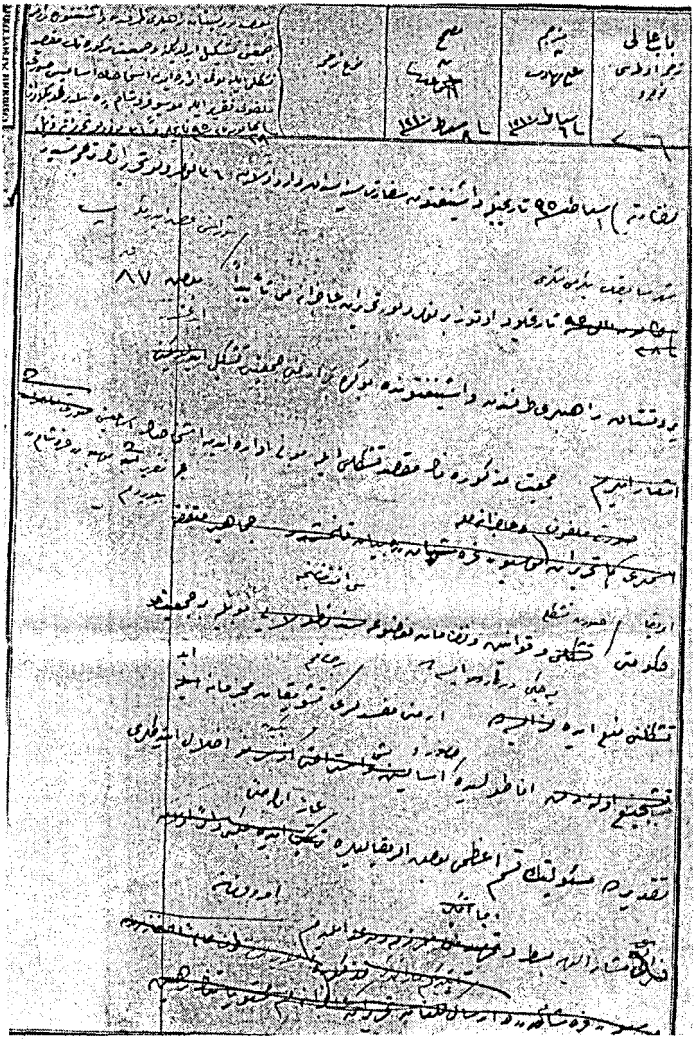
Ek 6: BOA. , *HR. SYS.* , 2858/43. Ermenilerin sonradan meydana gelen olayların sonucu olarak Amerikan misyonerlerine daha fazla meyl ve muhabbet ettiklerine dair Washington elçiliğinin 12 Kanun-ı Evvel 1895 tarihli yazısının ikinci sayfası.

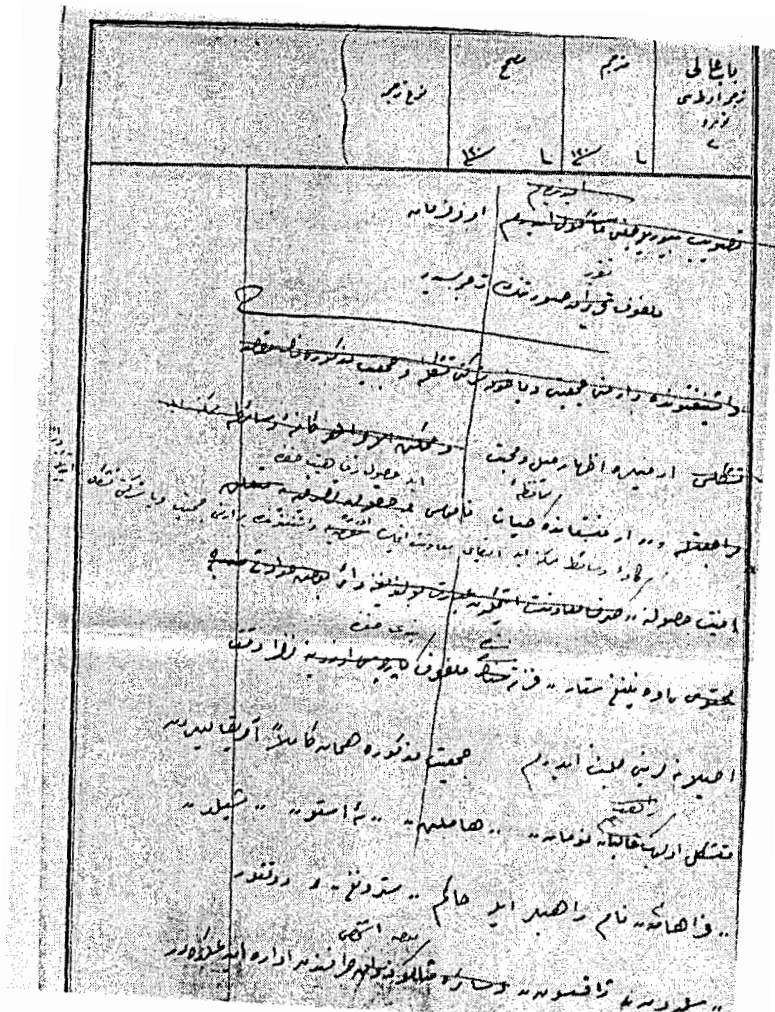
Ek 7: BOA. , *HR. SYS.* , 2858/13, 27. 11. 1895. Amerika ve Avrupa'da Osmanlı'ya karşı kin ve nefrete neden olan sebeplerden birinin Osmanlı topraklarındaki Amerikan misyonerleri olduğunu ve buna dair misyoner mektuplarına, bu çerçevede de Van'daki misyoner G. Kemball'ın faaliyetlerine işaret eden Mavroyeni Bey'in 27 Teşrin-i Sani 1895 tarihli yazısının ilk sayfası.

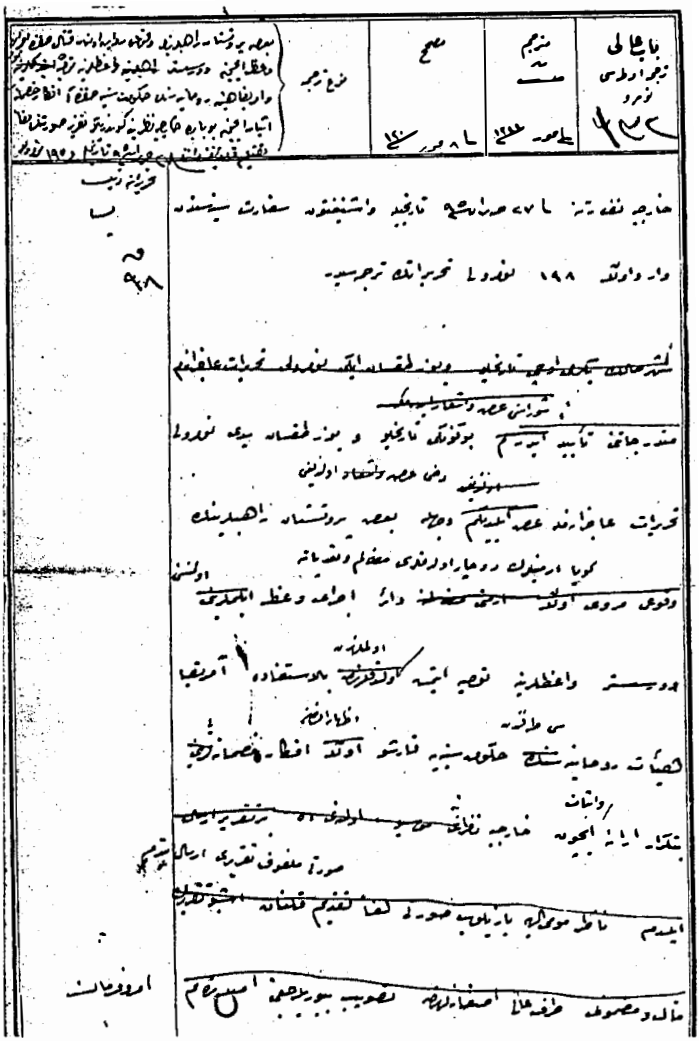
Ek 8: BOA. , *HR. SYS.* , 2858/13, 27. 11. 1895. Amerika ve Avrupa'da Osmanlı'ya karşı kin ve nefrete neden olan sebeplerden birinin Osmanlı topraklarındaki Amerikan misyonerleri olduğunu ve buna dair misyoner mektuplarına, bu çerçevede de Van'daki G. Kemball'ın faaliyetlerine işaret eden Mavroyeni Bey'in 27 Teşrin-i Sani 1895 tarihli yazısının ikinci sayfası.

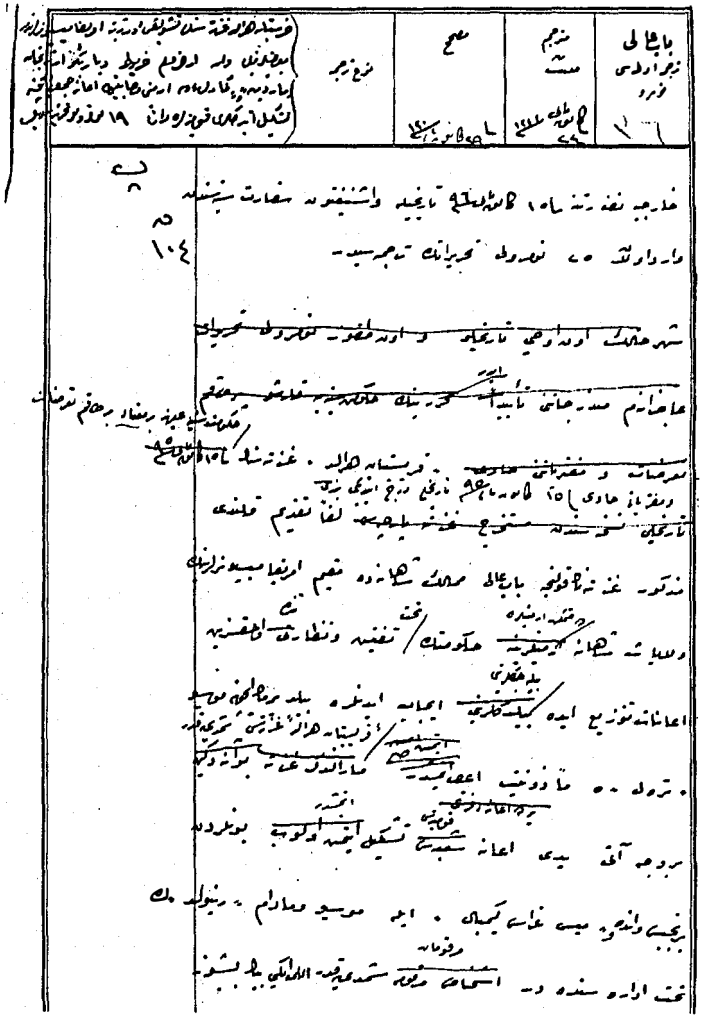
Ek 9: BOA. , HR. SYS. , 2855/29, 01. 02. 1895. Bazı Protestan rahipler tarafından Washington'da bir Ermeni Cemiyeti teşkil edildiğini, bu cemiyetin kimler tarafından idare edildiğini ve amacını Grasham'a bildiren Mavroyeni Bey'in 1 Şubat 1895 tarihli yazısının ilk sayfası.

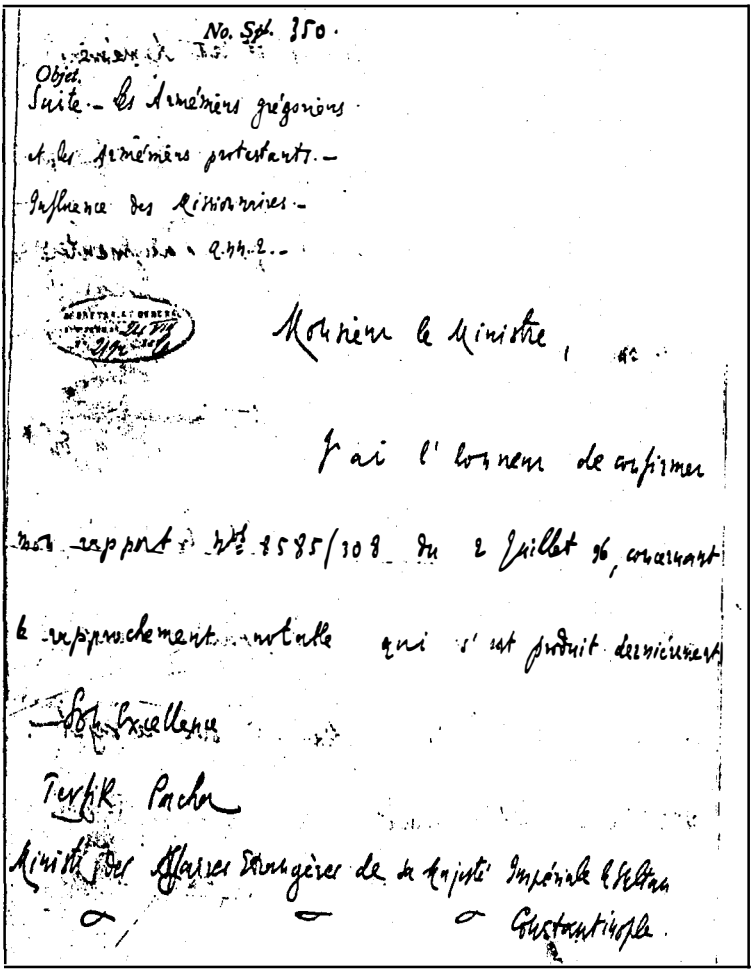
Ek 10: BOA. , *HR. SYS.* , 2855/29, 01. 02. 1895. Bazı Protestan rahipler tarafından Washington'da bir Ermeni Cemiyeti teşkil edildiğini, bu cemiyetin kimler tarafından idare edildiğini ve amacını Grasham'a bildiren Mavroyeni Bey'in 1 Şubat 1895 tarihli yazısının ikinci sayfası.

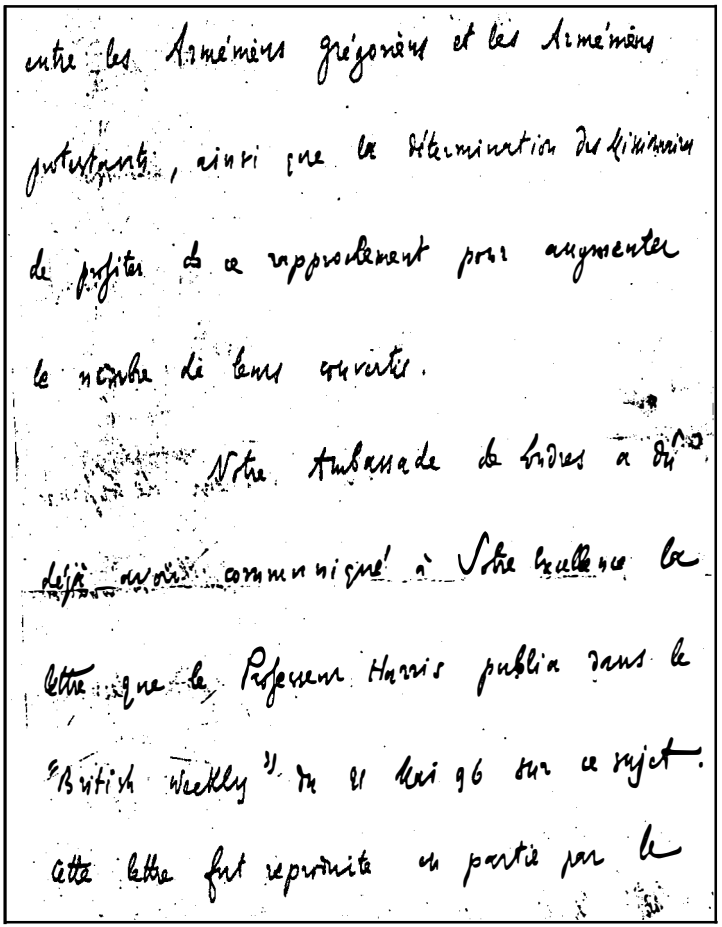
Ek 11: BOA. , *HR. SYS.* , 2850/3, 27. 06. 1895. Bazı Protestan rahiplerin Worcester vaizlerine Ermeniler lehine vaazlar vermelerini tavsiye ettiklerini ve ABD Hariciyesi'ne Amerikan ruhban sınıfının Osmanlı hükümeti aleyhine düşmanca tavır içinde bulunduğunu bildiren Mavroyeni Bey'in 27 Haziran 1895 tarihli yazısının ilk sayfası.

Ek 12: BOA. , *HR. SYS.* , 2834/32, 15. 01. 1896. Christian Herald gazetesinin teşviki ile Amerika misyonerlerinden bazılarının Van, Erzurum, Harput, Diyarbakır, Erzincan, Mardin ve Gemerek'te Ermenilere yardım toplamak için kurdukları komiteler hakkında Osmanlı Washington elçiliğinin 15 Kanun-ı Sani 1896 tarihli yazısının ilk sayfası.

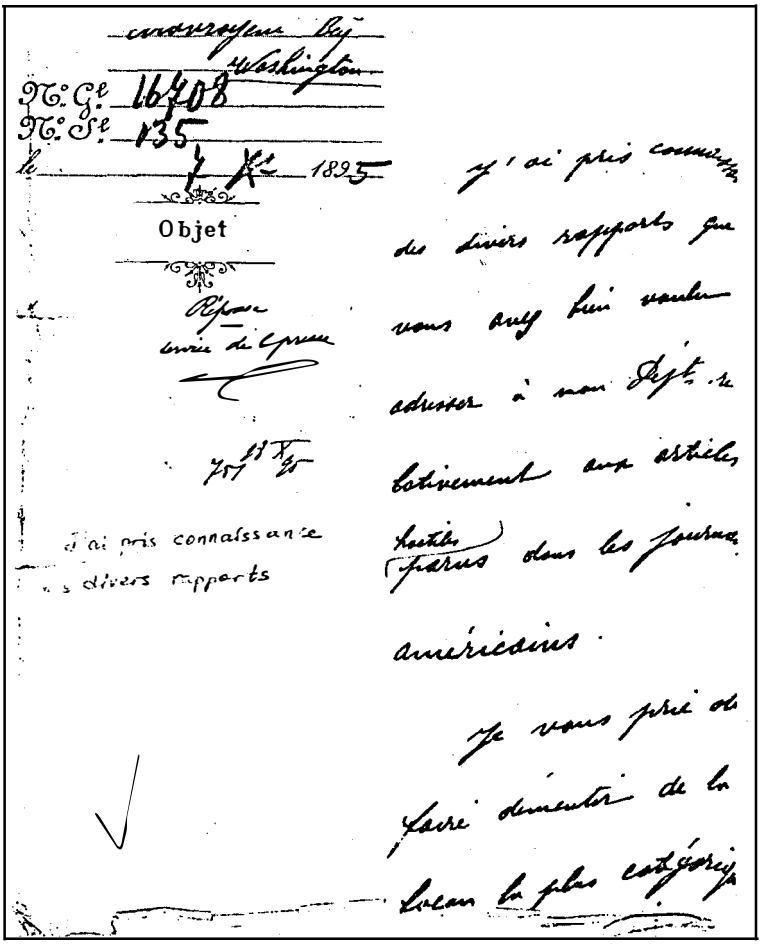
Ek 13: BOA., *HR. SYS.*, 2741/59, 08. 08. 1896. Amerikan misyonerlerinin Ermenileri Protestanlaştırmaları ve Osmanlıyı kötülemeleriyle ilgili olarak Harris'in "British Weekly" ve "Missionary Herald" yayımlanan makalesi ve bu çerçevede papaz Angelo Hall ve Terrell'in görüşlerine yer veren Mavroyeni Bey'in 8 Ağustos 1986 tarihli yazısının baş kısmı.

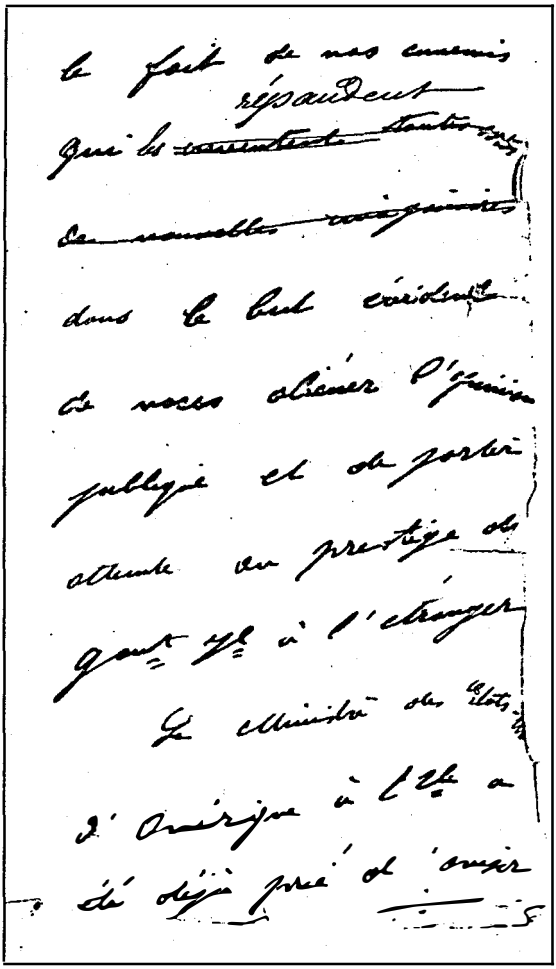
entre les Arméniens grégoriens et les Arméniens protestants, ainsi que la détermination des Américains de profiter de ce rapprochement pour augmenter le nombre de leurs convertis.

Votre Ambassade de Londres a déjà communiqué à Votre Excellence la lettre que le Professeur Harris publia dans le "British Weekly" du 11 Mai 96 sur ce sujet. Cette lettre fut reproduite en partie par le

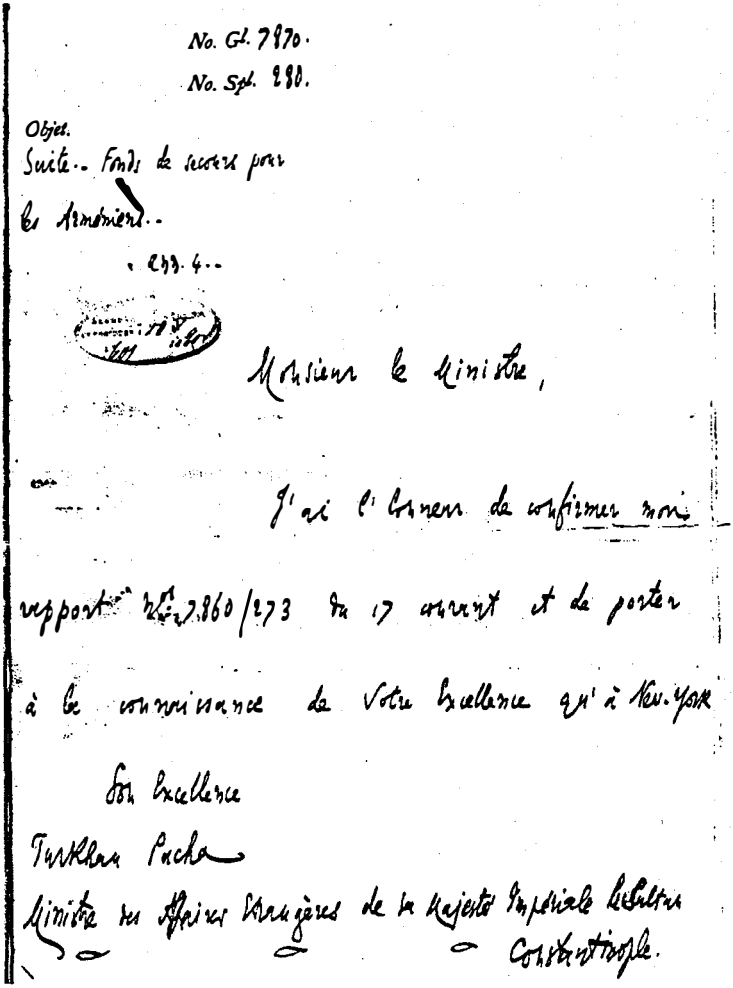
Ek 14: BOA. , *HR. SYS.* , 2741/59, 08. 08. 1896. Amerikan misyonerlerinin Ermenileri Protestanlaştırmaları ve Osmanlı'yı kötülemeleriyle ilgili olarak Harris'in "British Weekly" ve "Missionary Herald" yayımlanan makalesi ve bu çerçevede papaz Angelo Hall ve Terrell'in görüşlerine yer veren Mavroyeni Bey'in 8 Ağustos 1986 tarihli yazısının devamı.

Ek 15: BOA. , *HR. SYS.* , 2740/49, 07. 12. 1895. Amerikan gazetelerinde Osmanlıyı kötüleyen haberlerin tekzip edilmesi ve Misyonerlerin korunmasını isteyen İstanbul Amerikan elçiliğinin, misyonerlerin kendilerine gösterilen misafirperverliğe karşıt olarak Babıali'ye karşı saldırılarına son vermeleri konusunda uyarılmasını isteyen Mavroyeni Bey'in 07. 12. 1895 tarihli yazısının baş kısmı.

Ek 16: BOA., *HR. SYS.*, 2740/49, 07. 12. 1895. Amerikan gazetelerinde Osmanlıyı kötüleyen haberlerin tekzip edilmesi ve Misyonerlerin korunmasını isteyen İstanbul Amerikan elçiliğinin, misyonerlerin kendilerine gösterilen misafirperverliğe karşıt olarak Babıali'ye karşı saldırılarına son vermeleri konusunda uyarılmasını isteyen Mawroyeni Bey'in 07. 12. 1895 tarihli yazısının ikinci sayfası.

No. Cl. 7970.
No. Spl. 280.

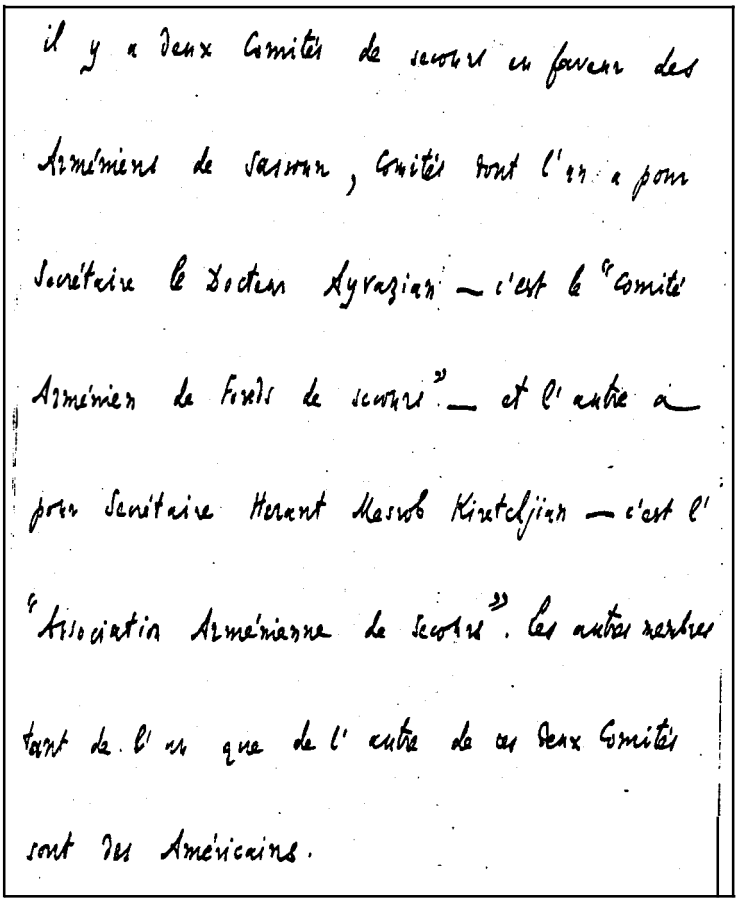
Objet.
Suite.. Fonds de secours pour
les Arméniens..

293. 4..

Monsieur le Ministre,

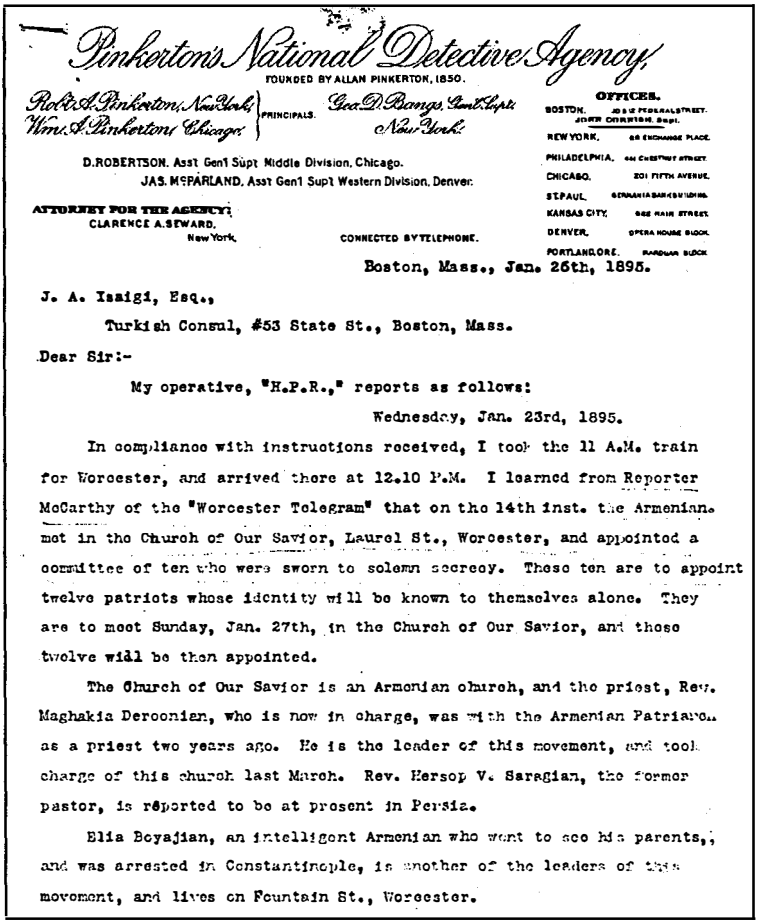
J'ai l'honneur de confirmer mon
rapport N°. 2860/273 du 17 courant et de porter
à la connaissance de Votre Excellence qu'à New-York
Son Excellence
Turkhan Pacha
Ministre des Affaires Etrangères de Sa Majesté Impériale le Sultan
Constantinople.

Ek 17: BOA., *HR. SYS.*, 2740/25, 23. 09. 1895. Ermeniler ve Amerikan misyonerleri tarafından New York, Boston ve Chicago'da Türkiye'deki Ermeniler için kurulan "Ermeni Yardım Komiteleri" hakkında Mavroyeni Bey'in 23 Eylül 1895 tarihli yazısının baş kısmı.

il y a deux Comités de secours en faveur des Arméniens de Sassoun, Comités dont l'un a pour Secrétaire le Docteur Ayvazian — c'est le "Comité Arménien de Fonds de secours" — et l'autre a pour Secrétaire Hovsep Mesrob Kiretchjian — c'est l'"Association Arménienne de secours". Les autres membres tant de l'un que de l'autre de ces deux Comités sont des Américains.

Ek 18: BOA., *HR. SYS.*, 2740/25, 23. 09. 1895. Ermeniler ve Amerikan misyonerleri tarafından New York, Boston ve Chicago'da Türkiye'deki Ermeniler için kurulan "Ermeni Yardım Komiteleri" hakkında Mavroyeni Bey'in 23 Eylül 1895 tarihli yazısının ikinci sayfası.

Pinkerton's National Detective Agency.

FOUNDED BY ALLAN PINKERTON, 1850.

Robt. A. Pinkerton, New York. Wm. A. Pinkerton, Chicago. PRINCIPALS. Geo. D. Bangs, Genl. Supt. New York.

OFFICES.
BOSTON, 20 & 21 FEDERAL STREET. JOHN CHARLTON, Supt.
NEW YORK, 58 EXCHANGE PLACE.
PHILADELPHIA, 444 CHESTNUT STREET.
CHICAGO, 201 FIFTH AVENUE.
ST. PAUL, GERMANIA BANK BUILDING.
KANSAS CITY, 922 MAIN STREET.
DENVER, OPERA HOUSE BLOCK.
PORTLAND, ORE. HARDMAN BLOCK.

D. ROBERTSON, Asst Genl Supt Middle Division, Chicago.
JAS. McPARLAND, Asst Genl Supt Western Division, Denver.

ATTORNEY FOR THE AGENCY:
CLARENCE A. SEWARD, New York.

CONNECTED BY TELEPHONE.

Boston, Mass., Jan. 26th, 1895.

J. A. Isaigi, Esq.,

Turkish Consul, #53 State St., Boston, Mass.

Dear Sir:-

My operative, "H.P.R.," reports as follows:

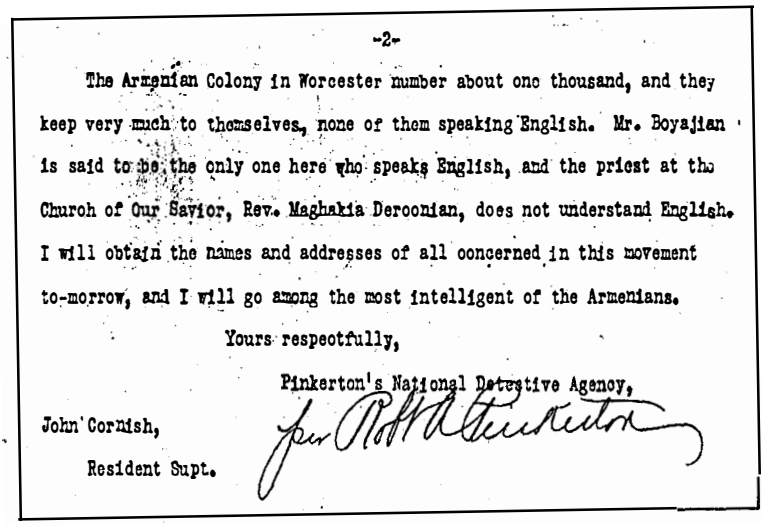
Wednesday, Jan. 23rd, 1895.

In compliance with instructions received, I took the 11 A.M. train for Worcester, and arrived there at 12.10 P.M. I learned from Reporter McCarthy of the "Worcester Telegram" that on the 14th inst. the Armenians met in the Church of Our Savior, Laurel St., Worcester, and appointed a committee of ten who were sworn to solemn secrecy. These ten are to appoint twelve patriots whose identity will be known to themselves alone. They are to meet Sunday, Jan. 27th, in the Church of Our Savior, and these twelve will be then appointed.

The Church of Our Savior is an Armenian church, and the priest, Rev. Maghakia Deroonian, who is now in charge, was with the Armenian Patriarch as a priest two years ago. He is the leader of this movement, and took charge of this church last March. Rev. Hersop V. Saragian, the former pastor, is reported to be at present in Persia.

Elia Boyajian, an intelligent Armenian who went to see his parents, and was arrested in Constantinople, is another of the leaders of this movement, and lives on Fountain St., Worcester.

Ek 19: BOA. , *HR. SYS.* , 2739/22, 14. 01. 1895. Amerika'daki Ermeni komitecilerin ve ruhban sınıfının faaliyet ve ilişkilerini ortaya koyan Pinkerton National Detective Agency dedektifinin raporları (13. sayfa).

-2-

The Armenian Colony in Worcester number about one thousand, and they keep very much to themselves, none of them speaking English. Mr. Boyajian is said to be the only one here who speaks English, and the priest at the Church of Our Savior, Rev. Maghakia Deroonian, does not understand English. I will obtain the names and addresses of all concerned in this movement to-morrow, and I will go among the most intelligent of the Armenians.

Yours respectfully,

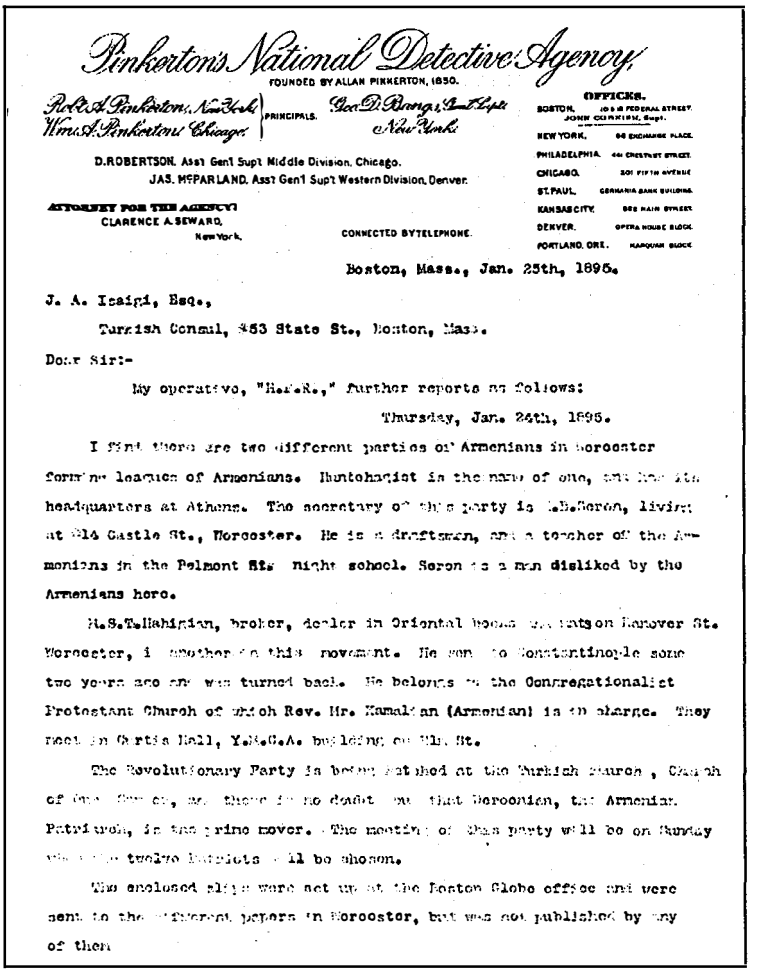
Pinkerton's National Detective Agency,

per Robt. A. Pinkerton

John Cornish,

Resident Supt.

Ek 20: BOA. , *HR. SYS.* , 2739/22, 14. 01. 1895. Amerika'daki Ermeni komitecilerin ve ruhban sınıfının faaliyet ve ilişkilerini ortaya koyan Pinkerton National Detective Agency dedektifinin raporları (14. sayfa).

Pinkerton's National Detective Agency.

FOUNDED BY ALLAN PINKERTON, 1850.

Robt. A. Pinkerton, New York. Wm. A. Pinkerton, Chicago. PRINCIPALS. Geo. D. Bangs, Late New York.

OFFICES.
BOSTON, 103 & 105 FEDERAL STREET. JOHN CORNISH, Supt.
NEW YORK, 66 EXCHANGE PLACE.
PHILADELPHIA, 400 CHESTNUT STREET.
CHICAGO, 201 FIFTH AVENUE.
ST. PAUL, GERMANIA BANK BUILDING.
KANSAS CITY, 922 MAIN STREET.
DENVER, OPERA HOUSE BLOCK.
PORTLAND, ORE., MARQUAM BLOCK.

D. ROBERTSON, Asst Genl Supt Middle Division, Chicago.
JAS. McPARLAND, Asst Genl Supt Western Division, Denver.

ATTORNEY FOR THE AGENCY:
CLARENCE A. SEWARD, New York.

CONNECTED BY TELEPHONE.

Boston, Mass., Jan. 25th, 1895.

J. A. Izairi, Esq.,

Turkish Consul, 453 State St., Boston, Mass.

Dear Sir:-

My operative, "H.&K.," further reports as follows:

Thursday, Jan. 24th, 1895.

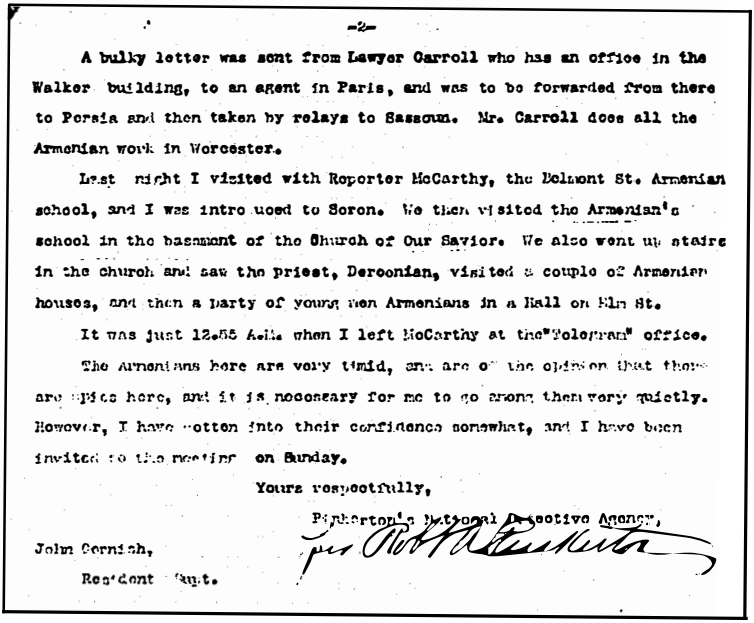
I find there are two different parties of Armenians in Worcester forming leagues of Armenians. Hunchakist is the name of one, and have its headquarters at Athens. The secretary of this party is Mr. Seron, living at 614 Castle St., Worcester. He is a draftsman, and a teacher of the Armenians in the Belmont St. night school. Seron is a man disliked by the Armenians here.

M.S. Tellahirian, broker, dealer in Oriental goods at Watson Hanover St. Worcester, is another in this movement. He went to Constantinople some two years ago and was turned back. He belongs to the Congregationalist Protestant Church of which Rev. Mr. Kamalian (Armenian) is in charge. They meet in Curtis Hall, Y.M.C.A. building on Elm St.

The Revolutionary Party is better watched at the Turkish Church, Church of [illegible], and there is no doubt but that Boroonian, the Armenian Patriarch, is the prime mover. The meeting of this party will be on Sunday when [illegible] twelve districts will be chosen.

The enclosed slips were not up at the Boston Globe office and were sent to the different papers in Worcester, but was not published by any of them.

Ek 21: BOA. , *HR. SYS.* , 2739/22, 14. 01. 1895. Amerika'daki Ermeni komitecilerin ve ruhban sınıfının faaliyet ve ilişkilerini ortaya koyan Pinkerton National Detective Agency dedektifinin raporları (16. sayfa).

-2-

A bulky letter was sent from Lawyer Carroll who has an office in the Walker building, to an agent in Paris, and was to be forwarded from there to Persia and then taken by relays to Sassoun. Mr. Carroll does all the Armenian work in Worcester.

Last night I visited with Reporter McCarthy, the Belmont St. Armenian school, and I was introduced to Soron. We then visited the Armenian's school in the basement of the Church of Our Savior. We also went up stairs in the church and saw the priest, Deroonian, visited a couple of Armenian houses, and then a party of young men Armenians in a Hall on Elm St.

It was just 12.55 A.M. when I left McCarthy at the "Telegram" office.

The Armenians here are very timid, and are of the opinion that there are spies here, and it is necessary for me to go among them very quietly. However, I have gotten into their confidence somewhat, and I have been invited to the meeting on Sunday.

Yours respectfully,

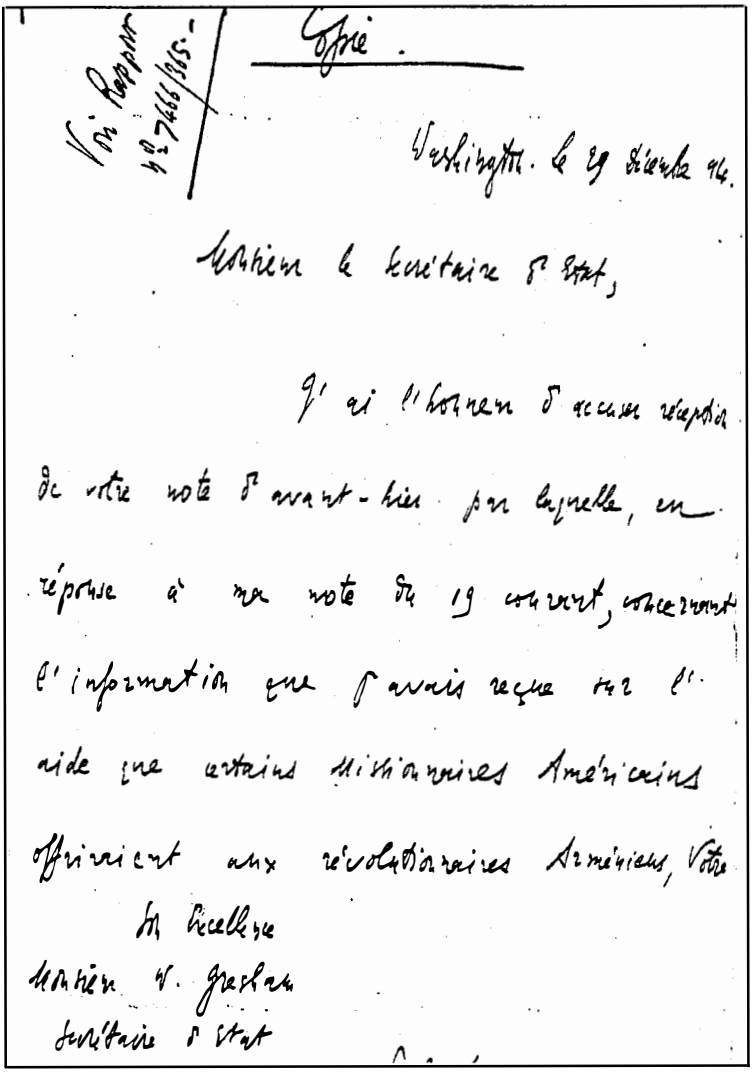
Pinkerton's National Detective Agency,

per Robt. A. Pinkerton

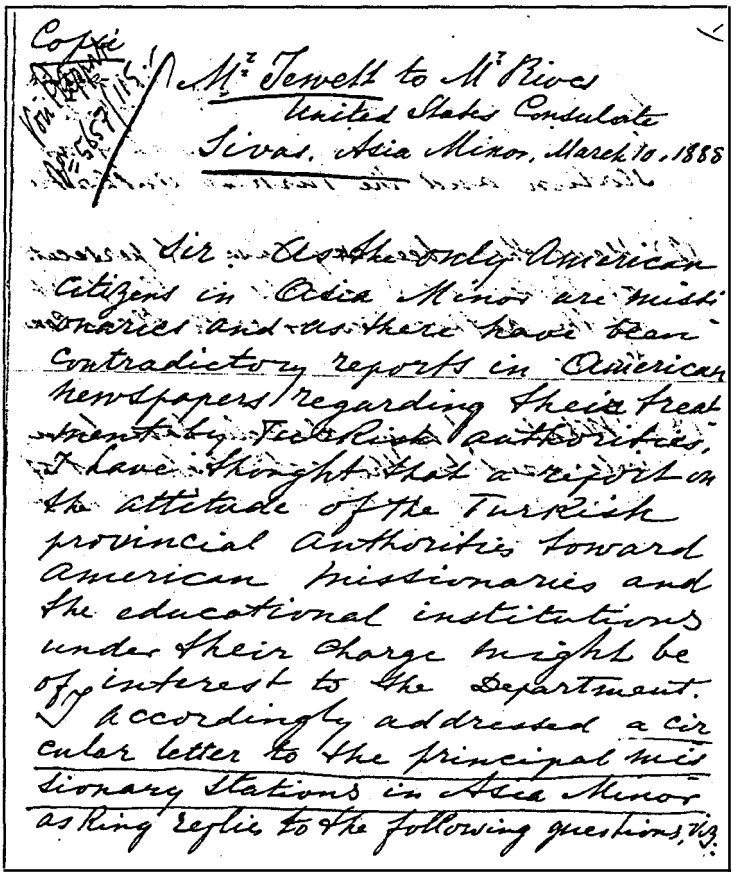
John Cornish,

Resident Agt.

Ek 22: BOA. , *HR. SYS.* , 2739/22, 14. 01. 1895. Amerika'daki Ermeni komitecilerin ve ruhban sınıfının faaliyet ve ilişkilerini ortaya koyan Pinkerton National Detective Agency dedektifinin raporları (17. sayfa).

Ek 23: BOA. , *HR. SYS.* , 2739/18, 29. 12. 1894. Ermeni asilerin mektuplarının Amerikan misyonerleri aracılığı ile gönderilmesi nedeniyle Washington elçiliği ile Hariciye Nezareti arasında cereyan eden yazışmalar hakkında Mavroyeni Bey'in 29 Aralık 1894 tarihli yazısı.

Copie

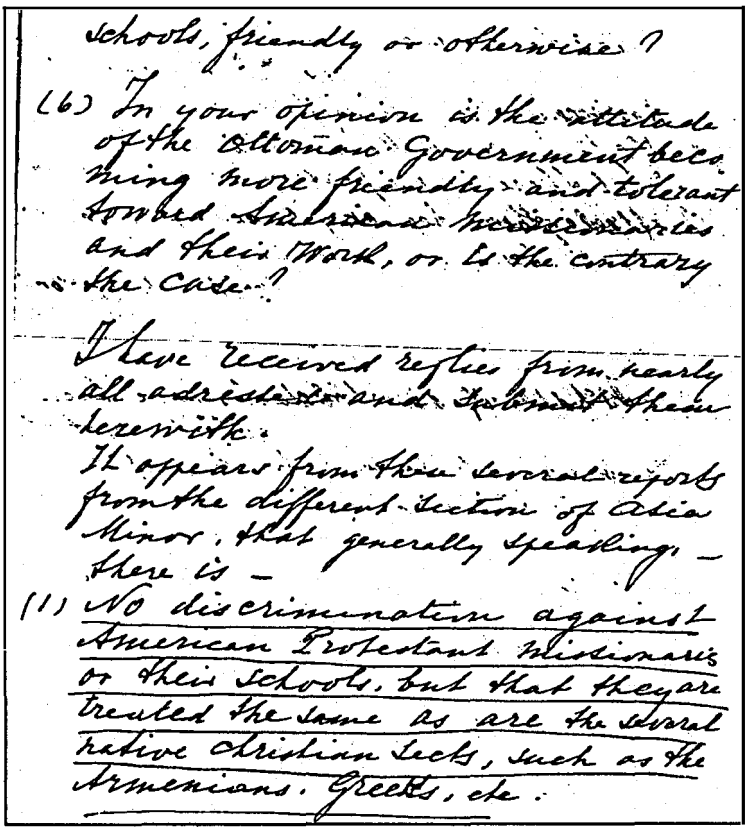
Mr. Jewett to Mr. Rives

United States Consulate

Sivas, Asia Minor, March 10, 1888

Sir: As the only American citizens in Asia Minor are missionaries and as there have been contradictory reports in American newspapers regarding their treatment by ~~the Turkish~~ authorities, I have thought that a report on the attitude of the Turkish provincial authorities toward American missionaries and the educational institutions under their charge might be of interest to the Department. Accordingly addressed a circular letter to the principal missionary stations in Asia Minor as Ring replies to the following questions, viz:

Ek 24: BOA. , *HR. SYS.* , 2735/10, 11. 10. 1889. Konsolos Jewett'in Amerikan misyonerlerinin durumuna ilişkin 10 Mart 1888 tarihli raporu . (s. 1).

schools, friendly or otherwise?

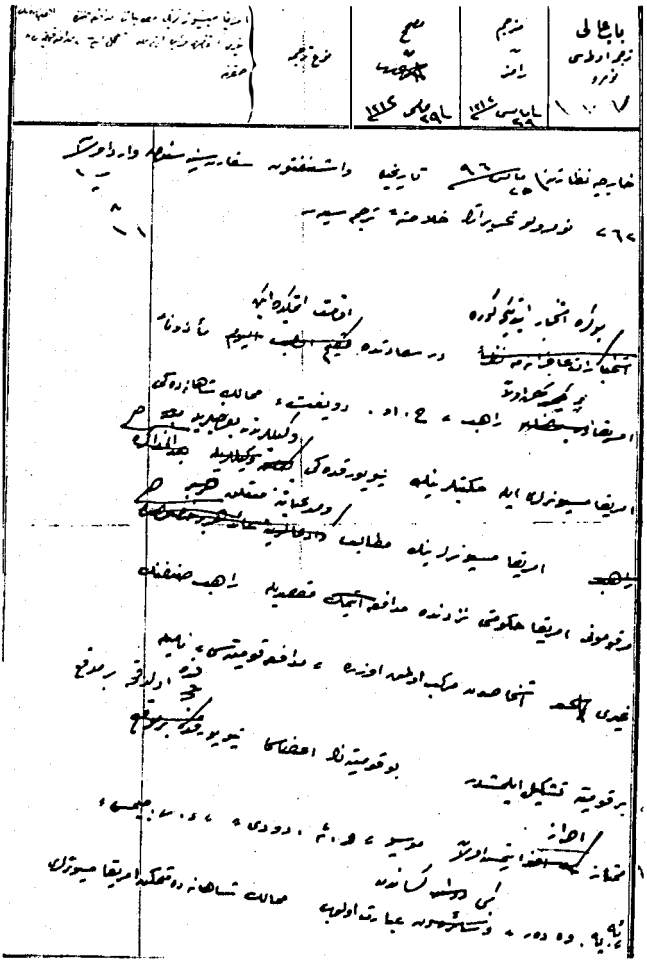
(6) In your opinion is the attitude of the Ottoman Government becoming more friendly and tolerant towards American missionaries and their Work, or is the contrary the case?

I have received replies from nearly all addressed to and I submit them herewith.

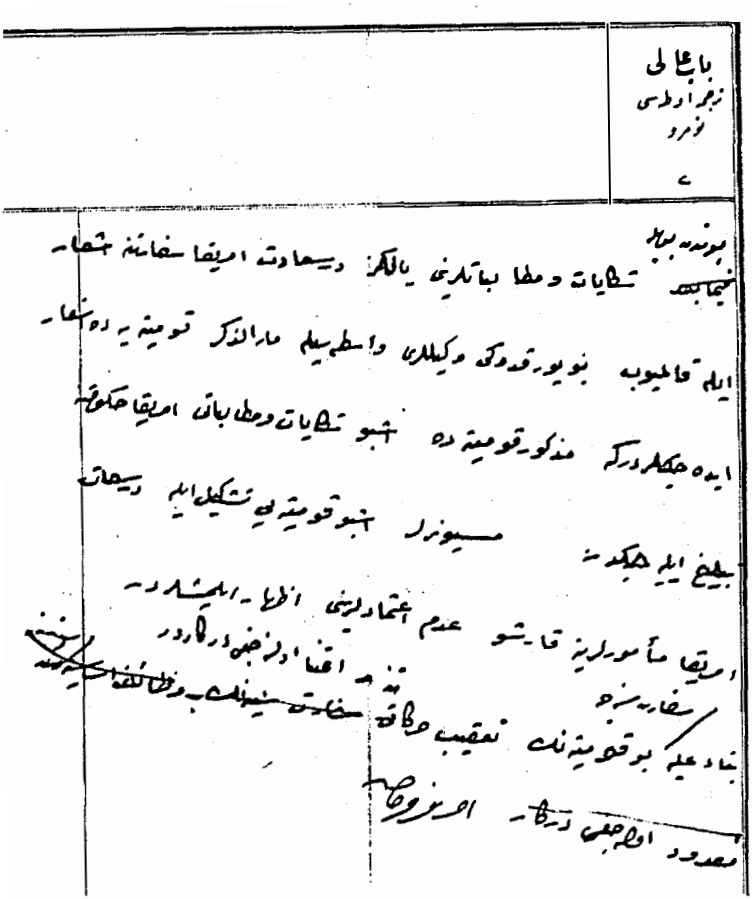
It appears from these several reports from the different Section of Asia Minor, that generally speaking, — there is —

(1) No discrimination against American Protestant Missionaries or their schools, but that they are treated the same as are the several native Christian Sects, such as the Armenians, Greeks, etc.

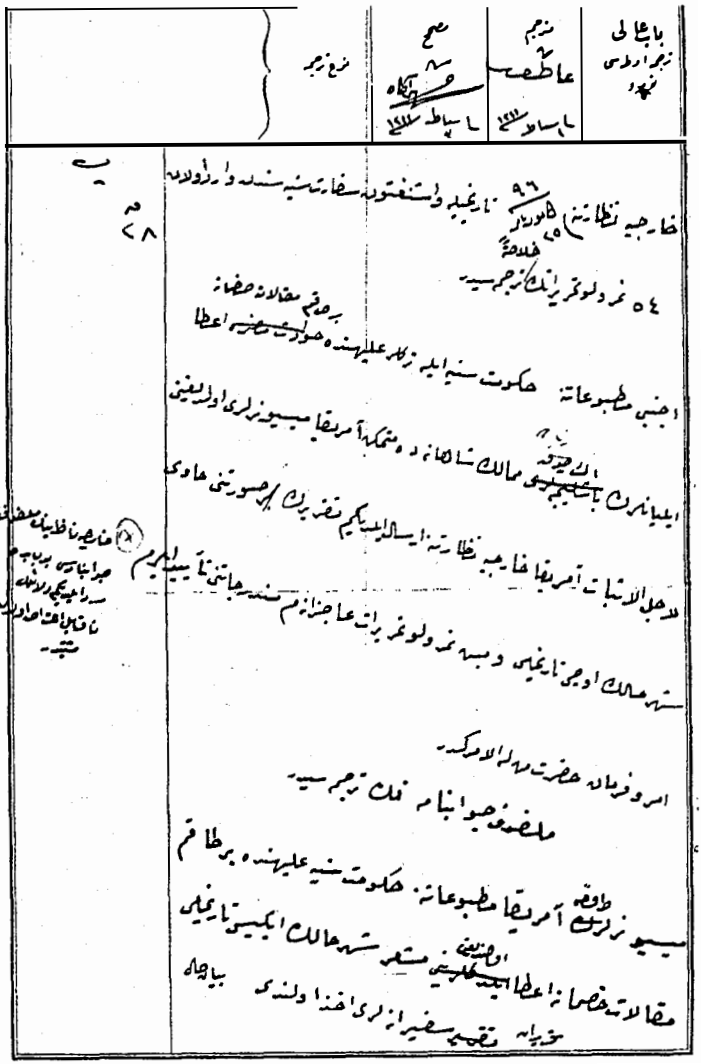
Ek 25: BOA., *HR. SYS.*, 2735/10, 11. 10. 1889. Konsolos Jewett'in Amerikan misyonerlerinin durumuna ilişkin 10 Mart 1888 tarihli raporu. (s. 3).

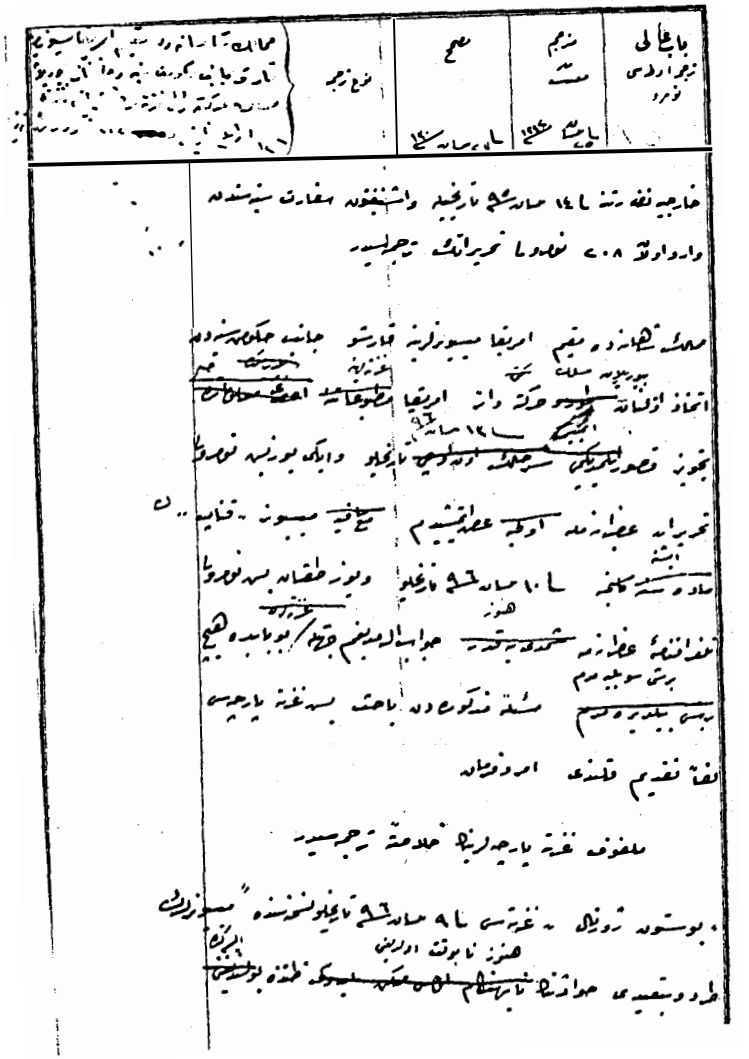
Ek 26: BOA. , *HR. SYS.* , 74/8, 25. 03. 1895. Amerika'daki ruhban sınıfının Osmanlı Devleti'ndeki misyonerlerin istek ve şikâyetlerini Amerikan hükümetine iletmek üzere din adamı olmayanlardan kurdurttuğu müdafaa komitesi hakkında Washington elçiliğinin 25 Mart 1895 tarihli yazısı. (s. 1).

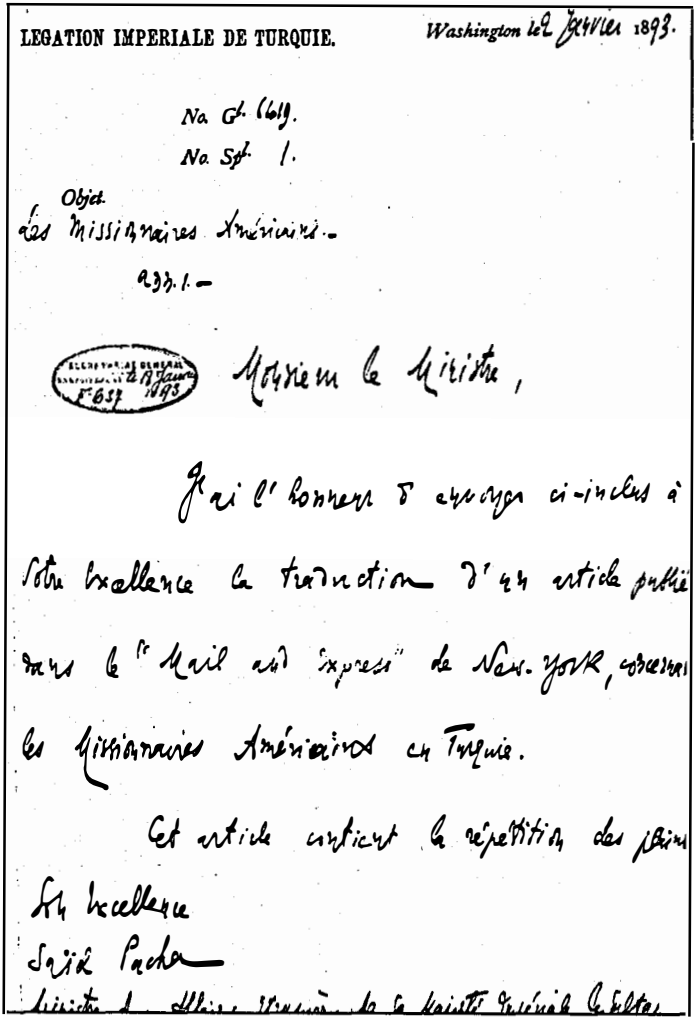
Ek 27: BOA. , *HR. SYS.* , 74/8, 25. 03. 1895. Amerika'daki ruhban sınıfının Osmanlı Devleti'ndeki misyonerlerin istek ve şikâyetlerini Amerikan hükümetine iletmek üzere din adamı olmayanlardan kurdurttuğu müdafaa komitesi hakkında Washington elçiliğinin 25 Mart 1895 tarihli yazısı. (s. 2).

Ek 28: BOA. , *HR. SYS.* , 73/56, 73/56, 25. 01. 1896. Yabancı basına Osmanlı hükümeti ve Türkler aleyhinde makaleler gönderenlerin daha ziyade Osmanlı ülkesindeki Amerikan misyonerleri olduğu konusunda Washington elçiliğinin 1 Ocak 1896 tarihli yazısı.

Ek 29: BOA., *HR. SYS.*, 73/26, 14. 04. 1895. Misyoner Knapp meselesi bağlamında Osmanlı hükümetinin Amerikan misyonerlerine karşı takındığı tavrın beş Amerikan gazetesinde yer aldığı konusunda Washington elçiliğinin 14 Nisan 1895 tarihli yazısı. (s. 1)

LEGATION IMPERIALE DE TURQUIE. Washington le 9 Janvier 1893.

No. Gl. 619.
No. Spl. 1.

Objet
des Missionnaires Américains.

a33.1.—

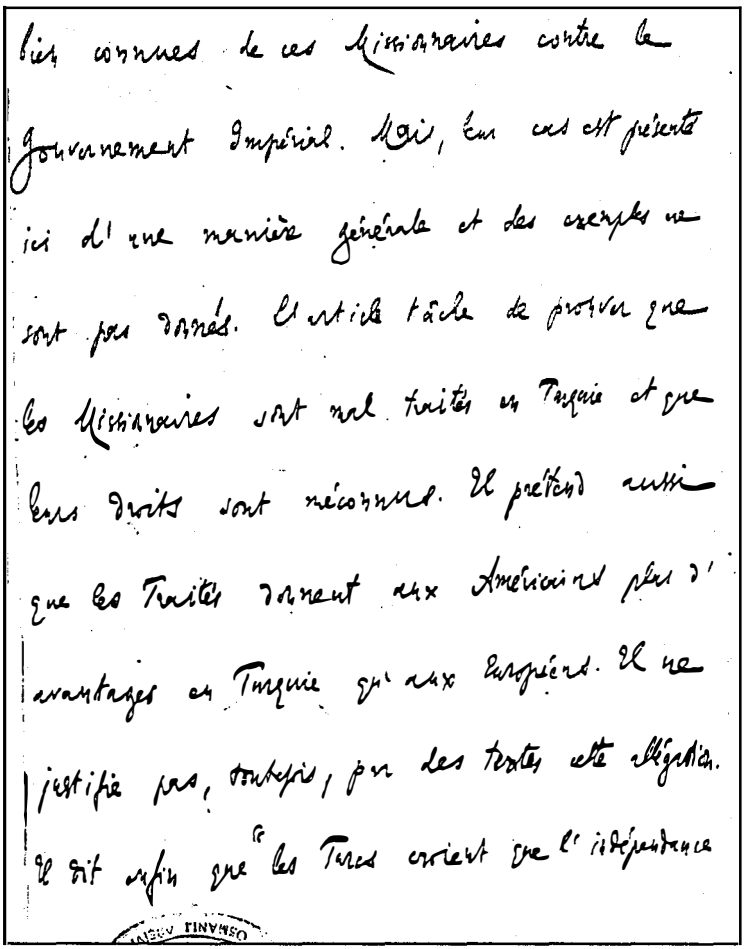
Monsieur le Ministre,

J'ai l'honneur d'envoyer ci-inclus à Votre Excellence la traduction d'un article publié dans le "Mail and Express" de New-York, concernant les Missionnaires Américains en Turquie.

Cet article confirme la répétition des plain

Son Excellence
Saïd Pacha
Ministre d'Affaires Etrangères de la Hautes Sublime

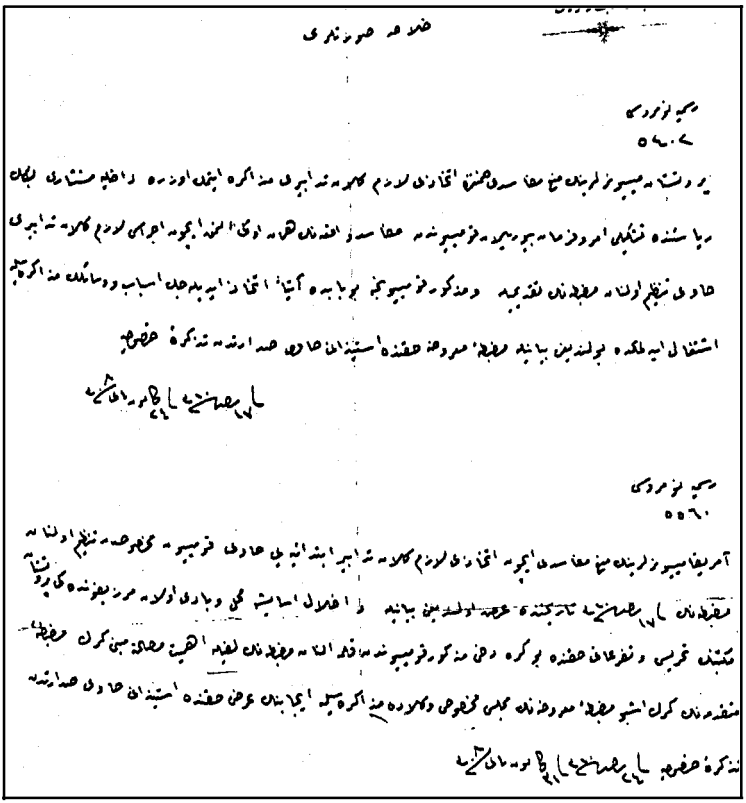
Ek 30: BOA. , *HR. SYS.* , 62/1, 09. 01. 1893. Türkiye'deki Amerikan misyonerleri ve Bulgaristan'ın bağımsızlığında Robert Koleji'nin etkisi hakkında Hariciye Bakanı Said Paşa'ya gönderilen tahrirat (9 Ocak 1893). (s. 1).

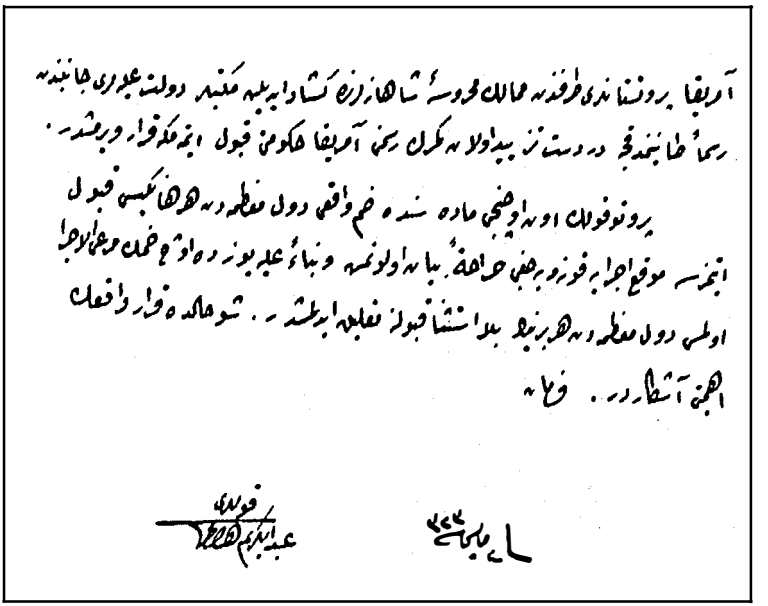
bien connues de ces Missionnaires contre le Gouvernement Impérial. Mais, ces cas sont présentés ici d'une manière générale et des exemples ne sont pas donnés. Il est très facile de prouver que les Missionnaires sont mal traités en Turquie et que leurs droits sont méconnus. Il prétend aussi que les Traités donnent aux Américains plus d'avantages en Turquie qu'aux Européens. Il ne justifie pas, toutefois, par des textes cette allégation. Il dit enfin que les Turcs croient que l'indépendance

MISSION FINANCIER

Ek 31: BOA. , *HR. SYS.* , 62/1, 09. 01. 1893. Türkiye'deki Amerikan misyonerleri ve Bulgaristan'ın bağımsızlığında Robert Koleji'nin etkisi hakkında Hariciye Bakanı Said Paşa'ya gönderilen tahrirat (9 Ocak 1893). (s. 2).

Ek 32: BOA. , *YPRK. BŞK.* , 29/41. Amerikan misyonerlerinin fesatça faaliyetlerini önlemek için Dahiliye Nezareti bünyesinde kurulan komisyon tarafından alınan tedbirlere havi mazbatanın müzakere edilmesi (24 B. 1310/11. 03. 1893).

Ek 33: BOA. , *YPRK. AZJ.* , 52/99, 2 R. 1325. Amerikan Protestanları tarafından Osmanlı topraklarında açılan okulların Osmanlı Devleti'nce tanınmaması durumunda Amerika'nın gümrük vergisinin artırılmasını kabul etmeyeceği.

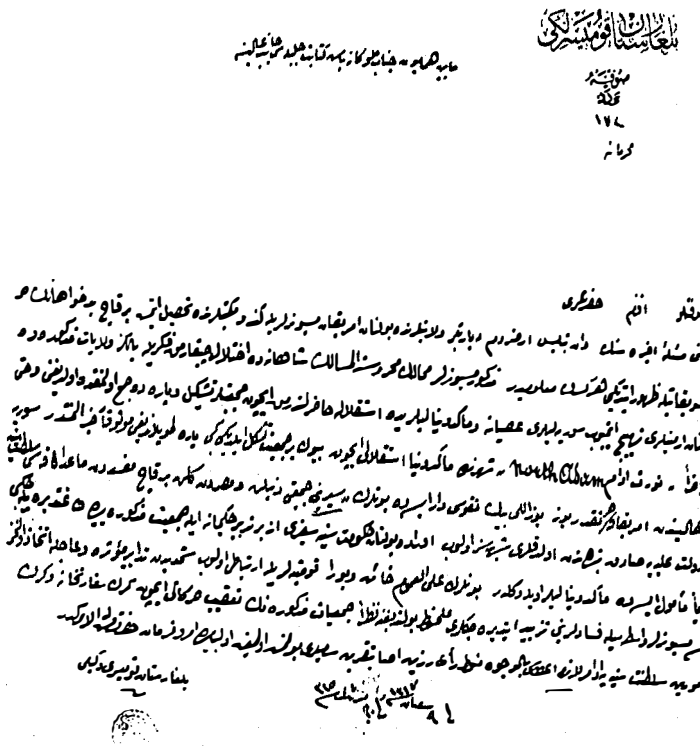
Ek 34: BOA., *YPRK. AZJ.*, 21/53, 17 Ş. 1309. Protestan misyonerlerinin muhtelif dillerde zararlı yayınlarda bulunmaları üzerine Encümen-i Teftiş ve Muayene Azalığına Mahmud Bey'in tayin edilmesi ricası.

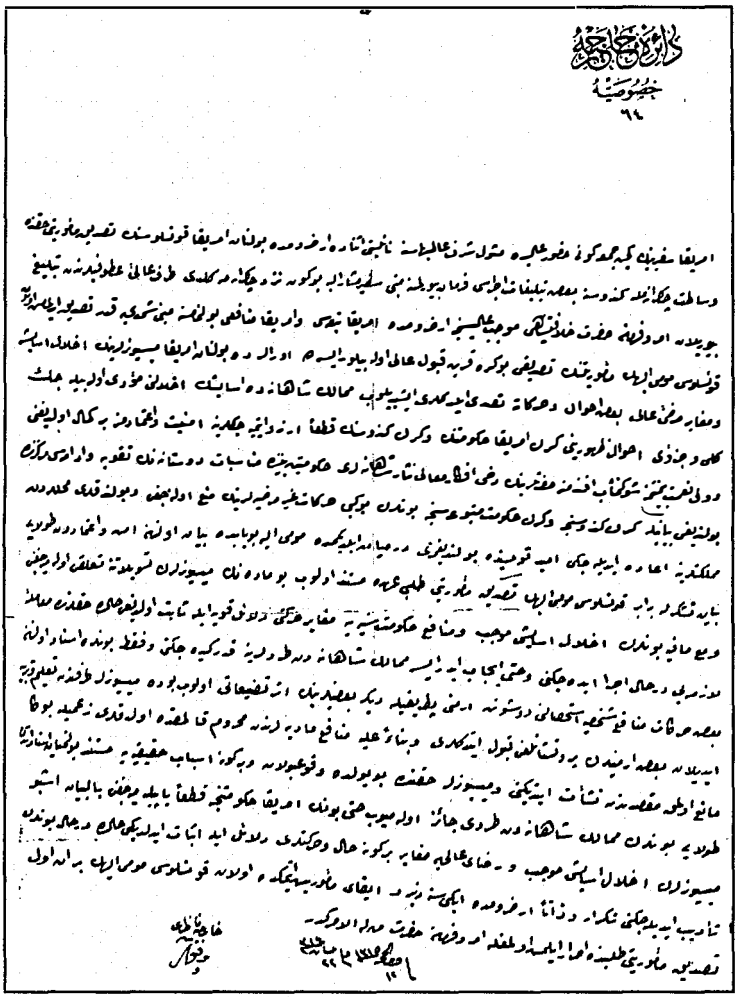
Ek 35: BOA. , *YPRK. DH.* , 10/58, 29 Z. 1315. Yabancı okullar ve New Tribune gazetesinin Bulgaristan'ın bağımsızlığının Robert Koleji sayesinde gerçekleştiğini ileri süren yazı hakkında Dahiliye Nezareti'ne gönderilen tezkire.

Ek 36: BOA. , *Y. PRK. DH.* , 5/83, 15 N. 1310. Yapılan tahkikatta Yozgat, Ankara, Sivas ve Şam'da meydana gelen Ermeni olaylarında Ermeni komitacıları ve onları tahrik eden İngiliz, Amerikan ve Yunanlıların rol oynadığına dair vilayetlerden gönderilen telgraflar. Bunlardan Sivas vilayetinden gönderilen telgraf.

Ek 37: BOA. , *Y. PRK. MK.* , 9/49, 9 Ş. 1317. Amerikan misyonerlerinin Ermenileri isyana teşvik etmelerinin yanı sıra, Suriyelileri ve Makedonyalıları da isyana tahrik edip maddi olarak destekledikleri (Bulgaristan komiserliğinden Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabeti'ne 9 Ş. 1317/12. 12. 1899)

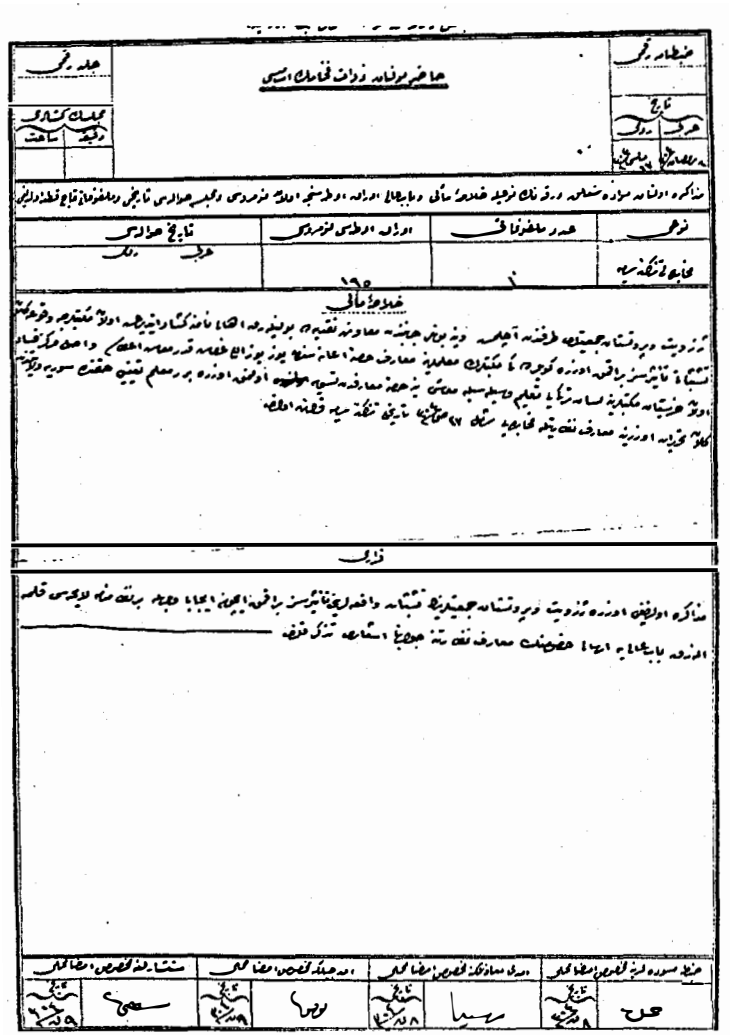
Ek 38: BOA. , *Y. PRK. HR.* , 25/51, 12 Z. 1315. Amerikan misyonerlerinin Erzurum'da asayişi bozucu faaliyetler içinde bulunduklarına dair Hariciye Nezareti'nin tahriratı (03. 05. 1898).

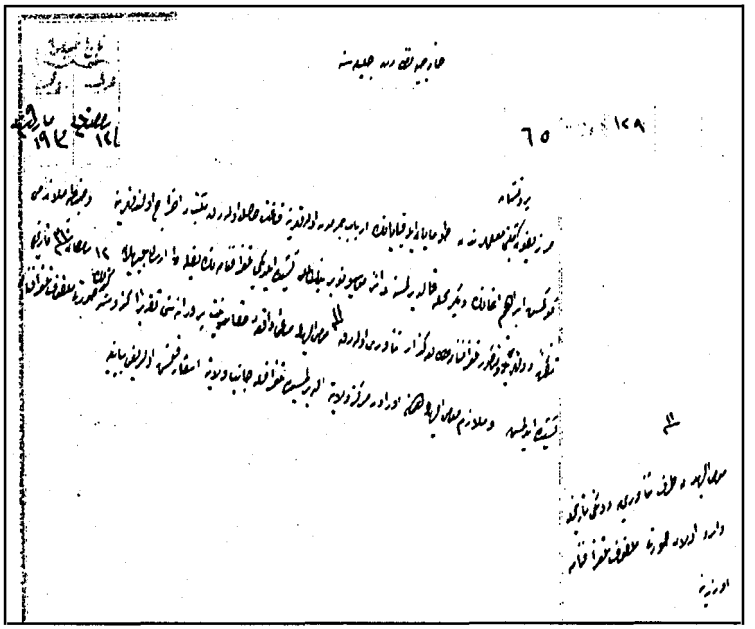
Ek 39: BOA. , *Y. PRK. MŞ.* , 7/23, 13 Ra. 1318. Anadolu ulemasının azalmasından dolayı misyoner faaliyetlerinin cahil halk arasında çoğalması üzerine eğitim yoluyla tedbir alınması (13 Ra. 1318/10. 7. 1900)

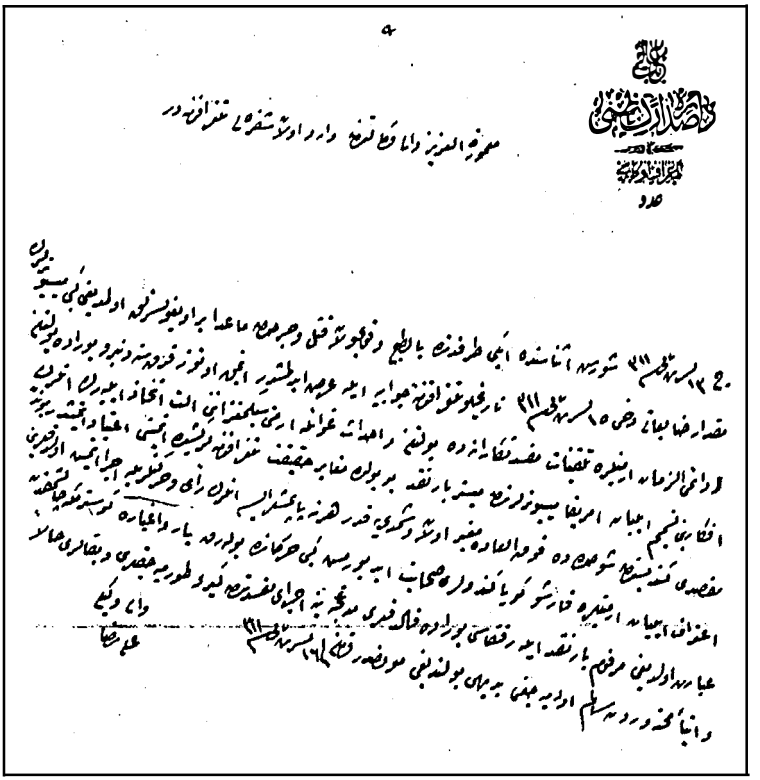
Ek 40: BOA. , *Y. PRK. TK.* , 36/27, 24 Ca. 1313. Amerikan misyonerlerinin Ermeniler arasındaki faaliyetlerine dair Rus miralayı Potiyat'ın raporunun ilk sayfası (24 Ca. 1313/11. 11. 1895).

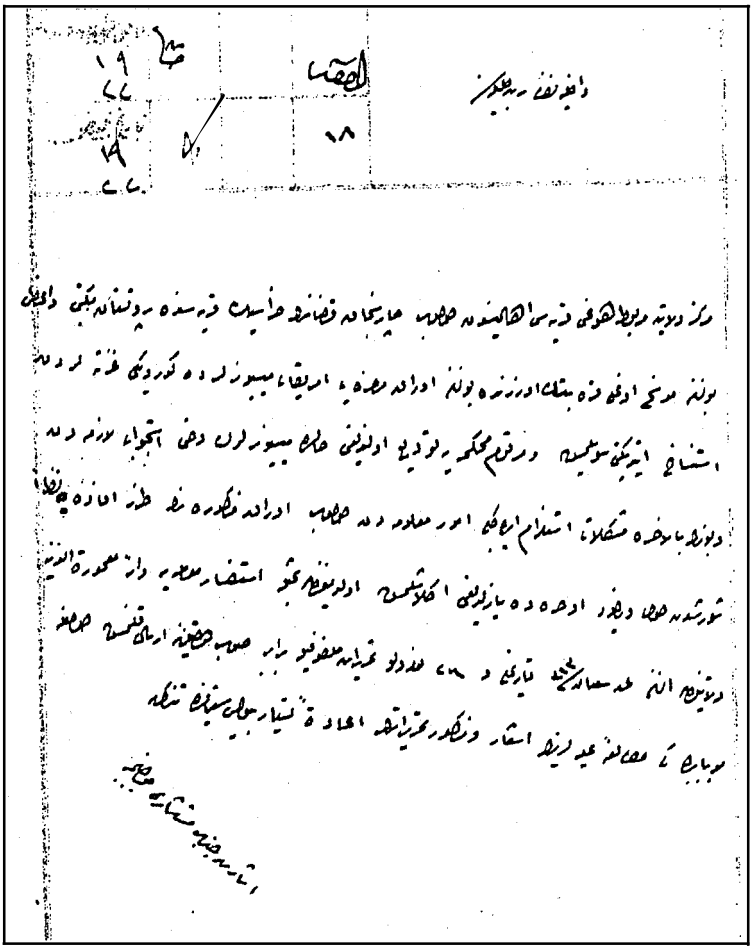
Ek 41: BOA. , *Y. PRK. MV.* , 20/54, 06 N. 1304. Cizvit ve Protestan okulların faaliyetlerinin etkisiz bırakılması hususunda bir nizamname layihasının kaleme alınarak Babıali'ye gönderilmesi hususunun Maarif Nezareti'ne bildirilmesi (Meclis-i Vükela kararı-06 N. 1304/29. 05. 1887).

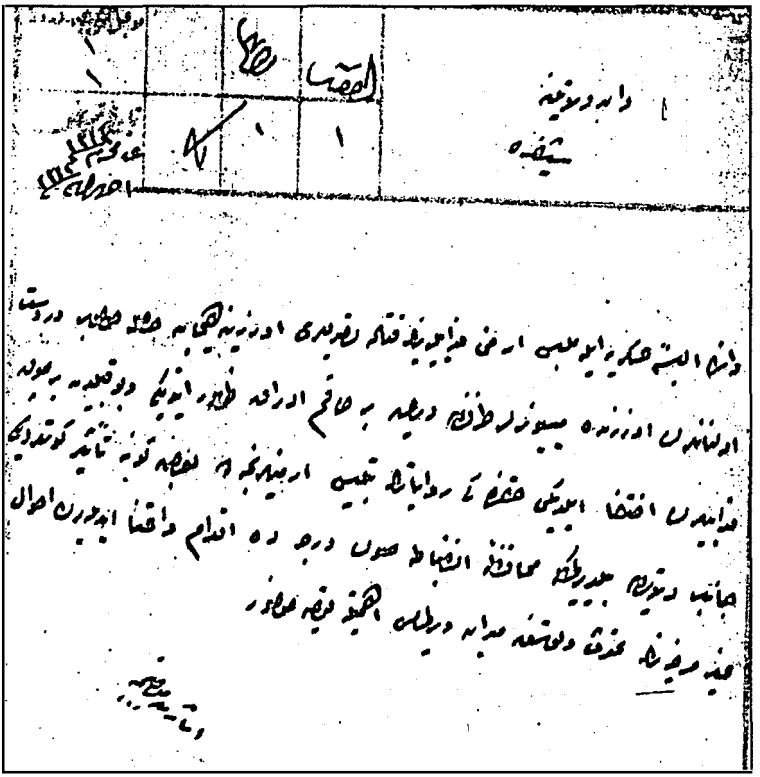
Ek 42: BOA. , *MKT. MHM.* , 733/28. Merzifon Protestan Koleji öğretmenlerinden Tomayan ve Kayayan'ın suçlu bulunmalarından dolayı okuldan ihraç edildiklerine dair (13 N. 1310).

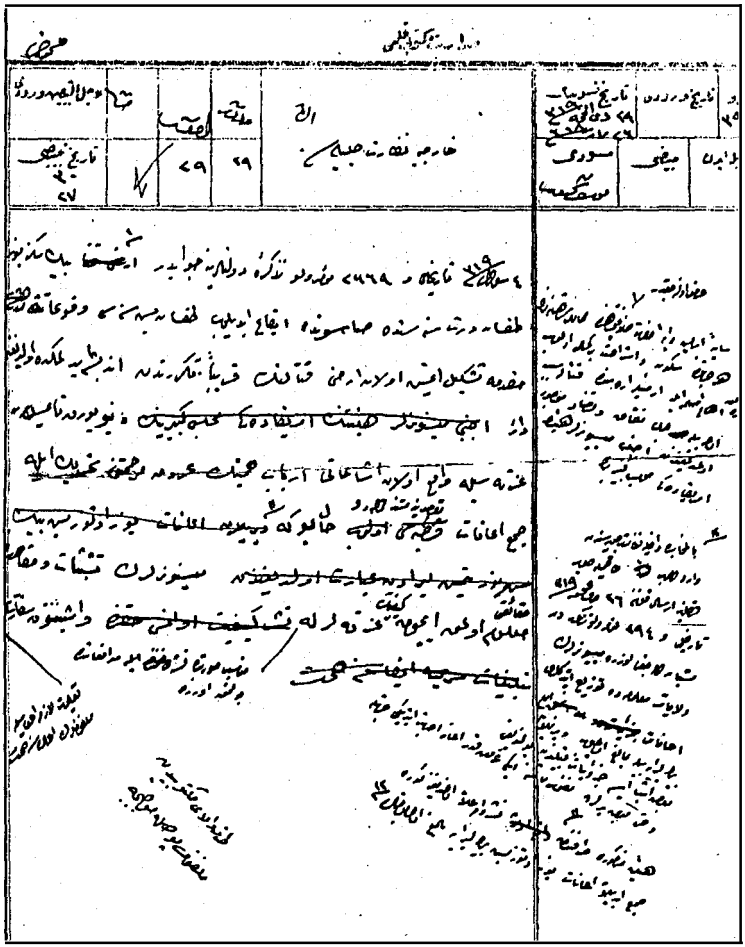
Ek 43: BOA. , *MKT. MHM.* , 657/45. Ermenileri tahrik edenlerin Amerikalı misyonerler olduğunu ve bunların bölgeden uzaklaştırılmasını isteyen bazı Ermeni ileri gelenlerinin şikayetini içeren telgraf (Mamûratü'l-Aziz vilayetinden 12 C. 1313/29. 11. 1895).

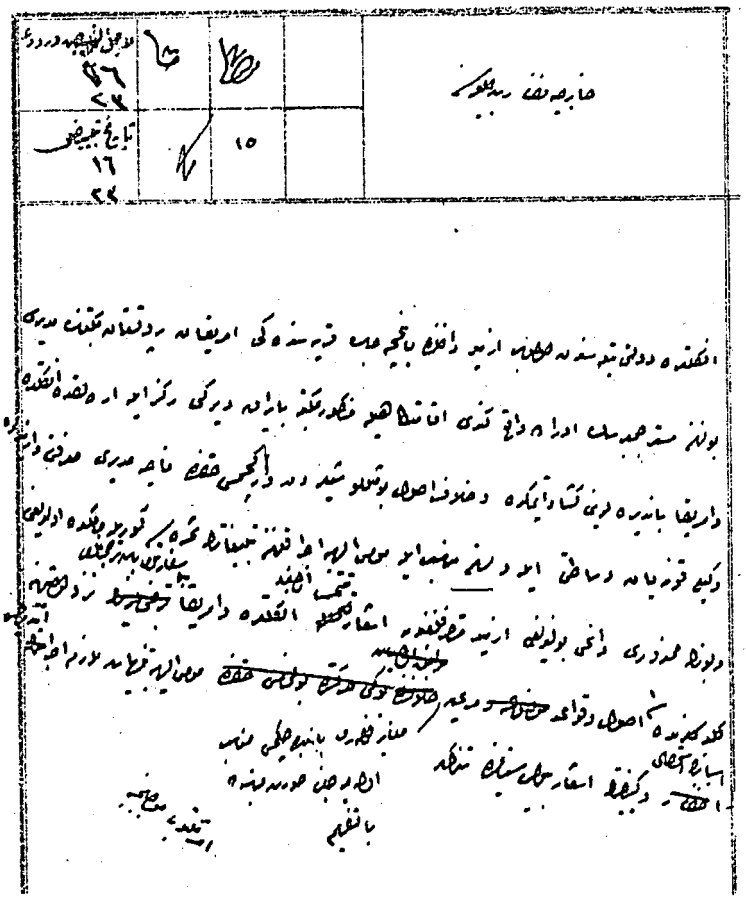
Ek 44: BOA. , *MKT. MHM.* , 658/14, 19 Ş. 1313. Çarsancak (Elazığ) kazasısının Horasik köyünde Protestan mektebi vaizi bulunan Karabet'in üzerinde bulunup Amerikalı misyonerlerden istinsah ettiğini söylediği evrak-ı muzırradan dolayı mahkemeye teslim edildiği ve misyonerlerin dahi mahkemece lüzum görüldüğü surette celb olunarak sorgulanması.

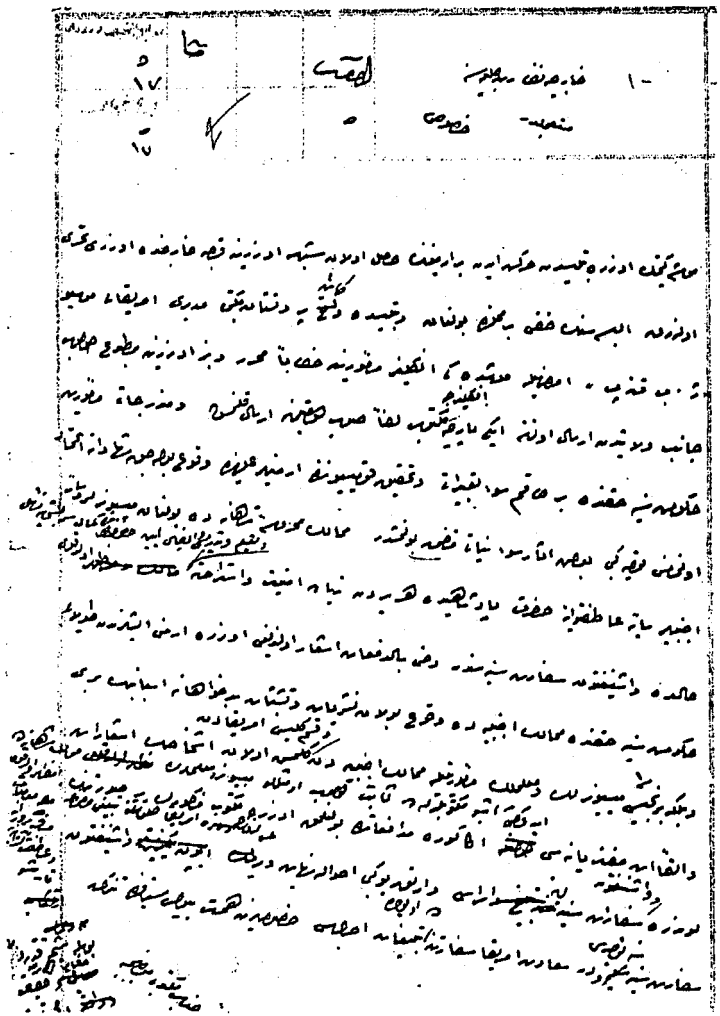
Ek 45: BOA. , *MKT. MHM* . , 667/11. Van ve Bitlis'te askeri elbise ile dolaşıp kıtal hareketlerinde bulunan ve misyonerler tarafından yönlendirildikleri tespit olunan Ermeni fedaileri olayı ile ilgili olarak alınacak tedbirler hakkında Van vilayeti'nden şifre telgraf (1 M. 1314/12. 06. 1896).

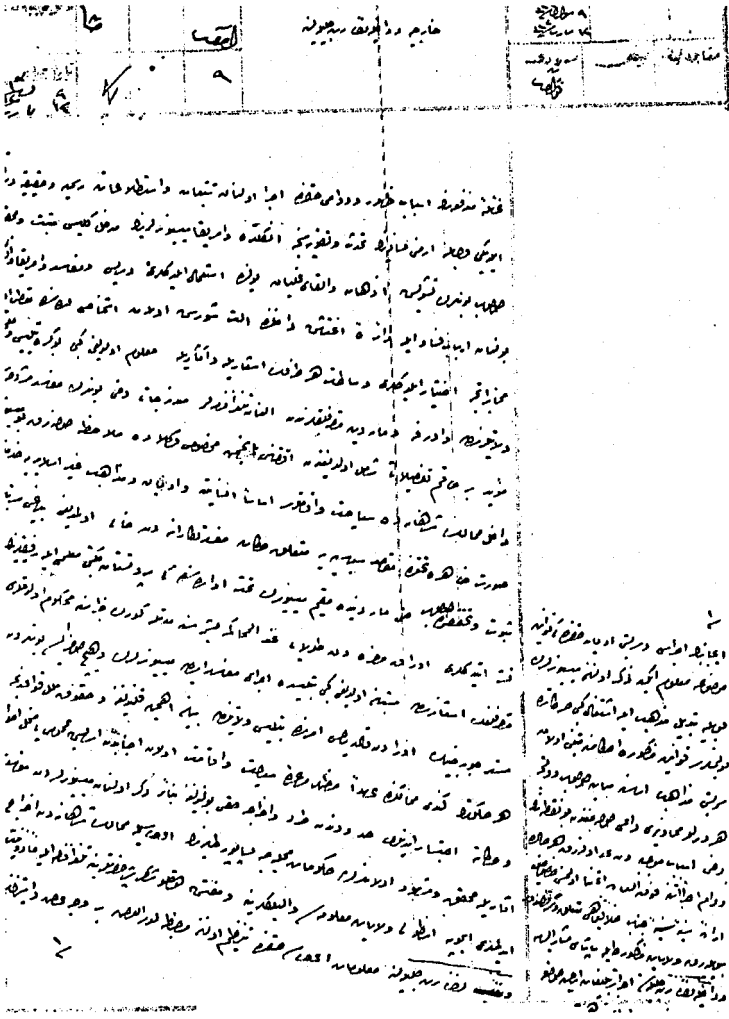
Ek 46: BOA. , *MKT. MHM.* , 689/18. Misyonerlerin hamiyet sahibi insanları kullanıp tahrik ederek yardım toplamaya çalıştıklarının anlaşılması üzerine Washington Sefareti'nden basın yoluyla müdafaa yapılması talebi. (Sadaret'ten Hariciye Nezareti'ne 30 Z. 1319/09. 04. 1902)

Ek 47: BOA. , *MKT. MHM.* , 655/16. Adapazarı Protestan mektebi öğretmeni Kavalcıyan'ın Ermeni asileri ile ilişkisi ve Bağçecik (İzmit) köyü Amerikan okulu müdürü Chambers'ın tahrikkâr faaliyetleri hakkında gerekli işlemlerin yapılması. (Sadaretten Hariciye Nezareti'ne gönderilen tahrirat. 16 Ca. 1313/ 03. 11. 1895).

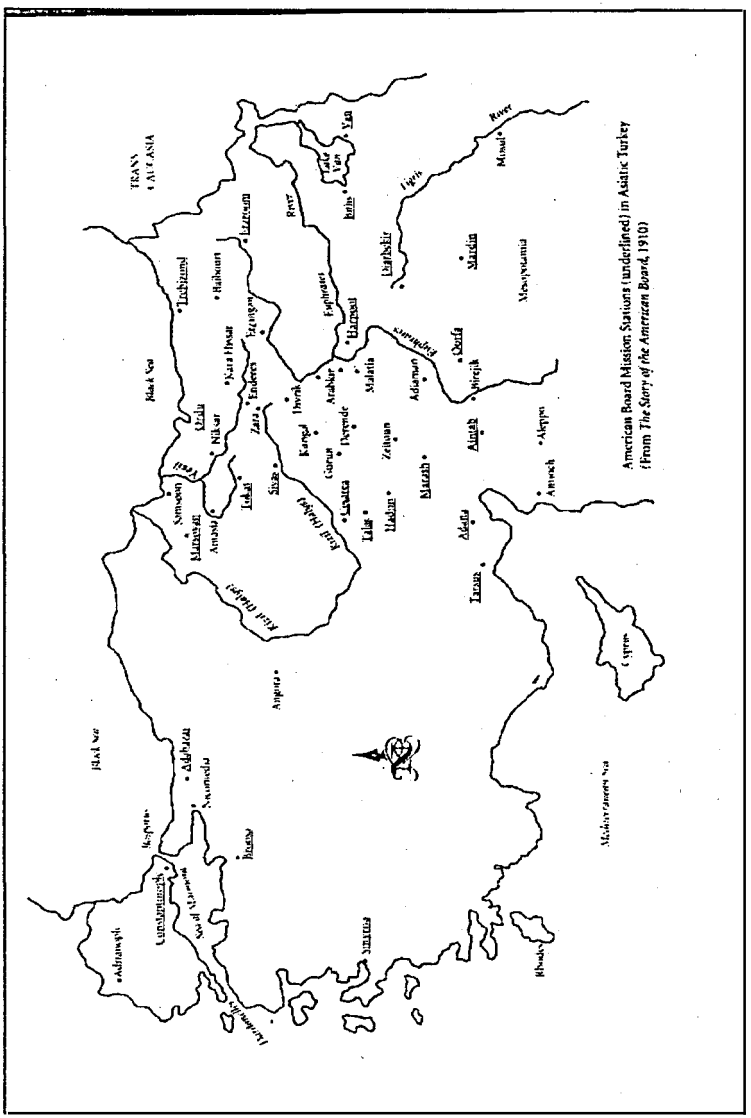
Ek 48: BOA. , *MKT. MHM.* , 694/1, 5 Z. 1312. Bitlis'teki Protestan mektebi müdürü Amerikalı misyoner tarafından bir Ermeni vasıtasıyla Muş'taki İngiliz memuruna gönderilen mektubun içeriği (5 Z. 1312/30. 05. 1895).

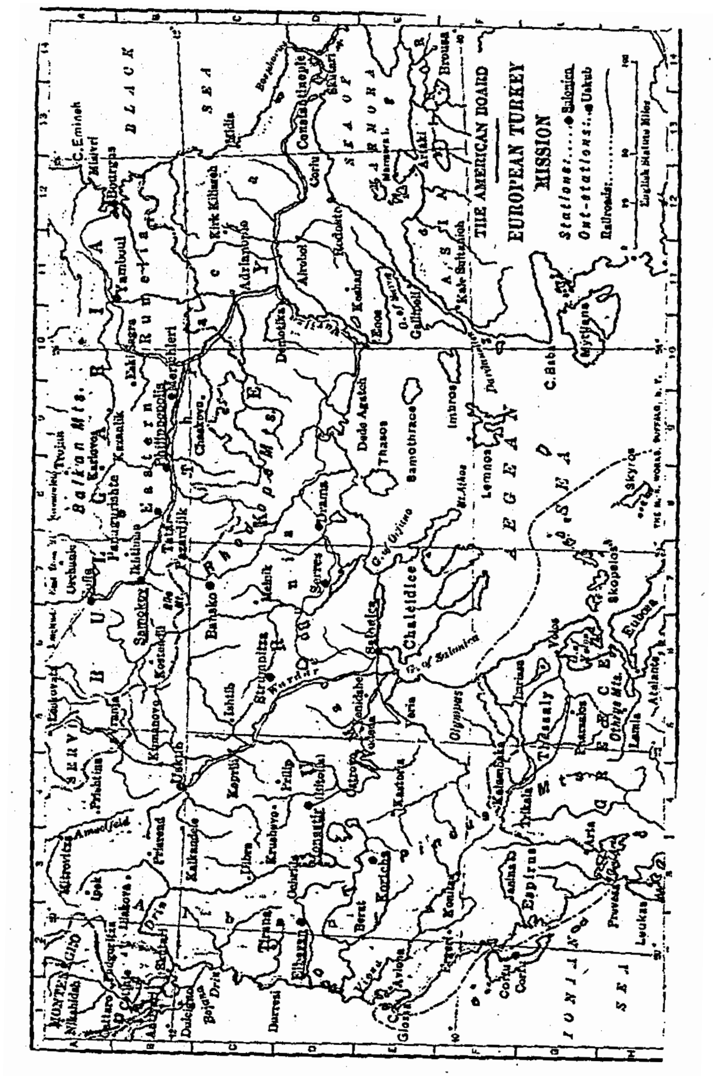
Ek 49: BOA. , *MKT. MHM.* , 694/6. Yapılan tahkikat neticesinde Amerikalı ve İngiliz misyonerlerin Ermenilere yardımı tespit edildiğinden haklarında yapılacak muameleler (Sadaret'ten Hariciye ve Dahiliye'ye 9 L. 1313 /23. 03. 1896).

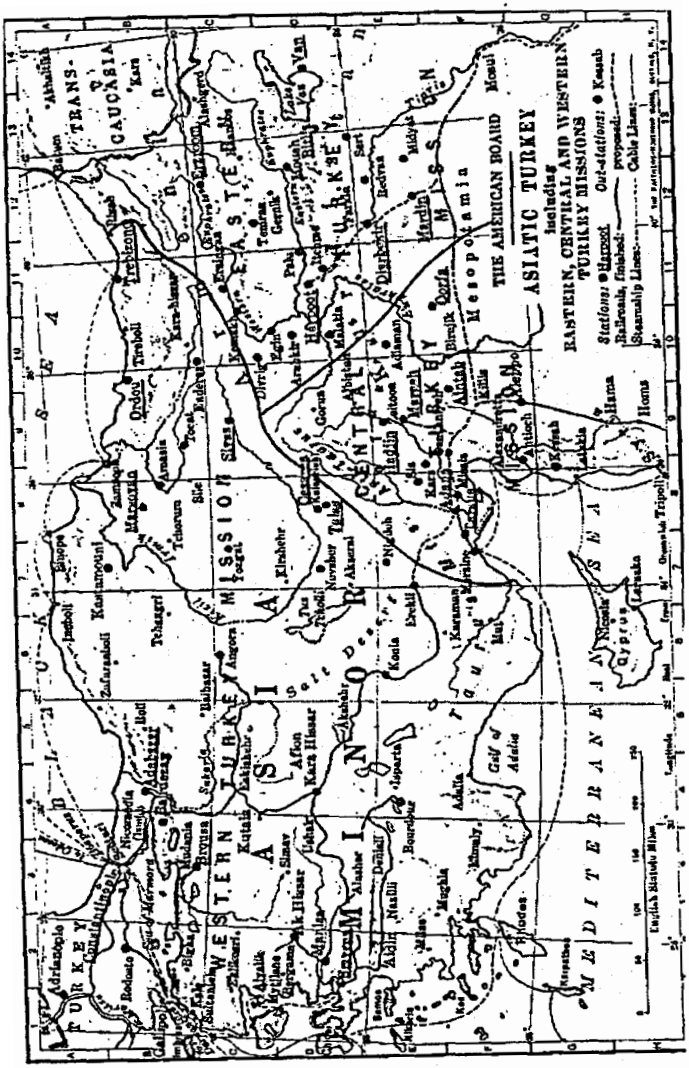
Ek 50: BOA. , *YPRK. UM.* , 44/96, 27 Ş. 1316. misyoner Faaliyetlerine ilişkin çeşitli vilayetlerden gönderilen telgraf ve tahriratlardan Konya vilayetine ait olanı. (s. 2).

Ek 51: 1910'da ABCFM'in Türkiye'deki istasyonları. Evdin W. Martin, *The Hubbards of Sivas-A Chronicle of Love and Faith*, Santa Barbara, 1991, s. 6.

Ek 52: ABCFM'in Avrupa Türkiyesi Misyon sahası. William E. Strong, The Story of the American Board-An Acconunt of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Boston, New York, Chicago, 1910, s. 400-401.

Ek 53: ABCFM'in Doğu, Merkezi ve Batı Misyon sahası. William E. Strong, The Story of the American Board-An Acconunt of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Boston, New York, Chicago, 1910, s. 386-387.

Dizin

Osmanlı, Osmanlı Devleti, Amerika, misyoner, Amerikan misyonerleri, American Board of Commissionars for Foreign Missions (ABCFM), Müslüman (lar), Türkler, Bulgarlar, Ermeniler gibi hemen her sayfada geçen kelimeler dizine alınmamıştır.

I. Bird, 137
I.Georgy, 9
II. Vatikan Konsili, 14
4. Haçlı Seferi, 10
A Grammar of the Bulgarian Language with Exercises and English and Bulgarian Vocabularies, 55
A.H. Layard, 142, 183, 267
ABD, 21, 22, 27, 141, 146, 150, 153, 155, 159, 160, 161, 173, 176, 178, 179, 194, 200, 219, 221, 226, 227, 228, 230, 234, 241, 259, 260, 261, 264, 269, 275
Abdülaziz, 93, 95, 116, 122
Abdülhamid, 203, 263, 282
Abdülmecit, 93, 150, 157
Abraham, 190
Adliye Nezareti, 207
Adventistler, 17
Afrika, 6, 9, 31, 32, 65
Ahmet Vefik Paşa, 92
Akdeniz, 9, 10, 32, 33, 96, 135
Akhisar, 139
Ali Paşa, 64, 93, 96
Alman, 9, 15, 16, 21, 25, 130, 172, 267, 275
Almanya, 9, 213
Amasya, 79, 138, 140, 202, 203, 204, 205
Amberisat, 105
American Baptits, 34
American Bible Society, American Tract Society, London Religious Tract Society, 57
American Collegiate and Theological Institute, 50, 51
American Methodist Episcopal Church, 40, 46
Amerikan Ayan Meclisi, 263
Amerikan Cumhurbaşkanı, 262
Amerikan filosu, 96, 264
Amerikan Senatosu, 264
Anadolu, 6, 7, 11, 19, 20, 24, 34, 47, 61, 63, 70, 71, 73, 78, 79, 109, 138, 140, 141, 142, 144, 145, 150, 151, 152, 154,

160, 161, 165, 166, 169, 174, 175, 183, 185, 188, 190, 202, 204, 223, 233, 263, 268, 275, 279, 283
Anadolu Beylikleri, 11
Anderson Simith, 254
Andon Richtouni, 204, 212
Andros, 245
Anglikan, 17
Anglikanizm, 16
Anglo American Medical Mission, 32
Ankara, 3, 4, 19, 20, 22, 23, 24, 31, 37, 39, 59, 63, 69, 72, 74, 78, 79, 83, 84, 86, 92, 99, 102, 112, 120, 129, 138, 139, 150, 151, 156, 157, 158, 159, 161, 172, 174, 175, 177, 186, 191, 192, 198, 203, 204, 205, 207, 225, 231, 248, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283
Antakya, 3, 8
Antep, 102, 109, 153, 245, 256
anti-Türk propaganda, 269
Arabistan, 7, 9
Archbishop of Canterbury's Assyrian Mission, 32
Argos, 34
Ariopolis, 34
Armenakan, 186
Arnavutluk, 51, 74, 267
Arpaçay, 138
Artin, 190
Arz-ı Mevud, 20
Aston, 129
Asya, 9, 31, 32, 46, 71, 135, 137, 165, 179, 180, 185, 187
Aşciyan Mosis, 194
Ateshian, 105, 228
Atina, 34, 35, 204
Atlas adaları, 142
Avam Kamarası, 124, 125
Avratalan köyü, 113
Avrupa, 8, 10, 16, 22, 34, 35, 36, 38, 40, 41, 47, 56, 57, 71, 83, 112, 115, 116, 122, 125, 128, 129, 154, 165, 175, 180, 198, 199, 205, 206, 221, 222, 223, 224, 229, 231, 232, 235, 241, 243, 244, 245, 259, 263, 268, 269, 275, 278, 279
Avrupa Türkiyesi, 36, 40, 41, 57
Ayasofya, 72
Ayastefanos, 185
Ayıntab, 169, 256
Ayvazyan, 243
Aziz Bey, 174
Babıali, 45, 85, 86, 93, 145, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 170, 177, 185, 194, 200, 201, 209, 213, 214, 219, 226, 227, 230, 245, 247, 248, 252, 253, 260, 263, 269
Balıkesir, 138, 139
Balkan ülkeleri, 9
Bangor, 129
Bansko, 45
Barnakud, 192
Barnum, 234, 245, 246, 249, 254
Başıbozuklar, 114
Başşehbenderliği, 248
Bebek, 44, 92, 97
Bebek İlahiyat Okulu, 44
Bebek Teoloji Okulu, 92
Benjamin Barker, 36
Berlin Antlaşması, 107, 185
Betlehem, 3
Beyrut, 102, 137, 190, 251
Birmingham, 129
Bitlis, 153, 171, 177, 193, 200, 245, 248, 249, 253

Bizans patrikliği, 8
Blocque Bey, 95
Bogigian, 178
Bohemya, 9, 51
Bolu, 140
Bosna, 47, 74, 112, 114, 115, 129, 280
Boston, 34, 36, 40, 41, 49, 91, 93, 105, 136, 141, 142, 173, 174, 175, 198, 201, 225, 228, 235, 239, 241, 243, 273, 274, 276, 277, 281, 282
Bourdel, 260
Brethren's Society for the Furtherance of the Gospel Among the Heathern, 31
Brighton, 129
British and Foreign Bible Society, 31, 36, 57, 135, 136
British Syrian Mission, 31
Bulgar asiler, 113
Bulgar ayaklanmaları, 111
Bulgar ayaklanması, 115
Bulgar cemaati, 45
Bulgar dergisi, 37, 38
Bulgar devrimcileri, 111
Bulgar dili, 37, 55
Bulgar düşünsel ve kültürel hayatı, 83
Bulgar Eksarhlığı, 83, 88
Bulgar gramer kitabı, 37
Bulgar halkı, 84
Bulgar kız çocukları, 49, 51
Bulgar kız ve erkek çocukları, 50
Bulgar kilisesi, 45
Bulgar meclisi, 131
Bulgar Merkezi İhtilal Komitesi, 112
Bulgar metropoliti, 121
Bulgar nüfusu, 57
Bulgar öğrencileri, 104, 108
Bulgar Prensliği, 107
Bulgar Sorunu, 112, 121, 128, 130, 135
Bulgar toplumu, 86
Bulgar ulusçuluğu, 83
Bulgar yazarlar, 59
Bulgarca, 36, 37, 38, 45, 51, 55, 56, 57, 125
Bulgarian Relief Fund, 129
Bulgarian Relief Fund, 129
Bulgaristan, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 54, 55, 57, 59, 61, 67, 68, 74, 83, 84, 86, 87, 88, 103, 104, 105, 106, 108, 111, 113, 115, 116, 118, 119, 120, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 131, 171, 189, 197, 198, 267, 280
Bulgarlık bilinci, 165
Bursa, 78, 138, 141, 188
C.B. Norman, 198, 225
Caleb Frank Gates, 100, 101
Calvinizm, 16
Capucian, 24
Cermen kabileleri, 7
Charle Elliot, 41
Charles F. Morse, 44, 63
Chitzian, 175
Christian Herald, 73, 225, 241, 243, 245, 246, 253
Christopher Rheinlander Robert, 91
Church Missionary Society, 31, 33, 280
Church of Scotland Jewish Mission, 31
Congregational, 31, 41, 274
Constantine, 6, 7, 72, 73
Convention of Bulgarian Missionaries, 50
Corj Şişmanyan, 194
Council for World Mission, 31

Cyrus Hamlin, 38, 39, 43, 74, 92, 99, 241, 282
Çarsancak, 192
Çerkezler, 115
Çin, 32, 136, 142
Çitciyan, 251
D. Semple, 137
D.Temple, 137
Daily News, 116, 117, 124, 225
Dalmaçya, 74
Daniel Webster, 160
Datev, 138
David Brewer Eddy, 50, 70, 173
David Glasgow Farragut, 96
Dersa'adet, 150, 219, 222, 247
Detevoditel, 59
Devenport, 129
Disraeli, 122, 123, 125, 129, 275, 280
Diyarbakır, 171, 177, 203, 245, 253
Doğu Akdeniz, 9, 31, 32, 135
Doğu Roma, 14
Doğu Sorunu, 10, 22, 23, 128, 210, 259, 262, 263, 278
Drevnik (Drenik) Manastırı, 204
Dundee, 129
Dünya Misyonerlik Konferansı, 69
Dwerster Telgraph, 233
E. Gridley, 137
E.E. Bliss, 46
Eçmiyazin, 138, 184
Edirne, 40, 43, 45, 112, 125
Edwin Pears, 116
Eflak-Boğdan, 111
Eli, 137, 138, 139, 245, 280
Eli Simith, 137
Elias Riggs, 37, 55
Elizabeth C. Clarke, 52
Emile Lagrand, 26
Emniyet-i Hudud Müfettişliği, 252
Episcopal Church of American, 34
Erivan, 138
Ermeni asiler, 193
Ermeni ayaklanmaları, 73, 190, 202, 233, 263
Ermeni çocuk ve gençleri, 165
Ermeni davası, 105, 243
Ermeni gazeteleri, 199
Ermeni gençleri, 169, 188
Ermeni haberleri, 230
Ermeni ihtilal komitesi, 195
Ermeni ihtilali, 146
Ermeni isyancılar, 227
Ermeni komitecileri, 177, 196, 197, 204, 265
Ermeni komiteleri, 247
Ermeni Krallığı, 166
Ermeni lobisi, 175
Ermeni nüfusu, 139, 140, 173, 174, 184, 207
Ermeni olayları, 170, 172, 192, 197, 200, 211, 216, 223, 224, 242
Ermeni öğrencileri, 173
Ermeni öğretmenler, 167
Ermeni papaz, vaiz ve öğretmenler, 166
Ermeni papazları, 256
Ermeni patriği, 138
Ermeni Patrikhânesi, 249
Ermeni Piskopos Temsilcisi, 183
Ermeni sorunu, 65, 225, 229
Ermeni Sorunu, 79, 135, 161, 175, 183, 185, 199, 215, 221, 231, 240, 265, 268
Ermeni tacirleri, 173
Ermeni taraftarı, 242

Ermeni Vak'ası, 262
Ermenice, 135, 166, 191, 223
Ermenilik bilinci, 165
Erzincan, 138, 245
Erzurum, 79, 138, 140, 153, 161, 171, 194, 225, 245, 247, 248, 253, 279, 281
Esh S. Asaad, 137
Eski Zağra, 44, 46, 47, 49, 50, 51, 54
Eugene Schuyler, 125
Euhel, 234
Evangalist, 225
Fatih Sultan Mehmet, 24, 102
Favel, 245
Fener Patrik Temsilcisi, 183
Fener Patrikhanesi, 7, 23, 31, 84, 85, 86, 87, 274, 281
Feskalciyan Muşu, 205
Filistin, 3, 6, 7, 9, 32, 137
Filles de La Charitee, 24
Fincancılar Yokuşu, 191
Franciscian, 24
Franklar, 8
Fransa, 6, 16, 24, 25, 94, 95, 130, 167, 176
Fransız, 21, 23, 25, 47, 83, 85, 130, 156, 220, 231, 267, 283
Fransızca, 19, 129
Fred Burnaby, 151, 152
Free Church Scotland Society, 32
Frenk, 167
Fréres de Ecoles Chéritiannes, 24
Fréres Marites, 25
Fuad Paşa, 93
Fund of the National Society for Aid to Sick and Wounded in War, 129
G Morgan, 95
G. Kemball, 235, 245
G.E. White, 187, 197
G.M. Fitzmaurice, 106
Galata, 24
Galenga, 124
Garabet Tomayan, 205
Gates, 100, 101, 245
Gemerek, 209, 245
George Washington, 259
Georgi Mamarçev, 85
Georgy, 6, 9
Geşov, 106
Girit Ayaklanması, 96
Grasham, 175, 176, 177, 180, 181, 226, 227, 228
Greenwich, 129
Gregoryan Ermeni Patrik Vekili, 183
Greko-Romen, 3
Gümrük köyü, 195
H. Bolver, 62
H. Jonston, 233
H.A. Holmes, 37
H.E. Cole, 48
H.G.Otis Dwight, 36, 62, 91, 138
H.Hallock, 137
H.J. van Lennep, 37
Habeş, 8, 17
Hackney, 128
Haçlı seferleri, 10
Hadrianpolis, 140
Haik gazetesi, 177
Halifax, 129
Hamid Refik Bey, 170
Hariciye Nezareti, 169, 185, 194, 210, 214, 222, 230, 231, 254, 259, 260, 261, 262, 272
Harput, 61, 63, 79, 103, 109, 170, 192, 229, 234, 245, 249, 263, 274, 281
Hartlepool, 129
Havai, 136

Havari, 4
Havariler Konsülü, 5
Helenizim, 84
Henry C. Haskell, 88
Henry Jones, 40
Herakleopolis, 7
Herald, 73, 105, 176, 179, 225, 228
Herrick, 158, 209, 212
Hersegovian and Bulgarian Relief Fund, 129
Hersek, 47, 74, 112, 114, 115, 116, 280
Hınçak, 175, 176, 178, 186, 195, 202, 204, 223, 249
Hıristiyanlık, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 16, 19, 20, 22, 62, 71, 72, 73, 100, 116, 156, 157, 226, 229, 230, 235, 241, 253, 274, 275
Hırvatistan, 74
Hicret, 9
Hindistan, 21, 32, 72, 203
Hintliler, 203
Hollandalı, 267
Horace Maynard, 125
Hz. Davud, 4
Hz. İsa, 3, 4, 7, 8, 17, 20, 72, 102
Hz.Muhammed, 9
Irish Presbyterian Mission, 32
Islahat Fermanı, 86, 91, 156
Ivan Bogorov, 85
İ. Ortaylı, 161
İbranîce, 3
İncil Cemiyeti, 234
İngiliz, 9, 21, 22, 31, 33, 36, 37, 38, 39, 44, 47, 55, 57, 63, 64, 74, 95, 97, 101, 106, 113, 117, 120, 122, 123, 125, 128, 135, 136, 141, 142, 151, 152, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 172, 183, 200, 204, 209, 210, 213, 214, 221, 222, 223, 225, 226, 229, 234, 248, 249, 253, 267, 269, 273, 278, 281, 282
İngilizce, 16, 52, 55, 74, 75, 107, 159, 167, 223
İngiltere, 8, 16, 21, 22, 26, 27, 74, 75, 86, 95, 107, 116, 117, 122, 124, 127, 128, 129, 156, 159, 167, 180, 191, 198, 203, 210, 213, 214, 216, 221, 222, 226, 229, 231, 232, 244, 252, 261
İran, 7, 9, 31, 32, 142
İrlanda, 9
İsevilik, 3
İskandinav, 9
İskandinavya, 9
İskenderiye, 7, 8, 249
İskenderun, 194
İskoçya, 9
İslam, 3, 9, 10, 16, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 154, 156, 203, 227, 232, 240, 245, 249, 268, 274, 275
İslamiyet, 3, 9, 19, 33, 69, 70, 72, 74, 76, 156, 191, 195, 221, 226, 229, 230, 232
İspanya, 6, 227
İstanbul, 3, 4, 6, 7, 10, 11, 14, 16, 20, 22, 24, 25, 26, 31, 33, 39, 49, 56, 57, 59, 62, 63, 65, 71, 72, 73, 84, 86, 91, 93, 94, 95, 100, 102, 106, 107, 114, 115, 116, 118, 121, 122, 124, 125, 127, 129, 136, 137, 138, 141, 146, 150, 152, 156, 158, 169, 180, 183, 186, 188, 191, 198, 203, 206, 215, 219, 222, 225, 234, 249, 251, 252, 253, 263, 269, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282
İsveç, 9

İsviçre, 16, 128
İtalya, 6, 244
İtalyan, 25, 244, 267
İtalyanca, 137
İzlanda, 9
İzmir, 37, 38, 57, 137, 138, 139, 141, 188, 249, 251, 264
İzmit, 138, 140, 188
İznik Konsili, 7, 8
J. Breva, 137
J. Wolff, 137
J.B. Adger, 137
J.B. Knapp, 200
J.D. Paxton, 137
J.H. Hayden, 233
J.V. Lennep, 137
James, 44, 48, 49, 91, 141, 156, 259, 277
James F. Clark, 44
James F. Clarke, 48, 49
Japonya, 142
Jean Calvin, 16
Jerusalem at the East Mission, London Religios Tract's Society, 32
Jerusalem Chirist Union Mission to the Jews, 32
Jewett, 152, 153
John, 6, 70, 93, 100, 129, 276, 277, 279
Jorj Venelin, 85
Kahire, 102
Kapitülasyonlar, 154
Kara Haç, Anavatan Müdafileri, 186
Karaca, 140, 205, 225
Karadağ, 74, 75
Karahisar, 140
Kars, 71, 138, 283
Katolik, 13, 15, 16, 19, 23, 24, 25, 26, 67, 94, 95, 159, 172, 183, 255, 256, 267, 274
Katoliklik, 13, 16
Kayseri, 6, 150, 169, 188, 204, 205, 206, 209, 279, 280
Keltliler, 8
Kemah, 190
Kırmızı Kitap, 261
Kırşehir, 191
Kirkland, 146
Kocabaşoğlu, 19, 20, 22, 23, 38, 44, 45, 56, 57, 58, 70, 107, 121, 137, 156, 160, 161
Koçhisar, 140
Kongregasyonalist, 17
Konstantin Fotinov, 38
Kortcha, 51
Köylisar, 140
Kudüs, 3, 10
Kunduraciyan, 192, 198
Kur'an, 72, 232
L.L. Byington, 47
Lalahiye, 191
Larissa, 35
Latin cemaati, 24
Latince, 14, 19
Lazaristes, 24
Leeds, 129
London Church Missionary Society, 31
London Society of Promting Chiristianity among the Jews, 32
Londra, 39, 75, 120, 128, 204, 205, 209, 212, 214, 223, 247
Lord Derby, 183
Lord Rasel, 62
Lordlar Kamarası, 117, 125
Luka, 4
Luteran, 17
Lübnan, 7
Lyuboslevie, 37
M. Kireçyan, 243
M.S. Savaj, 230

Ma'muratülaziz valisi, 192
Maarif Nizamnamesi, 77, 190
Mahmud Bey, 191
Mail and Express, 225
Makedonya, 6, 7, 35, 59, 84, 231, 277
Malta, 32, 34, 137, 138
Manastır, 25, 51
Manisa, 139
Manok Nikogasyan, 194
Maraş, 193, 263
Mardiberus Gablustiyan, 195
Mardin, 153, 192, 245
Markos, 4
Martin Luther, 15
Matta, 4, 20
Mavroyeni Bey, 73, 74, 106, 172, 174, 176, 178, 179, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 234, 237, 240, 241, 242, 246, 255, 256, 260, 261, 262, 265
Mayewski, 248, 249, 279
Medine, 9
Meryem, 14, 15
Merzifon, 92, 109, 138, 140, 153, 169, 185, 187, 188, 190, 197, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 210, 212, 215, 216, 229, 263, 282
Merzifon Ayaklanması, 186
Merzifon Ermeni İhtilal Komitesi, 209
Mesih, 3, 4, 8
Mesihoğlu Karabet, 192
Metodi Kuseviç, 121
Metodist, 17
Mezopotamya, 6
Mısır, 6, 7, 9, 31, 32, 72, 213
Mihailidi, 76
Milan, 244
Milano Fermanı, 6
Mile end, 129
Misak, 199, 204
Missionary Herald, 36, 88, 210, 213, 225, 226, 243
Monofizit, 13, 17
Montanusculuk, 5
Moon Morris Union, 229
Mora, 34
Moravya, 9, 31
Moravya Kilisesi, 31
Mormonlar, 17
Muhtar Bey, 269
Musa, 4, 225, 281
Musevilik, 3
Müslümanlar, 54, 67, 68, 70, 113, 137, 149, 151, 156, 158, 185, 191, 210, 224, 235
N.G. Clark, 48
Nahçivan, 138
Napoli, 244
Nasıra, 3
Nasranilik, 3
Nasturi, 137
Neofit Hilandarski Bozveli, 85
Neron, 5, 236
New York, 36, 39, 71, 73, 91, 105, 114, 116, 123, 129, 142, 145, 154, 174, 176, 179, 198, 225, 232, 234, 239, 241, 242, 243, 247, 248, 269, 275, 277, 279, 281, 282, 283
Newberry, 155, 215
Nework, 129
Newport, 129
Niksar, 140
Northern Armenian Mission, 43
Norveç, 9
Norwich, 129
Notre Dama de Sion, 25
Nottingham, Stoke, 129
Oborişte (Maçka Deresi), 112
Ohannes Kayayan, 205

Ohrida Başpiskoposluğu, 84
Oldham, 129
Oliver Crane, 44
Orta Doğu, 31, 32, 65
Ortodoks, 7, 11, 13, 14, 15, 17, 23, 24, 35, 67, 83, 84, 184, 274
Ortodokslar, 7, 54, 274
Ortodoksluk, 14, 27, 152
Osman Nuri Ergin, 99, 100
Otest Paisii, 85
Ön Asya, 9
P. Vehler, 233
Panagyuriş, 114
Panaretov, 106
Paneretoff, 127, 128
Pan-İslam, 72
Panslavist, 86, 111, 123
Papa, 8, 10, 13, 15, 16
Paris, 92, 130, 223
Patras, 35
Pavlus, 4, 5, 14
Peet, 254
Péres-Soeurs Dames de l'Assomption, 25
Pernik, 212
Persich, XI, 64, 65, 74
Peter Baron, 85
Petrus, 3, 5, 13
Pire, 35
Pliny Fisk, 137
Plymouth, 129
Polis Müdüriyet-i Umumiyesi, 251
Polonya, 9
Potiyat, 61, 144, 166, 181
Prens Teq, 167
Presbyterian, 16, 32, 136
Protestan, 13, 16, 17, 21, 23, 24, 26, 31, 35, 37, 38, 39, 44, 45, 46, 50, 54, 55, 57, 58, 59, 61, 63, 69, 70, 74, 75, 79, 87, 88, 89, 93, 94, 95, 99, 106, 107, 136, 142, 144, 146, 151, 152, 155, 156, 159, 166, 168, 169, 171, 172, 174, 178, 189, 190, 191, 195, 198, 199, 200, 202, 207, 208, 209, 216, 240, 241, 244, 247, 250, 255, 256, 262, 267, 268, 274, 282
Protestan mektebi, 193
Protestanlar, 16, 22, 54, 63, 244
Protestanlık, 15, 16, 33, 38, 46, 67, 69, 86, 88, 135, 152, 254
Provacotor Mission, 32
Prudential Committee of Board, 43
R. Anderson, 137
Ragusa, 64, 74, 75
Rasgrad, 46
Read, 113, 123
Reforme edilmiş kiliseler, 16, 17
Reynold, 245
Richter, 34, 35, 40, 43, 45, 51, 92, 97, 101, 109, 136, 139, 157, 158
Rives, 153
Robert Koleji, 91, 99, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 115, 116, 117, 126, 219, 223, 241, 252
Rochdale, 129
Roma, 3, 5, 6, 8, 9, 13, 14, 15, 16, 43, 244
Romanya, 31, 112, 119
Rufus Anderson, 37, 41, 44, 48, 88
Rumeli, 44, 92, 96, 112, 113, 115, 120, 127, 138, 169, 281
Rumlar, 25, 75, 84
Rus, 61, 94, 95, 104, 111, 112, 114, 115, 120, 123, 128, 129, 144, 151, 152, 166, 183, 204, 248, 279

Rusça, 129, 137
Rusçuk, 46, 123
Russian Bible Society, 135
Rusya, 9, 83, 94, 111, 117, 119, 127, 144, 152, 183, 201, 223, 274
Rüstem Paşa, 209
Samakov, 50, 51, 54, 57, 59
Samson, 76
Samsun, 202, 215
Sason, 172, 224, 229, 242, 248, 281
Scios, 34
Scotlich Galilie Mission of the Use end Free Church of England, 32
Selanik, 25, 35, 52
Selçuklu, 11, 23
Selçuklular, 10
Seward, 95
Seyrisefain ve Ticaret Antlaşması (1830), 141
Sheffield, 129
Shilling Bulgarian Relief Fund, 129
Sırbistan, 47, 74, 111, 118, 120
Sırp, 74, 75
Sinbad, 190
Sir Henry Elliot, 122, 124
Slavca, 64, 74, 75
Slavlar, 74, 75
Smyrna Rest, 32
Society for the Promotion of Female Education in the East, 32
Society for the Relief Jews, 32
Southampton, 129
St George Training Home, 31
St. Benoit, 24
Stefanaki Bey, 85
Stoiko Vladislavof (Sofrani), 85
Stoilov, 106
Storrs, 142
Stratford Canning, 156
Sun, 225
Sunderland, 129
Sungurlu, 205
Suriye, 6, 7, 9, 146, 190
Süryani, 4, 8, 17, 183, 275
Şakir Paşa, 79, 170, 247, 253
Şamires, 245
Şumla, 46
Şuşa, 138
Tanzimat Fermanı, 85
Tapçileştov, 106
Taşnaksutyun, 186
Tatyana Nestorova, 36, 52
Tebaia, 7
Tebriz, 138
Teodosius, 8
Terrell, 180, 236, 253
Tevrat, 4
The Baptist Missionary Society, 32
The Christian Alliance, 32
the Edinburg Medical Missionary Society, 32
The Friends Foreign Mission Association, 32
The League in Aid of Christians of Turkey Fund, 129
Theodore L. Byington, 44, 61
Thessalonica Agricultural and Industrial Institute, 52
Tırnova, 107, 131
Tiflis, 138
Times, 40, 92, 93, 94, 95, 96, 116, 124, 225, 242, 277
Tokat, 138, 140, 203, 205
Topkapı, II
Tosya, 138, 140
Trablusşam, 190

Trabzon, 78, 138, 141, 153, 188, 223, 247
Trust Society for the Furtherance of the Gospel, 31
Tuna, 40
Turkish Missions Aid Society, X, 39, 40, 129
Turkish Missions Aids Society, 57
Türk, 6, 11, 19, 24, 31, 34, 35, 37, 46, 63, 67, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 79, 94, 97, 100, 104, 112, 113, 115, 118, 119, 120, 122, 127, 128, 129, 130, 139, 150, 151, 153, 157, 158, 159, 161, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 183, 186, 196, 198, 205, 208, 220, 222, 225, 231, 240, 241, 245, 254, 268, 269, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282
Türk toleransı, 11
Türkiye, 6, 7, 16, 20, 22, 23, 24, 27, 40, 44, 56, 62, 72, 74, 84, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 109, 117, 122, 125, 127, 128, 136, 141, 142, 143, 146, 150, 151, 153, 155, 157, 158, 166, 173, 175, 177, 178, 180, 181, 183, 188, 189, 209, 221, 222, 224, 225, 226, 231, 232, 236, 240, 241, 261, 262, 267, 269, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 281, 282
Unite, 230
Universal Aliance, 129
Urmiye, 138
Üsküdar, 105
Van, 171, 177, 185, 186, 191, 193, 234, 245, 247, 248, 249, 255, 279
Varna, 46
Vatikan, 7, 13, 14
Vayet, 146
Venedik, 244
Viscountess Strangford's Bulgarrian Peasant Relief Fund, 129
Vizigotlar, 8
W. Ewart Gladstone, 124
W.E. Strong, 67
W.G. Schauffer, 36
W.W. Hall, 41, 67
Walter Baring, 114, 124
Washington, 73, 95, 106, 107, 174, 176, 179, 197, 201, 219, 222, 223, 224, 226, 232, 233, 235, 237, 239, 247, 255, 259, 260, 261, 262, 265, 269, 281
William Dwight, 91
William F Arms, 44
William Goodell, 38, 137
William W. Meriam, 44
Woolwich, 129
Worcester, 195, 239, 240, 251
World, 31, 99, 213, 225, 230, 234, 273, 282
Yahudi, 4, 5, 46, 130, 137, 139
Yahudiler, 4, 26, 137
Yahudilik, 3
Yakındoğu, 38, 92, 136
Yanya, 35, 75, 76
Yavuz Selim, 72
Yeni Ahit, 4, 44, 48, 55
Yezidiler, 25
Yıldız Baş Kitabet Dairesi, 191
Yozgat, 191, 203, 205, 206, 278
Yuhanna, 4
Yunan, 3, 23, 32, 33, 34, 35, 75, 84, 85, 86, 87, 88, 97, 98, 268

Yunanca, 3, 34, 38, 84, 85
Yunanistan, 6, 7, 32, 33, 34, 35, 149, 267, 274
Yunanlılar, 33, 37
Zeytun, 193
Zornitza, 59, 60, 61
Zühdü Paşa, 22, 145, 167, 275